

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей»
Запорізької обласної ради

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 17

Запоріжжя
2017

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: Шаповалов Г. І., доктор історичних наук,
заступник директора ЗОКМ, професор ЗНТУ

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Бочваров Крум Н., Васильчук Г. М., Дєдков М. В., Кайзер Елке,	доктор філософії в галузі історії (університет Коннектикута, США) доктор історичних наук, професор ЗНУ (Запоріжжя) кандидат історичних наук, професор ЗНТУ (Запоріжжя) доктор, професор (Вільний університет Берліна, Інститут доісторичної археології, Німеччина)
Ковальова І. Ф., Козиряцька С. І., Лиман І. І., Ляшко С. М.,	доктор історичних наук, професор (Дніпро) старший науковий співробітник ЗОКМ (Запоріжжя) доктор історичних наук, професор БДПУ (Бердянськ) кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ (Київ)
Мільчев В. І., Мордовської М. М., Мороко В. В.,	доктор історичних наук, професор ЗНУ (Запоріжжя) директор ЗОКМ (Запоріжжя) кандидат історичних наук, директор департаменту культури, туризму, національностей та релігій Запорізької ОДА (Запоріжжя)
Мурзін В. Ю., Попандопуло З. Х., Рибіцька Малгожата, Чайка О. В.,	доктор історичних наук, професор МІДМУ «КПУ» (Запоріжжя) завідувачка відділу історії краю ЗОКМ (Запоріжжя) доктор габілітований, професор (Жешувський університет, Польща) старший науковий співробітник ЗОКМ (Запоріжжя)

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
06.10.2017 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12.07.2010 р.)

Постановою Президії ВАК України збірник
внесено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України 2010 р. № 12)

М 89 Музейний Вісник № 17. – Запоріжжя, 2017. – 226 с.

ISBN 978-966-488-177-4

Збірка містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ISBN 978-966-488-177-4

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2017
© Запорізький краєзнавчий музей, 2017
© ПП «АА Тандем», 2017

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

<i>Козиряцька С. І.</i> Нова експозиція ЗОКМ – «Економічний розвиток краю в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.»	5
<i>Шевцов А. С.</i> Експонати доби козацтва в колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею	12
<i>Попандопуло З. Х.</i> Бронзовий акваманил из коллекции ЗОКМ	19
<i>Волков А. В.</i> Індо-перські шоломи з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця»	23
<i>Деркач Т. Г.</i> Внесок вчених-палеонтологів у вивчення палеонтологічної колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею	29
<i>Пісцова М. П.</i> Майстер-клас як складова інтерактивного заходу	36

АРХЕОЛОГІЯ

<i>Самар В. А., Антонов А. Л.</i> Кургани у с. Вишневатое Розовского района Запорожской области	41
<i>Секерська О. П.</i> Археозоологічні матеріали з розкопок курганів біля сіл Гірсівка та Мордвинівка	55
<i>Дровосєкова О. В.</i> Цегла з розкопок «Палацу» на території музею-заповідника «Садиба Попова» (матеріали до каталогу)	60

ІСТОРІЯ

<i>Єльников М. В.</i> Гідронім «Овечі води» у джерелах ХІІІ – ХVІІ ст.	67
<i>Чайка О. В.</i> Город Александровск и его жители в конце ХVІІІ – середине ХІХ в.	84
<i>Саричев В. Д.</i> Традиції козацького суднобудування та судноплавства у ХVІІІ ст.	101
<i>Звілінський С. О.</i> Гуляйпільські гімназії товариства «Просвіта»	108
<i>Бровко Б. А.</i> Родовід Я. П. Новицького (на основі досліджень вченого)	121
<i>Атаманчук І. В.</i> Церква в ім'я пророка Іллі села Тернівки Запорізької області	125
<i>Травень Л. І.</i> Розписи Іллінського храму с. Тернівка	133
<i>Чоп В. М.</i> Збройний конфлікт махновських повстанців з німцями-колоністами (1918 – 1919 рр.)	137

<i>Кравчук П. П.</i> Шестой поселок в Запорожье и проблема рабочего расселения	145
<i>Горбовий О. А.</i> Проблема Великого Дніпра у житті та творчості Ф. П. Максименка (1896 — 1983 рр.)	179
<i>Лініков В. А.</i> Чи дійсно революційний? Деякі думки про підпільну організацію Ревком	186
<i>Клімчук Ю. А.</i> Деякі штрихи до участі запорожців у Русі Опору Франції в роки Другої світової війни.	196

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Водоп'ян В. В.</i> Рік у Запорізькому обласному краєзнавчому музеї	209
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Копитко А. Д.</i> , <i>Терський С. В.</i> Археологія України (середньовічна доба): навч. посібник. — Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. — 256 с.	213
--	-----

ХРОНІКА

<i>Ерохіна Л. А.</i> Мрія Александровна Касянюк — одна из участниц создания природоведческих коллекций ЗОКМ	217
--	-----

НОВА ЕКСПОЗИЦІЯ ЗОКМ – «ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЮ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.»

Відкриття нових експозиційних залів в музеї — це завжди свято для його співробітників та відвідувачів. За цим криється велика творча та фізична праця всього колективу. Запорізький обласний краєзнавчий музей у поточному році презентував нову експозицію — «Економічний розвиток краю в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.», яка готувалася ще з 2016 р. Вона займає чотири зали на другому поверсі музейної будівлі. На цій експозиційній площі розміщені біля півтисячі експонатів основного та допоміжного фондів з колекції ЗОКМ. Більшість з них збиралися не одним поколінням музейників протягом десятиліть, частина — нові надходження, які одразу потрапили до експозиційного залу. Яскравими новинками колекції стали: кам'яний молотильний каток, чавунний станційний дзвін, бакен, крупорушка олександрівського заводу Д. Г. Зільбера, цегла, що була зібрана на території Василівського історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова», самовар тульської фабрики Котирева (колишньої Баташова) тощо.

Перший зал експозиції присвячений висвітленню основних державних реформ другої половини ХІХ ст. та історії розвитку сільського господарства в нашому регіоні.

У 1861 р. по всій території імперії була проведена селянська реформа [1], деталі котрої опрацьовувалися і на місцях. На території нашого краю проводили роботу діячі Таврійського та Катеринославського губернських комітетів. Після відміни кріпацтва селянам надавали деякі особисті та цивільні права (одружуватися, звертатися до суду, торгувати), однак обмеженими залишалися їх свобода пересування та економічні права. Земля ще довго залишалася власністю поміщиків, і за користування наділами селяни вимушені були відпрацьовувати панщину та платити податки. Вони ставали власниками тільки після викупу земельної ділянки, а до цього моменту називалися тимчасовозобов'язаними. Відносини між поміщиками та селянами регулювалися уставними грамотами. А для вирішення суперечок між ними була введена посада мирових посередників. Під час проведення селянської реформи 1861 р. була запроваджена виборна посада — сільський староста. Він виступав виконавцем приговорів сільських сходів. Поліцейські, адміністративні та контролюючі функції стосовно селян у межах волості здійснювали волосні старшини, вони оголошували закони та розпорядження уряду, земської поліції, забезпечували охорону громад, порядок і безпеку, наглядали за виконанням рішень волосного суду. Про ці моменти в експозиції розповідають:

- посадові знаки: сільських старост, помічника волосного старшини;
- печатка волосного старшини;
- уставна грамота 1862 р. між поміщиком Канкриним та селянами с. Веселянки;
- паспорт та податковий зошит місцевих селян кінця XIX ст.;
- документи про купівлю земельних ділянок;
- жетони та медалі в пам'ять звільнення селян;
- портрети місцевих поміщиків М. Іваненка та А. Миклашевського.

В другій половині XIX ст. було проведено ряд реформ в сферах управління, судочинства, військової справи. Вони дали поштовх політичному, економічному та суспільному розвитку держави.

Розвитку місцевої ініціативи, господарства та культури сприяла земська реформа 1864 р., в результаті якої були створені губернські та повітові земські збори та земські управи. Діяльність цих установ суворо регламентувалася законом. Вони контролювали місцеве господарство, народну освіту, медичне обслуговування, благоустрій, шляхи сполучення тощо.

Міська реформа була проведена за зразком земських установ у 1870 р. Були створені всестанові органи міського самоврядування. Згідно з «Міськими положеннями», городяни відповідно до свого майнового стану обирали терміном на чотири роки міські думи (розпорядчі органи), що створювали виконавчі органи — міські управи, очолювані міським головою. У виборах до міських дум мали право брати участь лише платники податків.

В 1864 р. була проведена і судова реформа. 20 листопада 1864 р. були прийняті «Судові статuti», що стали її правовою основою. Замість складної структури дореформених судів створювалися дві інші системи: загальна та мирова. Мирові (місцеві) суди розглядали дрібні цивільні та кримінальні справи. Ця судова гілка складалася з двох ланок: дільничний мировий суддя та з'їзд мирових суддів — апеляційна інстанція для справ, що розглядалися мировим суддею.

Перебудову системи мирових судів було проведено наприкінці 80-х рр., коли було запроваджено Положення про земських начальників (1889 р.). Тоді до 1912 р. дільничні мирові суди та з'їзди мирових суддів були ліквідовані в більшості місцевостей України. Їхні повноваження були передані земським начальникам [2].

У 1864 — 1874 рр. у два етапи проводилася військова реформа. На першому етапі було покращене технічне та збройне оснащення армії, відбулося скорочення терміну служби рекрутів з 25 до 15 років. Початок другого етапу почався з прийняття нового Статуту про військову повинність, згідно з яким замість станової військової повинності була запроваджена всестанова та загальна для всього чоловічого населення. Більша частина призовників зараховувалася в ополчення і брала участь лише в навчальних зборах. Ополчення скликалося лише в надзвичайних випадках чи за умов війни. Несли військову повинність чоловіки з 21-річного віку. Упорядкувала військова реформа і прикордонну службу. Країна поділялася на воєнні округи.

Була реформована і поліція. На основі «Тимчасових правил про облаштування поліції в містах та повітах» від 25 грудня 1862 р. були централізовані органи управління поліцією. Замість міської та земської поліції був створений єдиний поліцейський орган — повітове поліцейське управління. Управлінню підпорядковувалися — станові пристави, соцькі, десятські [3].

Про результати всіх цих реформ в нашій експозиції розповідають:

- посадові знаки земського начальника, поліцейського десятського;
- печатка Олександрівської міської управи;
- печатки: волосного суду, мирового судді;
- срібний нагрудний знак «В пам'ять 50-річчя земських установ»;
- настільні медалі Бердянського повітового та Катеринославського губернського земств;
- холодна та вогнепальна зброя другої половини XIX ст.;
- зразки документів про виконання військової повинності;
- солдатські погони, мундирні гудзики, поясні пряжки.

Розвиток залізничного, морського та річкового транспорту в другій половині XIX ст. забезпечував залучення місцевих підприємств до всеросійського ринку та сприяв стрімкому розвитку економіки. Почалося активне будівництво нових фабрик і заводів по всій території краю. Місцеві підприємства отримали можливість транспортування сировини та готової продукції, яка користувалася попитом по всій країні. У другому та третьому експозиційних залах висвітлюються розвиток транспортної галузі та промисловості нашого краю в другій половині XIX – на початку XX ст.

У листопаді 1873 р. було відкрито відрізок залізниці Лозова – Олександрівськ. Одночасно будували залізничну гілку на Мелітополь і далі до Криму. У 1874 р. було введено в експлуатацію відрізок дороги Олександрівськ – Мелітополь, а через кілька місяців Мелітополь – Сімферополь. У 1882 р. почалося будівництво Катерининської залізниці, яка проходила через територію Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній. У 1903 р. ця залізниця пройшла через Олександрівськ.

В окремих вітринах зібрані експонати, які розповідають про історію Південної та II Катерининської залізниць [4; 5]:

- поштівки з видами мостів;
- книги, які присвячені ювілейним датам будівництва залізниць;
- службові документи, посвідчення та послужні списки працівників;
- пряжки ремінні, кокарда кашкетна, мундирні гудзики залізничні;
- карбідні та свічні залізничні ліхтарі;
- розклад руху місцевих потягів, проїзні документи залізничників;
- фотографії службовців, колективів цехів та будівель залізничних майстерень;
- столярні, ковальські та будівельні інструменти;
- станційний дзвін та залізнична рейка;
- манекен з муляжем форми службовця залізниці початку XX ст.

Серед речей, що висвітлюють тему розвитку водного транспорту слід виділити:

- якір корабельний;
- багор;
- бакен;
- корабельний дзвін.

В новій експозиції значну увагу приділено діяльності промислових підприємств на території нашого краю. Найактивніше розвивалися машинобудівна, чавуноливарна та цегельно-черепична галузі виробництва. Найбільші комплекси присвячені історії заводів Леппа та Вальмана, Гільдебранда та Прісса, А. Копа, І. Кацена,

«Розвиток транспорту у II пол. XIX – поч. XX ст.» в новій експозиції

Сільськогосподарські знаряддя в експозиції
«Розвиток промисловості у II пол. XIX – поч. XX ст.»

І. Фрізена, Г. Нейфельда, О. Циглера, Дж. Гриєвза, І. Клейнера, Г. Янцена тощо. Серед найцікавіших експонатів цього розділу слід відзначити такі:

- кукурудзолущильники, крупорушка;
- товарні знаки заводів;
- сільськогосподарські знаряддя – плуги, сіялка, борона, культиватор;
- гайкові ключі, обценьки, кліщі, гвинтувальні дошки;
- зразки чавунного лиття;
- документи робітників місцевих підприємств тощо.

Окремо виділена тема розвитку цегельно-черепичної галузі. В експозиції представлені зразки черепиці та цегли місцевого виробництва.

У зв'язку зі стрімким зростанням промислового виробництва краю в кінці XIX – на початку XX ст., розвивалися торгова та фінансова галузі регіону. В четвертому залі відвідувачам презентовані великі комплекси, що висвітлюють ці аспекти економіки того часу. Більш ніж півсотні експонатів демонструють історію торгових установ [6]. Мова йде про діяльність місцевих ярмарків, магазинів, кав'ярень та базарів. Демонструються:

- скляний, порцеляновий, фаянсовий, мельхіоровий та керамічний посуд;
- предмети швейної фурнітури;
- торговельне обладнання – ваги, гирі, важки, безміни;
- предмети галантереї;
- реклами місцевих магазинів, кав'ярень;
- скриньки від кондитерських виробів тощо.

Виникнення та широка діяльність системи фінансових та кредитних установ в Запорізькому регіоні в другій половині XIX ст. свідчило про високий рівень розвитку його промисловості та торгівлі. В містах та селах краю виникали повітові казначейства, ощадні каси, товариства взаємного кредиту, приватні банкірські будинки, міські та відділення комерційних банків. Найкрупніші представництва в містах нашого краю мали: комерційні – Азово-Донський, Санкт-Петербурзький міжнародний, Руський для зовнішньої торгівлі та Державний банки. Щодо роботи міських громадських банків на місцевій території першим був відкритий Бердянсько-Ногайський (1868 р.), Олександрівський – почав свою роботу у 1873 році [7; 8].

Завершують нову експозицію дві вітрини з експонатами, що висвітлюють історію фінансових установ. В них представлені:

- ордери, ощадні книжки, облігації, банкноти, срібні та мідні монети, банківські чеки;
- арифмометр, рахівниця та канцелярське приладдя.

Яскравим акцентом в новій експозиції є використання такого допоміжного матеріалу, як банери. Ці фонові зображення створюють образ залу та виконують інформативну функцію. Так, наприклад, дуже змістовною та цікавою є карта з нанесенням гілок Південної та Катерининської залізниць, на якій відображені будівлі головних залізничних вокзалів та порти нашого краю того часу.

Під час створення експозиції музейній робочій групі допомагали друзі та колеги: В. В. Олійник, В. О. Гуца, Д. Назаренко, Л. Г. Петрашин, В. М. Текуч. Автор щиро дякує всім за допомогу.

Слід відмітити, що презентована експозиція присвячена темі історії економічного розвитку нашого краю. Попереду ще будівництво нових залів, розкриття інших аспектів історії нашої області у зазначений період.

Зразки цегли та черепиці місцевого виробництва

Предмети торгівлі в вітрині нової експозиції

Бібліографія

1. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. В 6 томах. : Изд. Т-ва И. Д. Сытина. – М., 1911.
2. Яценко С. П. Должностной знак земского участкового начальника / С. П. Яценко // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2011. – № 11. – С. 53 – 58.
3. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: навч. посіб. / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 943 с.
4. Иллюстрированный спутник по Курско-Харьковско-Севастопольской желѣзной дороге. – Харьковъ : Изд. Управления Курско-Харьковско-Севастопольской желѣзной дороги, 1902.
5. Къ 25 лѣтію Екатерининской желѣзной дороги 1884 – 1909. – Екатеринославъ: Изд-во Т-ва «Художникъ», 1909.
6. Чайка О. В. Деятельность Александровской Городской Управы по организации торговли / О. В. Чайка // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2004. – № 4. – С. 76 – 87.
7. Козыряцкая С. И. Отделения Государственного и коммерческих банков в г. Александровске / С. И. Козыряцкая // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2006. – № 6. – С. 99 – 104.
8. Козыряцкая С. И. К вопросу о развитии банковской системы г. Александровска / С. И. Козыряцкая // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2005. – № 5. – С. 116 – 121.

Козыряцкая С. И.

Новая экспозиция ЗОКМ – «Экономическое развитие края во второй половине XIX – начале XX в.»

В данной статье речь идет об открытии новой экспозиции в Запорожском областном краеведческом музее, которая посвящена теме экономического развития нашего края. Описана его структура, перечислены самые яркие экспонаты.

Koziryatskaya S. I.

The new exposition of ZOKM – «Economic development of the region in the second half of the XIX – early XX century»

In this article we are talking about the opening of a new exposition in the Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore, which is devoted to the theme of economic development of our region. Its structure is described, the brightest exhibits are listed.

ЕКСПОНАТИ ДОБИ КОЗАЦТВА В КОЛЕКЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Нещодавно Запорізький обласний краєзнавчий музей відсвяткував своє 95-річчя. За свою майже столітню історію музей пережив безліч яскравих моментів і пройшов багато випробувань. За час існування музею його співробітники провели титанічну роботу, в результаті якої була зібрана величезна колекція предметів старовини і було відкрито багато експозиційних залів, в яких знайдені артефакти зайняли своє почесне місце.

Особливе місце в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї займає експозиція присвячена історії нашого краю в добу козацтва. Оскільки запорізький край традиційно асоціюється з козацтвом, дана експозиція користується популярністю у відвідувачів і є надзвичайно актуальною на сьогоднішній день.

Формування колекції експонатів, що належать до доби запорозького козацтва, має довгу і складну історію. Першою людиною, яка почала збирати запорозькі старожитності і приносити їх в музей, був його засновник і директор Я. П. Новицький [1, с. 4]. Нажаль, через недостатню увагу органів влади до проблем музею, а потім і Другу світову війну, майже вся колекція музею була втрачена. З усієї довоєнної колекції збереглися лише дві чавунні гармати доби козацтва [1, с. 6].

Після війни музей фактично почав створюватися з нуля. Співробітникам музею довелося наново збирати колекцію і комплектувати фонди. Особливістю післявоєнної відбудови краєзнавчого музею стало те, що багато експонатів передавалося до Запоріжжя з інших музеїв УРСР і РСФСР: Львівського історичного музею, Одеського державного історико-краєзнавчого музею, Дніпропетровського історичного музею, Харківського історичного музею, Московського історичного музею, Краснодарського історико-краєзнавчого музею та ін. Завдяки цьому колекція музею поповнилася великою кількістю експонатів козацької доби: холодною і вогнепальною зброєю, обладунками, клейнодами, гарматами тощо.

Крім того поповнення фондів музею козацькими артефактами відбувалося за рахунок наполегливості запорізьких археологів. Завдяки їхній плідній праці музейна збірка збагатилася багатьма цінними експонатами. Зокрема у 1968 р. під керівництвом київського археолога Р. О. Юри у рамках Хортицької археологічної експедиції відбулися археологічні дослідження на о. Хортиця, о. Мала Хортиця і правому березі Дніпра, в яких активну участь приймали співробітники Запорізького краєзнавчого музею. Завдяки розкопкам на о. Мала Хортиця фонди музею поповнилися багатьма експонатами козацької доби: каламарем (чорнильницею), гудзиками, картечю, ножами, люльками та ін. [2, с. 7]. Експедицією також було обстежено правий берег Дніпра біля о. Хортиця. Зокрема між так званою Царською пристанню та Канцерівським яром було розкопано дві землянки, у яких був знайдений матеріал XVIII ст.: рибальські гачки, острога, глиняні грузила [3, с. 74].

У 2007 р. експедиція ЗОКМ під керівництвом завідуючої відділом історії краю З. Х. Попандопуло в ході археологічних розвідок в басейні річки Верхня Терса, відкрила два козацьких зимівника. Під час дослідження цих об'єктів був зібраний речовий матеріал XVIII ст.: фрагменти орнаментованого посуду (горщики, миски), кахлі, скло, цвяхи, скоби та ін. [4, сс. 75 – 79].

Окремо слід згадати підводні археологічні дослідження у руслі Дніпра біля о. Хортиця, які проводилися Експедицією підводних археологічних робіт (ЕПАР), засновником якої став відомий запорізький історик і краєзнавець Г. І. Шаповалов. Тоді ж, під час підводних досліджень, були виявлені і підняті на поверхню артефакти козацької доби: якоря, ядра, елементи козацьких човнів та ін. [2, с. 15]. Всі ці чудові знахідки поповнили фонд козацьких старожитностей музею.

Збирання експонатів доби козацтва відбувається і сьогодні. Зокрема небайдужі люди, любителі історії і краєзнавці приносять до рідного краєзнавчого музею свої знахідки: козацькі люльки, кулі, картеч, кремін, ножі та інші козацькі артефакти.

Цікавою є й історія створення експозиції присвяченої історії запорозького козацтва. В 1965 р. вперше був відкритий зал «Місце краю в історії запорозького козацтва», який розташовувався ще у старій будівлі краєзнавчого музею — будинку промисловця Я. І. Бадовського (Проспект Соборний, 59). В експозицію були поміщені різноманітні артефакти козацької доби: гармати з ядрами, обладунки, меч, шаблі, ятагани, сокири, люльки, кремін, кулі та ін. Крім того новий зал був оздоблений великою кількістю ілюстративного матеріалу: картами, портретами козацьких ватажків, різноманітними тематичними малюнками, в тому числі і оригіналами народних картин серії «Козак-Мамай». У ньому також стояли великі скульптури Кобзаря (автор М. Н. Худас) і Максима Кривоноса (автор В. К. Дубінін), які створювали захоплюючу атмосферу і колорит залу [5, сс. 43 — 48].

Дана експозиція одразу викликала у людей жвавий інтерес. Співробітниками музею були проведені сотні екскурсій, у яких відвідувачі дізнавалися багато цікавого з історії козацтва.

У 1977 р. музей переїхав у нове приміщення — будівлю Олександрівської Земської Управи. Після завершення капітального ремонту, одразу постало питання створення нових експозицій, в тому числі і присвяченої запорозькому козацтву.

Фотографія експозиції «Місце краю в історії запорозького козацтва» відкритої у 1965 р.

Врешті-решт 20 березня 2002 р. нова експозиція «Запорозькі землі у XV – XVIII ст. Доба козацтва» була урочисто відкрита. У її створенні приймали участь співробітники відділу історії краю З. Х. Попаңдопуло, О. В. Чайка, О. П. Мірущенко. Художнім оформленням займався В. М. Максимук. Автор проекта архітектор Ю. О. Татуревич. У новій експозиції були представлені експонати як зі старого залу, так і нові, які не експонувалися раніше.

Експозиція складається з семи вітрин, двох подіумів та трьох локацій, в яких розміщені планшети, картографічний та ілюстративний матеріал. В даному залі розкриті такі теми, як історія виникнення запорозького козацтва, відносини козаків з кочовиками ногайцями, побут ногайців, відносини козаків з польсько-литовською і московською державами, видатні козацькі ватажки, реєстрове козацтво, козацькі сухопутні і морські походи, повстання Б. Хмельницького, роль козацтва у російсько-турецьких війнах, козацьке господарство, культура козацької доби, ліквідація запорозького козацтва.

В експозиції, присвяченій історії запорозького козацтва, знаходиться багато надзвичайно цікавих і цінних експонатів. Зокрема в ній представлена велика кількість зброї – холодної, вогнепальної, захисної.

Холодна зброя представлена шаблями, ятаганами, бердишами, сокирами, мечем, алебардою, списом, пікою. Дуже цікавою є колекція шабел. В експозиції знаходяться як європейські, так і східні зразки цієї зброї. Особливо виділяються польські шаблі XVII – XVIII ст. зі своїм пишним оздобленням, багатою орнаментациєю і вишуканими формами. В залі представлено три оригінальні польські шаблі XVII – XVIII ст., дві з яких ми можемо віднести до так званих карабель – одного з найбільш поширених у XVII – XVIII ст. типів польських шабел. Що стосується третього екземпляру, то ми не можемо однозначно відносити цю шаблю до того, чи іншого типу, тому було вирішено ідентифікувати її просто як «Янівку». Всі три шаблі були передані Запорізькому обласному краєзнавчому музею Львівським історичним музеєм (два екземпляра у 1954 р. і ще один у 1964 р.). Перша шабля виділяється своїм руків'ям, щічки якого зроблені з різьбленої білої кістки і орнаментовані складним рослинним візерунком. Верхів'я має вигляд стилізованої голови орла. Друга шабля цікава тим, що має так зване клеймо «гурда». Дане клеймо

Фотографія експозиції «Запорозькі землі у XV – XVIII ст. Доба козацтва» відкритої у 2002 р.

являє собою серповидні зубчасті лінії з точками між ними і по боках. Наявність такого клейма свідчить про західноєвропейське походження клинка (італійське або австрійське) і його високу якість. Останній екземпляр належить до так званих «Янівок» — шабель, які з'явилися в Польщі в добу правління короля Яна III Собеського (друга половина XVII ст.). Основною відмінною ознакою цих шабель слугують написи, які згадують Яна III Собеського та його зображення на клинках. Ці шаблі не являли собою якийсь окремий тип, а були скоріш парадними і нагородними. Зокрема у нашому випадку на зовнішньому боці клинка вигравіровано напис на латинській мові «VIVAT IOANNES TERTIVS REX POLONIAE» («Хай живе Ян III король Польщі»), а гарда і піхви вкриті гравірованим та карбованим орнаментом та інкрустовані гірським кришталем [6, сс. 21 — 22, 25].

Ще одним цікавим зразком шабель є турецький шамшир XVIII ст., який був переданий у ЗОКМ Одеським державним історико-краєзнавчим музеєм у 1968 р. Дана шабля являє собою класичний варіант турецького шамшира. Саме такі шаблі виготовляли в Туреччині маючи за зразок перські. Особливістю таких турецьких шамширів було те, що у ньому гармонійно сполучалися трохи видозмінений клинок перського типу і турецький ефес (ефес турецького кіліджа) [7, с. 20].

Окрім шабель зброя в експозиції представлена великою кількістю ятаганів XVIII — XIX ст. Особливо виділяється з них серповидний ятаган, який ще можна ідентифікувати як хопеш. Він прикрашений таушованим золотом рослинним і лінійним орнаментом і має руків'я виготовлене з рогової кістки. Ятагани були передані до ЗОКМ з музеїв Львова, Одеси, Москви і Краснодара у 1954 — 1968 рр.

Цінним експонатом є бойовий дворучний меч європейського виробництва. Зокрема такими великими дворучними мечами користувалися ландскнехти. Довжина даного екземпляра складає 175 см, вага — 4,5 кг [8, с. 70]. Меч був переданий до ЗОКМ Львівським історичним музеєм у 1954 р.

Крім того дуже цікавим є обладунок німецького ландскнехта, який є одним з центральних експонатів залу і завжди вражає відвідувачів. Цей обладунок був переданий до ЗОКМ у 1954 р. Краснодарським історико-краєзнавчим музеєм. Він складається з шолома, нагрудника, наспинника, наплічників, налокітників, рукавиць, налядвенників, наголінників, черевиків. Даний експонат належить до піхотних обладунків середини XVI ст. і був виготовлений німецькими майстрами [9, с. 56].

Справжньою окрасою експозиції є перські сокири-табери XVIII — XIX ст. Постійні військові і культурні контакти України з мусульманським світом призвели до того, що східна зброя, у тому числі і бойові сокири, починають активно проникати на українські землі. За припущенням істориків у добу козащини подібні східні бойові сокири, зокрема перського походження, могли бути поширені у середовищі козацької старшини. Табери з експозиції мають місяцеподібну форму і пишно орнаментовані [10, сс. 18 — 19, 21]. Дані експонати були передані у наш музей з Одеського історико-краєзнавчого музею в 1968 р.

Окремо слід зупинитися на артилерії, яка представлена у експозиції в кількості трьох одиниць. Найбільш цікавою є запорозька гармата з о. Хортиця XIV — XVI ст. Вона була знайдена близько 1840-го р. мешканцями о. Хортиці під час обробки землі. В 1964 р. гармату, яка на той час перебувала в Одеському обласному історико-краєзнавчому музеї, передали Запорізькому краєзнавчому музею. Тут її одразу розмістили у новій експозиції. Сьогодні ця рідкісна знахідка прикрашає експозицію, присвячену історії запорозького козацтва відкрити в

нашому музеї в 2002 р. Вивченням даного артефакту активно займався директор музею Г. І. Шаповалов, який опублікував декілька наукових статей, присвячених запорозькій гарматі.

Хортицька знахідка являє собою корабельне артилерійське знаряддя калібром 60 мм. Такі казнозарядні ковані із заліза гармати датуються XIV – XVI ст. і відомі в артилерії під назвою «бомбарди». Даний артефакт входить до «золотого фонду» старожитностей запорозького козацтва України. Саме тому її зображено на ювілейній монеті, випущеній у 2009 р. Національним банком України з нагоди 70-річчя утворення Запорізької області поруч із запорізьким гербом і Дніпрогесом [11, сс. 93 – 99].

Окрім згаданого вище раритету в експозиції представлені ще дві корабельні гармати першої половини XVIII ст. тульського виробництва. Одна з них – це гармата, яка збереглася ще з довоєнної колекції музею. Вона має загальну довжину у 77,8 см, а діаметр дула – 75 мм. Ця гармата, вірогідно, була знайдена неподалік від Запоріжжя в Дніпрі на початку XX ст. За свідченнями Я. Новицького і Д. Яворницького у 1905 р. під час робіт по розчищенню русла Дніпра було знайдено затоплене судно з чавунними гарматами. Після їх підйому на поверхню було вирішено дві гармати відправити в Київ, а три – до Катеринослава. Пізніше дві гармати було вирішено передати з Дніпропетровська до Запоріжжя, де вони зараз і знаходяться [12, сс. 52, 55]. Ще одна гармата була передана до ЗОКМ у 1964 р. Дніпропетровським історичним музеєм. Вона майже не відрізняється за конструкцією від попередньої гармати. Має загальну довжину 810 мм, а діаметр дула – 75 мм. На гарматі присутнє зображення якоря, літери «Р» і дата – «1738». Обидві гармати пов'язані з подіями Російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. й діяльністю у той час верфі біля о. Хортиця [13, сс. 68 – 70].

Великим є комплекс підводних археологічних знахідок, який представлений ядрами, кулями, блоками, юферсами тощо. В експозиції також розміщений комплекс якорів знайдених у Дніпрі біля о. Мала Хортиця. Особливо виділяється турецький якір галерного типу. Якорі такого типу були поширені у XIV – XVIII ст. Історики пов'язують цей якір з подіями 1557 р., коли кримський хан Девлет-Гірей разом з турецьким флотом взяв в облогу замок Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця. Це єдиний турецький якір, який був знайдений в Дніпрі. Ще один якір, російського виробництва, був виготовлений в Ладозі у 1724 р. і пов'язаний з подіями Російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр.

Особливо почесне місце у експозиції займають козацькі клейноди XVII – XVIII ст. – булава і пернач. До ЗОКМ вони були передані у 1960 р. Львівським історичним музеєм. Булава складається з залізного держака і наверхшя. Вона прикрашена таушованим золотом орнаментом у вигляді різноманітних козацьких атрибутів – шабель, списів, сокир, прапорів, щитів тощо. Пернач являє собою дерев'яний держак з шістьма металевими перами зверху і прикрашений гравірованим візерунком та таушованим золотом і сріблом рослинним орнаментом [14, сс. 71 – 73].

Чільне місце у експозиції займає каламар (чорнильниця) XVI – XVIII ст. знайдений під час розкопок на о. Мала Хортиця. Каламар виготовлений з бронзи і має гравірований візерунок. Даний каламар може бути пов'язаний як з подіями Російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., так і з більш раннім часом [15, с. 73].

Непогано представлена колекція побутових козацьких речей, яка ділиться на кілька великих комплексів. Перший з них це люльки і кресала, які були знайдені

на о. Хортиця, в с. Капулівка та інших місцях. Особливо виділяється велика люлька для колективного паління — так звана люлька «обчиська». Також в експозиції присутні прекрасні зразки коробчастих кахлів XVII — XVIII ст. з рослинним і геометричним орнаментом. Посуд представлений горщиками, глечиками і скляним кухлем. Кахлі і посуд були знайдені під час розкопок зимівників на річках Орлі, Вовчий і Верхній Терсі [4, сс. 77 — 79]. Великим є комплекс рибальських речей — це гачки, острога, пешня і грузила, які були знайдені в рибальських землянках на правому березі Дніпра біля о. Хортиця, та с. Капулівка [3, сс. 72 — 74; 16, сс. 48, 51]. Окрім вищезазначених експонатів в експозиції представлений господарський інвентар: ножі, долото, серп, ціп, сокира, цвяхи та ін. Багато з цих предметів було знайдено і передано до нашого музею відомим запорізьким археологом і краєзнавцем О. В. Бодянським.

Цікавим експонатом є козацький жупан. Він виготовлений з сукна червоного кольору. Дана річ була передана до Запоріжжя у 1952 р. Дніпропетровським історичним музеєм.

В експозиції виставлена значна кількість срібних і мідних монет XVI — XVIII ст. Це польські і литовські соліди, гроши, дукати, полтораки; російські копійки, деньга, полушка, рубль. У с. Приморському Василівського району Запорізької області був виявлений цілий клад мідних грошей. Це 54 п'ятикопійчкі монети, які датуються від 1758 до 1776 рр. Зараз цей клад відвідувачі можуть побачити у вітрині.

Зал прикрашають народні картини із циклу «Козак-Мамай». Перша картина має класичну композицію (в центрі зображений козак, який сидить зі схрещеними ногами і грає на бандурі та кінь, зліва зображений дуб, на якому висить шабля і гаманець, біля ніг козака стоїть пляшка і чарка, внизу картини написаний текст) і датується кінцем XVIII — початком XIX ст. (передана до ЗОКМ у 1955 р. Дніпропетровським історичним музеєм). Друга картина в цілому також має класичний сюжет, за єдиним виключенням — на передньому плані біля ніг козака зображені гральні карти. Картина датується першою половиною XIX ст. (передана до ЗОКМ у 1954 р. Краснодарським історико-краєзнавчим музеєм) [17, сс. 203 — 205].

У вітрині відвідувачі можуть побачити різноманітні культові речі — це натільні хрести, бронзова ікона «Покрова Пресвятої Богородиці» (XVIII ст.), два Євангелія і часослов. Особливо цікава релігійна література. Євангеліє 1636 р. надруковане на церковно-словянській мові і має кольорові заставки. Оклад металевий з зображенням Ісуса та чотирьох євангелістів. Євангеліє 1762 р. також надруковане на церковно-словянській мові і має кольорові гравюри. Оклад металевий з зображенням Воскресіння Ісуса Христа та чотирьох євангелістів. Часослов надрукований також на церковно-словянській мові у два кольори — чорний і червоний, датується 1640 р.

Завершує експозицію стародавній сволок, який був переданий до ЗОКМ у 1965 р. Харківським історичним музеєм. Сволок вирізаний з дуба і має довжину 495 см. На сволоку вирізаний напис: «БЛАГОСЛОВЕНИЕМ БОГА ОТЦА ИЗВОЛЕНИЕМ СЫНА И ДЕЙСТВИЕМ СВЯТОГО ДУХА, СОДЕЯН ДОМ СЕЙ РАБОМ БОЖИМ СВЯЩЕННОИЕРЕЕМ СИМЕОНОМ ПЕТРОВИЧЕМ КРЕСТОВИМ КРИЛОВСКИМ НАМЕСТНИКОМ 1719 ГОДА МАРТА 20 ДНЯ». Посередині сволоку знаходиться зображення хреста. Над ним напис: «ІНЦІ», зверху ліворуч хреста — «І С», праворуч «Х С»; знизу зліва — «Н І», праворуч — «К А». Знизу сволок орнаментовано однією великою шестипелюстковою розеткою і шістьма маленькими. По краях сволока також зображено по розетці [18, сс. 9, 11 — 13].

Експозиція, присвячена історії Запорізького краю в добу козацтва, надає відвідувачам уявлення про події, які відбувалися на Запорожжі у XV – XVIII ст., розповідає історію запорозького козацтва і грає важливу роль у патріотичному вихованні молодого покоління.

Бібліографія

1. Архипова Л. Н. Запорожский областной краеведческий музей: прошлое и настоящее / Л. Н. Архипова // Музейний вісник. – 2001. – № 1. – С. 4 – 8.
2. Попандопуло З. Х. История формирования археологической коллекции Запорожского областного краеведческого музея (к 95-летию основания) / З. Х. Попандопуло // Музейний вісник. – 2016. – № 16. – С. 5 – 17.
3. Мірущенко О. П. Рибальські речі доби козацтва в колекції ЗОКМ / О. П. Мірущенко // Музейний вісник. – 2002. – № 2. – С. 72 – 75.
4. Яценко С. П. Козацькі зимівники з басейну р. Верхня Терса / С. П. Яценко // Музейний вісник. – 2008. – № 8. – С. 74 – 80.
5. Запорізький обласний краєзнавчий музей. Путівник / [автори-упорядники: Л. М. Архіпова, Л. О. Галактіонова, О. П. Горіна, С. М. Ляшко та ін.]. – Дніпропетровськ : Промінь, 1972.
6. Шевцов А. С. Польські шаблі XVII – XVIII ст. з експозиції ЗОКМ / А. С. Шевцов // Музейний вісник. – 2013. – № 13. – С. 15 – 26.
7. Шевцов А. С. Шаблі типу шамшир з експозиції ЗОКМ / А. С. Шевцов // Музейний вісник. – 2014. – № 14. – С. 14 – 21.
8. Дженков И. В. Технология изготовления и классификация боевого двуручного меча из оружейного собрания ЗОКМ / И. В. Дженков // Музейний вісник. – 2006. – № 6. – С. 68 – 70.
9. Дженков И. В. Доспех XVI в. из коллекции ЗОКМ / И. В. Дженков, А. П. Мирущенко // Музейний вісник. – 2004. – № 4. – С. 56 – 63.
10. Шевцов А. С. Перські бойові сокири-табери XVIII – XIX ст. з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею / А. С. Шевцов // Музейний вісник. – 2016. – № 16. – С. 18 – 22.
11. Шаповалов Г. И. Корабельная пушка XIV – XVI вв. из коллекции Запорожского краеведческого музея / Г. И. Шаповалов // История оружия. – 2008. – № 1. – С. 93 – 99.
12. Шаповалов Г. И. Про дві корабельні гармати з довоєнної колекції Запорізького краєзнавчого музею / Г. И. Шаповалов // Музейний вісник. – 2001. – № 1. – С. 51 – 55.
13. Шаповалов Г. И. Корабельна гармата 1738 року з колекції Запорізького краєзнавчого музею / Г. И. Шаповалов // Музейний вісник. – 2004. – № 4. – С. 68 – 70.
14. Гопак С. П. До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду XVII – XVIII ст. / С. П. Гопак // Музейний вісник. – 2006. – № 6. – С. 71 – 74.
15. Яценко С. П. Козацькі клейноди. До історії формування фондової збірки ЗОКМ періоду XVII – XVIII сторіч / С. П. Яценко // Музейний вісник. – 2007. – № 7. – С. 72 – 74.
16. Мірущенко О. П. Козацька землянка в ур. Нова біля с. Біленьке Запорізького району (за матеріалами Бодянського О. В.) / О. П. Мірущенко // Музейний вісник. – 2001. – № 1. – С. 48 – 51.

17. Козак Мамай: Альбом // [автор вступної статті: С. Бушак; відповідальний за випуск: В. Сахарук]. — К. : Родовід, 2008. — 304 с.

18. Яценко С. П. Сволот із колекції Запорізького краєзнавчого музею / С. П. Яценко // Музейний вісник. — 2010. — № 10. — С. 9 — 15.

Шевцов А. С.

**Экспонаты периода казачества в коллекции
Запорожского областного краеведческого музея**

В статье рассказывается об истории формирования музейной коллекции периода казачества. Дана информация об основных источниках пополнения фондов музея казацкими артефактами. Показана эволюция музейной экспозиции посвященной истории Запорожского края в период казачества. Рассмотрены наиболее интересные экспонаты. В статье приведены фотографии как старой, так и новой экспозиции.

Shevtsov A. S.

**Exhibits of the period of the Cossacks in the collection
of the Zaporizhzhia region museum of local lore**

The article says about the history of formation of the museum collection of the Cossacks period. Information is provided on the major sources to supply of museum funds with Cossack artifacts. The evolution of the museum exposition devoted to the history of the Zaporizhzhia Territory during the Cossacks period is shown. The most interesting exhibits are considered. The article shows photographs of both old and new expositions.

Попандопуло З. Х.

БРОНЗОВЫЙ АКВАМАНИЛ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ЗОКМ

Название акваманил (aquaemanalis), происходит от латинского aqua — «вода» и manus — «рука». Вот такое определение дается ему в энциклопедии: «Водолей (акваманил) — древний сосуд для воды, настольный ручной мойник. В[одолеи] были известны в античное время, но особое распространение получили в средневековье. Употреблялись преимущественно на пирах для омовения рук» [1, с. 351].

Акваманилы или водолеи известны с глубокой древности. Самый ранний был обнаружен в Месопотамии, при раскопках храма Сина в Кафайе (Син — бог Луны) [2, с. 146]. Возраст его примерно 3 тыс. лет. Первые водолеи были изготовлены из глины, им придавался зооморфный, а позже антропоморфный облик. В некоторых случаях это были обычной формы кувшины, в которых только горлу, откуда лилась жидкость, придавали зооморфный облик. Таков, к примеру, кикладский керамический кувшин с головой грифона, найденный на о. Эгине. Датируется он 650 г. до н. э. (коллекция Британского музея) [3]. Большое количество водолеев было обнаружено на территории Дагестана, Грузии, Армении, Азербайджана [2, сс. 141 — 145]. Среди находок — один из древнейших глиняных водолеев (VII в. до н. э.) в виде птицы, обнаруженный Ж. де Морганом в Муси-Ери (Алавердский район Армении). По мнению К. В. Тревер глиняные водолеи послужили прототипами бронзовых сосудов [2, с. 145]. Самые ранние бронзовые водолеи, по

Бронзовый акваманил

находкам на территории Кавказской Албании, датируются VI – VII вв. н. э. Все они имеют зооморфный облик, в частности, одним из любимых мотивов в Горном Дагестане служили изображения коз и козлов. По-видимому, мастера, работавшие в том или ином регионе, придерживались определенных канонов при изготовлении водолеев, используя сюжеты (изображения культовых животных) характерные для культуры данной местности.

В период с XII по XVI вв. акваманилы получили широкое распространение в Западной и Северной Европе. Вероятно, появление их было связано с первыми крестовыми походами, когда рыцари, возвращавшиеся на родину, везли с собой много предметов торевтики из стран Востока и Средиземноморья. Поскольку спрос на них был большой, появились мастера, работавшие вначале под влиянием восточных традиций, а затем начавшие работать в собственном стиле. Основные центры производства акваманилов располагались в немецких землях – Нижней Саксонии (Хильдесхайме, Магдебурге) и регионе р. Маас – на территории современных Бельгии, Франции и Голландии. Известно, что в Европе водолеи использовались как в церквях для омовения рук священников, так и в светской жизни.

Сюжетами для изготовления зооморфных сосудов служили как реальные, так и фантастические существа: кони, львы, птицы, драконы, грифоны. Небольшое количество акваманилов было изготовлено в виде антропоморфных фигур.

Отливались акваманилы чаще всего из золотистой бронзы в технике «вытесненного воска», при этом первоначальная форма погибала. Поэтому каждый экземпляр уникален.

География распространения водолеев очень широка. Помимо уже перечисленных выше регионов, они обнаружены и в Сибири. Так в собрании Кунсткамеры хранились несколько акваманилов, привезенных из Сибири в начале XVIII в. [4]. Изготовлены они были в мастерских Нижней Саксонии.

В коллекции Запорожского областного краеведческого музея также имеется один акваманил. Поступил он в декабре 1956 г. от Завяловой-Радченко Л. Ф. В акте приема была сделана запись «Медный светильник найденный в В. Хортице в 1905 г.». Позже, другими чернилами, была введена правка «водолей». В книге записей (ЗКМ – 2248) – скупое сообщение «Водолей в виде (кувшина) бронзового флакона с ручкой. На конце ручки изображение черта». На этом вся информация исчерпывается.

Водолей имеет вид небольшого бронзового кувшинчика с яйцевидным туловом, невысоким конусовидным поддоном, стоящим на круглой подставке. Горло высокое, узкое, рифленое, завершается головкой грифона. На теменной части головы расположены вертикально – высокий рог и по бокам от него два острых ушка с выделенными ушными раковинами. Рог булавовидной формы с острым концом. Клюв с горбинкой, середина выделена перегибом. На нем намечены неглубоким вырезом дуговидные ноздри. Глаза с рельефными надбровьями и веками разнятся: с одной стороны глаз имеет почти круглую форму с выделенными яблоком и зрачком, с другой – овальную, косо посаженную. Клюв раскрыт, длинная верхняя челюсть нависает над нижней. В полости рта виден острый язычок. На затылке расположено отверстие, через которое заливалась жидкость. Вытекала она из клюва. Дуговидная ручка прикреплена одним концом к задней стороне головки грифона, вторым – к средней части тулова (возможно головка с ручкой были отлиты вместе в восковой модели, а

затем напаяны на кувшинчик?). Высота изделия составляет 16,4 см, диаметр тулова — 6,1 см, подставки — 2,9 см. Ручка и головка со следами ремонта (склеены).

Водолей был изготовлен в технике вытесненного воска из трех деталей. Отдельно формировались зооморфная головка, тулово сосуда и петельчатая ручка. Тулово дополнительно обработано на токарном станке. Все части напаялись с применением олова. Следы пайки хорошо заметны в местах стыка. На одном из ушек имеется едва видимый след ремонта (?). На тыльной стороне подставки имеются три небольших отверстия, к которым прикреплялся стержень при отливке тулова. Все технологические подробности были сообщены Ушаковым Г. Л. Автор благодарен ему за консультацию.

Поскольку на нашем водолее нет клейм мастерских, его трудно атрибутировать. Возможно, некоторый свет на происхождение акваманила может пролить место обнаружения сосуда — пос. В. Хортица. В конце XVIII — начале XIX вв. территория современной Верхней Хортицы (ныне черта г. Запорожья) была освоена выходцами из Пруссии — меннонитами, которые основали колонии Розенталь и Хортица. Они могли привезти водолей с собой. Но это знание не может нам помочь в датировке предмета. Поэтому мы вынуждены ограничиться рамками существования подобных изделий — XII — XVI вв.

Библиография

1. Водолеи. Большая советская энциклопедия в 30 т., 2-ое изд. [глав. ред. Б. А. Введенский]. — М. : изд-во «Большая Советская энциклопедия», 1951. — Т. 8. — С. 351.
2. Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. — VII в. н. э. / К. В. Тревер. — М. — Л., 1959. — 389 с.
3. Akurgal Ekrem. Orient und Okzident; Die Geburt der griechischen Kunst. — Baden-Baden, Holle, 1966 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://kalinzar.livejournal.com/30163.html>
4. Архив Кунсткамеры. Из истории первых археологических коллекций: собрание акваманил [подгот. Е. Ю. Басаргина, О. В. Иодко, М. В. Поникаровская, И. М. Щедрова] [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ranar.spb.ru/rus/vystavki/id/458/>

Попандопуло З. Х.

Бронзовий акваманіл з колекції ЗОКМ

В статті розглядається один з унікальних посудів — акваманіл, знайдений на території м. Запоріжжя (колиш. сел. В. Хортиця). Наводиться опис технології виготовлення даного виробу та короткий огляд історії походження та використання подібних речей.

Popandopulo Z. H.

Bronze aquamanile from the collection of ZOKM

In the article one of the unique vessels — aquamanil, found on the territory of the city of Zaporizhzhia (former village of V. Khortytsia) is considered. A description of the production technology of this product and a brief overview of the history of origin and the use of such things.

ІНДО-ПЕРСЬКІ ШОЛОМИ З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

Серед чисельних видів захисного обладунку одними з найбільш поширених та різноманітних є захисні шоломи. Ще до винайдення та обробки заліза, люди давнього світу використовували в якості захисного обладунку для голови міцні капелюхи зі шкіри обтягнуті прутком або льоном [1]. Після того, як обробка заліза в давніх цивілізаціях набула достатнього рівня, поширилося виготовлення металевих шоломів. Давні шоломи, виготовлені з міді та золота, були знайдені в царських похованнях Ура і датуються III тис. до н. е. З давнини якість захисного обладнання безпосередньо залежала від соціального статусу володаря. Здебільшого, чим заможнішим був солдат, тим краща у нього була зброя і захисна амуніція. Однак, часто вояки тих чи інших народів використовували звичайні, не металеві шоломи, оскільки вони були легші та зручніші.

Захисні шоломи можуть бути як відкритими, так і закритими. Тулія може бути цілнокорованою, литою або збіраною з декількох частин (клепаною або паяною). Сам шолом може бути виготовленим із заліза, сталі, бронзи, міді або іншого матеріалу. А також доповнюватися захисними елементами, такими як: навухи, наносник, напотиличник, барміца, поля, піддашок, личина, забрало, напівмаска. По формі шоломи можуть бути наступних видів: напівсферичні, конічні, сфероконічні, циліндричні, циліндроконічні, сфероциліндричні.

Розглянуті в рамках даної статті шоломи з фондової колекції Національного заповідника «Хортиця» (далі — НЗХ) отримали назву кулах-худ або кула-худ. Це різновид індо-перського виду захисних шоломів, який являв собою фінальну стадію розвитку традиційного бойового та парадного виду шоломів на близькому сході. Був сформований в Ірані в середині XVI ст. Завдяки своїй вдалій та ефективній конструкції і оснащенню набув розповсюдження на всій території Західної, Центральної та Південної Азії.

Найбільш раннім свідченням появи даного типу шоломів на історичній арені може слугувати гравюра з рукопису «Шах-Наме», яка датується 1524 р. На ній зображено латника, який несе сфероконічний шолом, увінчаний піковидним вістрям. Скроневі боки шолома оздоблені парними втулками, в які вставлене пишне пір'я. Наносника не видно, але присутній характерний кольчужний сегмент, який прикриває лоб вояка. В деяких регіонах Азії (Іран, Казахстан, Туркменістан) та Північної і Центральної Африки, а також у деяких інших країнах цей шолом проіснував до XIX ст. [1].

Форму мав напівсферичну, що робило його схожим на глибоку місьюрку або шишак, але було декілька вагомих відмінностей. Основна з них — це наявність наносника ковзного типу, з ущільненням на кінцях, який фіксувався гвинтом. Кольчужна барміца з задньої частини та боків була довгою, а спереду не доходила до очей. До тулії вона кріпилася за допомогою ряду отворів, розташованих по вінцю. Барміца могла бути як клепаного, так і зведеного кольчужного полотна. Також цей різновид шоломів мав високий гранований шпиль, який здебільшого відігравав декоративну функцію. Кулах-худі відрізнялися відносно невисокою тулією. Повна висота шолома від верху шпиля до низу барміци могла досягати близько півметра. Ще одна характерна відмінність кулах-худів — це дві невеликі втулки для плюмажа, справа та зліва від наносника.

Рис. 1

Скоріш за все, такий шолом носили поверх тюрбана, тому кулах-худі відрізнялися значним об'ємом куполу. З XVII ст. шоломи іноді обгорталися тканиною з зовнішнього боку, щоб запобігти сильному перегріву металу. Тулії кулах-худів нерідко прикрашалися багатим витравленням по залізу зображень різноманітних міфологічних чи побутових сюжетів, прикрашалися емаллю та дорогоцінним камінням [2; 3].

До нашого часу дійшло багато екземплярів кулах-худів, які зберігаються в різних колекціях Великобританії, Росії, Казахстану, Індії, Узбекистану та інших країнах. Також до нашого часу дійшло багато малюнків, виготовлених авторами XVII – XIX ст. [4, с. 158].

Шолом № М-6065. Діаметр – 195 мм, висота без кольчужної барміци – 203 мм, з барміцею – 583 мм (рис. 1, 1). Тулія цільнокovaná, форма напівсферична. Поверхня шолома вкрита щільним стилізованим орнаментом, виготовленим в техніці срібної та латунної насічки по металу. По нижньому краю тулії, обрамляючи весь шолом, іде напис на фарсі. До нижньої частини тулії прикріплюється кольчужна барміца. Вздовж нижнього краю тулії пробиті отвори діаметром 3 мм, з шагом 8 – 10 мм, в які вставлені кільця барміци.

Кольчуга барміци зведеного типу складається з залізних кілець (середній діаметр кільця – 7 мм), але подекуди має орнаментовані кільця-вставки з латуні, які, скоріш за все, є доповненням втрат оригінального плетіння (рис. 1, 1). Кругова кольчужна барміца обрамляє весь шолом, донизу сходять різними по довжині фестонами. Довжина барміци з фестонами з самої довгої до коротшої складає – 380, 200, 75 та 50 мм з вирізом для обличчя. Така барміца іноді може затуляти очі, але це не є проблемою для вояка з декількох причин: по-перше, крізь кольчугу добре все проглядається, по-друге, якщо одягти шолом на великий капелюх або тюрбан, очі перестають бути затуленими кольчугою – так цей шолом робиться відносно безрозмірним.

Зі сторони обличчя до тулії прикріплюється наносник-стрілка ковзного типу довжиною 165 мм, товщиною – 7 мм. Закріплюється наносник за допомогою скоби (38 мм). Скоба вирізної форми прикріплюється до шолома двома заклепками. Посередині скоби розташовується гвинт (18 мм) з вирізною серцевидною основою. Завдяки обертанню по часовій стрілці, гвинт фіксував положення наносника. Сам наносник має дещо зігнуту форму для щільного притулення до тулії шолома. З обох сторін наносника присутня сплющена основа, в нижній частині (діаметр – 40 мм) вона має вирізну складну форму з простим рослинним орнаментом, виготовленим в техніці срібної насічки. Зверху наносника розташована заплющена кругла основа.

З обох боків від наносника прикріплені дві втулки, довжина – 67 мм, товщина – 7 мм, що призначалися для кріплення яскравих прикрас – пір'я папуги або павича. Втулки прикріплюються за допомогою двох заклепок, мають складну піковидну форму з рослинним орнаментом у вигляді трьох листів.

До маківки шолома (діаметр – 51 мм) прикріплюється шпиль-навершя, який виконував, скоріш за все, декоративну функцію, зазвичай мав іншу форму та розміри, тому, ймовірно, має сучасне походження (рис. 1, 2). Маківка, до якої приєднується шпиль-навершя, прикрашена простим рослинним орнаментом зі срібною всічкою, прикріплюється до шолома завдяки трьом заклепкам. Довжина гострого шпиля-навершя – 90 мм, товщина – 7 мм. Шпиль загострений на кінці та має чотиригранну форму.

Рис. 2

По краю тулії, на межі з'єднання з барміцею, присутня стилізована імітація фарсі — перського письма, висота букв — 19 мм (рис. 1, 3). Текст не суцільний, а складається з трьох частин, відокремлених одна від одної. Кожен фрагмент тексту знаходиться в овальній рамці. Між фрагментами присутнє гравірування у вигляді двох стрілок уверх та вниз, в декількох місцях стрілку замінює рослинний орнамент у вигляді трилисника. Фрагменти тексту та сюжетні мотиви з тулії шолому відокремлені половою шириною 10 мм, з витравленим хвилястим орнаментом.

Вся тулія орнаментована витравленими зображеннями поділеними між собою на три сектори. Розділюючи сектор між сюжетним зображенням та хвилястим орнаментом, в кожній з трьох сторін сюжет закінчується трикутником з витравленим рослинним орнаментом. В кожному секторі зображено по чотири чоловіки, які сидять по-східному звичаю (середня висота фігур — 60 мм). Декілька фігур п'ють напій з піал, деякі зображені з піднятою рукою, що наводить на думку про те, що людина веде промову. Кожне обличчя, незважаючи на доволі примітивну техніку виконання, має виразні самобутні риси. Одяг та головні убори чоловіків також мають відмінності. Наприклад, на одязі одних ми бачимо по три великих гудзики, на інших — по чотири, головні убори деяких чоловіків нагадують шоломи кулах-худ, на інших — зображені розплетені тюрбани зі звисаючими кінцями, на одній з фігур замість капелюха надіта свиняча голова. Посередині кожної сцени зображено стилізований килим з рослинним орнаментом (з мідною січкою). В одному з сюжетів фігура чоловіка, який сидить в нижньому правому кутку, зображена без лівої руки. Поряд з сидячими чоловіками лежать шоломи схожі на кулах-худі. В одній зі сцен поряд з сидячим чоловіком можна побачити стилізований кальян, в іншій — присутній чайник. Всі ці сюжети наводять на думку про те, що перед нами зображення відпочинку воїнів між битвами.

Загалом, техніка малюнків дуже схожа на техніку, яка використовувалася при виготовленні святкового тесака з фондів НЗХ (М-6073), та з великою долею вірогідності може бути приписана одному автору [5, с. 15].

Шолом № М-6066. Діаметр — 230 мм, висота без кольчужної барміци — 275 мм, з барміцею — 663 мм (рис. 2, 1). Тулія цільнокovaná, форма сфероконічна. Поверхня шолома вкрита щільним стилізованим орнаментом, виготовленим в техніці срібної та латунної насічки по металу. З нижнього краю тулії, обрамляючи весь шолом, йде напис на фарсі відмінний від напису на шоломі М-6065. До нижньої частини тулії прикріплено кольчужну барміцу. Вздовж нижнього краю тулії пробиті отвори діаметром 3 мм, з шагом 8 — 10 мм, в які вставлені кільця барміци.

Кольчуга барміци зведеного типу складається з залізних кілець (середній діаметр кільця — 6 мм), але подекуди має орнаментовані кільця-вставки з латуні, які, скоріш за все, є доповненням втрат оригінального плетіння (рис. 2, 1). Кругова кольчужна барміца обрамляє весь шолом, донизу сходять різними по довжині фестонами, довжина барміци з фестонами від самої довгої до коротшої складає — 388, 265, 248 та 33 мм з вирізом для обличчя.

До налобної частини шолома прикріплено рухливий наносник-стрілку довжиною 170 мм, товщиною — 7 мм. Він представляє собою довгий прямокутний в перетині стрижень, який закінчується пласкою пластиною (діаметр — 29 мм) складної вирізної форми, без орнаменту. Сам стрижень кріпився металевою скобою (43 мм). Скоба вирізної форми прикріплюється до шолома двома заклепками. Посередині скоби розташований гвинт (19 мм) з вирізною

круглою основою. Завдяки обертанню за годинниковою стрілкою гвинт фіксує положення наносника. Сам наносник має дещо зігнуту форму для щільного притулення до тулії шолома. Перед бойовим зіткненням стрілка наносника опускалась донизу, прикриваючи обличчя воїна від сікучого удару холодної зброї. В умовах відсутності безпосередньої небезпеки стрілка піднімалася вгору та закріплювалася болтом.

З обох боків від наносника прикріплені дві втулки (довжина — 60 мм, товщина — 7 мм), що призначалися для кріплення яскравих прикрас — пір'я папути або павича. Втулки, прикріплені за допомогою однієї заклепки, мають складну вирізну форму.

До маківки шолома прикріплюється шпиль-навершя (рис. 2, 2). Маківка, до якої приєднується шпиль-навершя, не має орнаменту та кріпиться до шолома завдяки трьом заклепкам. На місці з'єднання маківки та шпиля присутнє «яблуко». Довжина гострого шпиля-навершя — 145 мм, товщина — 14 мм. Загострений шпиль на кінці має чотиригранну форму.

По всьому краю тулії в місці з'єднання з барміцею присутній напис на фарсі (середня висота напису 25 мм) (рис. 2, 3). Сам напис оточений лініями (діаметр — 7 мм). На всій тулії шолома присутні стилізовані сцени полювання, сюжет попереду шолома та позаду розділяє зображення бородатих чоловічих голів, скоріш за все, — верховного бога зороастрійського пантеону — Ахура-Мазда (висота — 76 мм). З обох боків від голів зображені 4 вершники (55 мм) з натягнутими луками. Вершники скачуть в різні боки, їх стріли направлені в бік великих міфічних істот, яких вони атакують з обох боків. Ці істоти (довжина — 123 мм, висота — 104 мм) — найбільші елементи композиції, вони схожі на драконів, мають велике продовгувате тіло з високою шиєю та драконовою головою, зображені сидячими з трьома піднятими лапами і однією піднятою, тіло завершується товстим змієподібним хвостом, а на тулубі зображені доволі маленькі крила. З обох боків на спинах драконів зображено чоловічі голови, на яких стоїть стилізоване зображення лева з антропоморфною головою (45 мм). Також на спинах драконів зображено птаха (21 мм), а з обох боків голови Ахури-Мазда в різні сторони скачуть цапи (34 мм). Біля голів драконів присутні маленькі істоти, схожі на драконів (30 мм). Вони зображені під піднятими лапами великих драконів, що наводить на думку, що їх захищають від атаки вершників. Птахи також присутні з обох сторін від голів Ахури-Мазда та позаду зображених драконів.

Слід зазначити, що міфологічні сюжети, де основою виступає битва між лицарями і драконами, одна з найпоширеніших в іранській міфології. Зображена на шоломі сцена дуже схожа на перську легенду про Бахрам Гуре, котрий під час полювання зустрів велетенського змія-дракона. Герою вдалося вбити істоту за допомогою декількох стріл.

Аналіз конструктивних особливостей та системи оформлення дозволяє зробити висновок, що шоломи М-6065 та М-6066 з фондової колекції НЗХ були виготовлені в XVIII — на початку XIX ст. Найбільш вірогідно, що їх авторами були іранські зброярі, про що свідчать написи на фарсі, міфологічні та побутові сцени, притаманні перському світогляду. Також на користь цієї теорії свідчать і конструктивні особливості самих шоломів, зокрема, відносно глибока тулія шолома для того, щоб мати змогу носити його поверх тюрбану, а також фіксування стрілки-наносника за допомогою гвинта, що характерно для цілого ряду подібних виробів перських захисних обладунків з різних колекцій Казахстану, Росії, Великобританії, Ірану, США та ін.

Бібліографія

1. Робинсон Р. Доспехи народов Востока. История оборонительного вооружения / Р. Робинсон. — М. : Центрополиграф, 2006. — 280 с.
2. Бобров Л. А. Защитное вооружение кочевников Центральной Азии XV — первой половины XVIII вв. / Л. А. Бобров // Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Барнаул, 2005. — 24 с.
3. Бобров Л. А. Основные направления эволюции комплексов защитного вооружения народов Центральной, Средней и континентальной Восточной Азии второй половины XIV — XIX вв. / Л. А. Бобров // Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Барнаул, 2011. — 54 с.
4. Ахметжан К. С. Этнография традиционного вооружения казахов / К. С. Ахметжан. — Алматы : Алматыкитап, 2007. — 216 с.
5. Persian Steel: The Tanavoli Collection. By James Allan and Brian Gilmour. — New York : Oxford University Press, 2000.

Волков А. В.

Индо-персидские шлемы из фондовой коллекции Национального заповедника «Хортица»

В данной статье вводятся в научный оборот два шлема индо-персидского стиля, получившие название в историографии — «кулах-худ» из фондовой коллекции Национального заповедника «Хортица». Также даны описательные характеристики обоих шлемов с толкованием мифологических и культурных сюжетов с поверхностной гравировкой на тульях.

Volkov A. V.

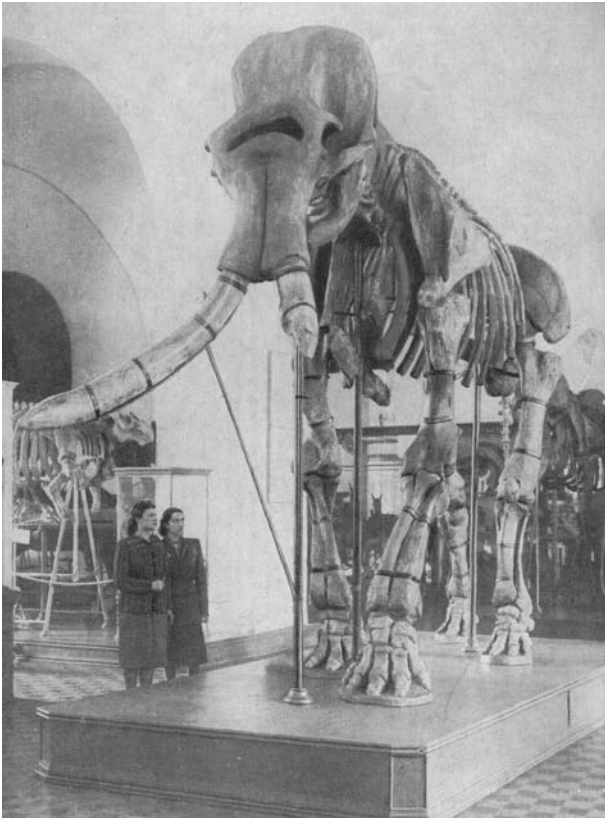
Indo-Persian helm et from the collection of the National Reserve «Khortytsya»

In this article, two helmets of the Indo-Persian style are introduced into scientific circulation, named in historiography — «kulah-hud» from the stock collection of the National Reserve «Khortytsya». Also descriptive characteristics of both helmets with interpretation of mythological and cultural plots with surface engraving on the helmet of helmets are given.

Деркач Т. Г.

**ВНЕСОК ВЧЕНИХ-ПАЛЕОНТОЛОГІВ У ВИВЧЕННЯ
ПАЛЕОНТОЛОГІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО ОБЛАСНОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

Запорізька область багата на палеонтологічний матеріал. Знахідки зберігаються в багатьох музеях: Київському палеонтологічному музеї НАНУ, природничих музеях Одеського і Харківського університетів, Московському палеонтологічному музеї, Петербурзькому зоологічному музеї РАН та інших. Відомі вони і з наукових робіт багатьох авторів. Світове наукове значення має майже повний скелет «ногайського» слона, розкопаний на околиці Ногайська (нині м. Приморськ) в 1940 р. Його розмір перевершує всі скелети південних слонів, знайдених у світі. Крім свого поважного віку існування (верхній пліоцен — нижній

Скелет південного слона з Ногайська

Реконструкція південного слона

плейстоцен) ця знахідка має унікальну історію, пройшовши неодноразово кордони воюючих країн. Змонтований в 1951 р. під керівництвом Гарутта В. Є. та проф. В. Б. Дубініна, скелет цього слона став визначним експонатом в мамонтовому залі Зоологічного музею Російської академії наук в Санкт-Петербурзі [1, с. 3]. В науковій роботі по опису цієї знахідки Гарутт В. Є. наводить перелік колекцій з різних установ, які він використовував. В ньому згадуються зуби слонів з фондів ЗОКМ П-232, 234 – 845, 1048, 1110 [1, с. 11]. Один з кращих знавців викопних хоботних свого часу В. Є. Гарутт зробив вагомий внесок в визначення скам'янілих залишків слонів, зібраних в фондах ЗОКМ: П-7, 10, 25, 31, 32, 44, 67, 68, 70, 79, 87, 88, 89, 94, 102, 107, 170, 199, 286, 256, 322, вс-оп-1. Він приймав участь в розкопках залишків мамонта в Запорізькій області разом з співробітниками музею [2].

Кожна колекція набуває наукового статусу після визначення зібраних матеріалів науковцями – фахівцями в своїй галузі. Завідуючою відділом природи Перовською С. Г. були налагоджені зв'язки з багатьма палеонтологами Радянського Союзу, які допомагали створювати палеонтологічну колекцію Запорізького обласного краєзнавчого музею з нуля. Серед дослідників скам'янілих решток в фондах ЗОКМ імена таких знаних вчених, як: Н. Н. Карлов – Дніпропетровський університет 1955 р. (молюски, шаблезубий тигр), М. К. Верещагін – Зоологічний інститут РАН 1961 р. м. Ленінград (хоботні), В. Є. Гарутт – Зоологічний інститут РАН м. Ленінград 1952 – 1967 рр. (хоботні), Л. І. Алексєєва – Геологічний інститут РАН м. Москва 1961 р. (хоботні), В. І. Тарашук 1968 р. (риби), І. Г. Підплічко – Інститут зоології НАНУ 1954 р. (шаблезубий тигр, черепахи), Ф. А. Станіславський – інститут геологічних наук 1958 р. (від-

В. Є. Гарутт за роботою

битки рослин), Н. С. Снігірєвська — Ботанічний інститут ім. В. Я. Комарова м. Ленінград 1960 р. (відбитки рослин), Т. Д. Колеснікова — Ботанічний інститут ім. В. Я. Комарова м. Ленінград 1961 р. (відбитки рослин), І. О. Шилкіна — Ботанічний інститут ім. В. Я. Комарова м. Ленінград 1953 р. (шліфи скам'янілих дерев).

Перовською С. Г. велась переписка зі спеціалістами Палеонтологічного та Зоологічного музеїв Академії наук Радянського Союзу з метою вивчення палеонтологічних залишків ЗОКМ, внесення їх до наукових видань, реконструкції зовнішнього вигляду вимерлих тварин: М. М. Плавильщиковим, В. І. Громовою, К. К. Фльоровим, Є. К. Сичевською, І. О. Дуброво, Л. І. Алексєєвою, К. К. Чапським, В. Є. Гаруттом та іншими [3].

Вчені дослідили рідкісний експонат — ікло шаблезубого тигра, що було знайдене на правому березі р. Конки біля урочища Саур Могила [4; 5]. Зуб зберігається в відділі хребетних Палеонтологічного інституту РАН. Завдяки Перовській С. Г. в ЗОКМ була передана скульптура (муляж) шаблезубого тигра, виготовлена скульптором Я. М. Еглоном в 1953 р. (П-66).

Цікавою є історія поповнення колекції музею палеонтологічними матеріалами, пов'язаними з іменами відомих вчених та відкритими ними місцезнаходжень залишків неогенової флори і фауни. З дев'ятнадцятого століття науковцями вивчається стратотип конкських відкладів неогену біля с. Веселянка Запорізького району, вперше відкритий та описаний Соколовим М. О. [6]. Палеонтологічне зібрання основного фонду музею започатковане відомим вченим Н. Н. Карловим (Дніпропетровський університет). В 1955 р. він передав музею свою колекцію неогенових молюсків (50 шт.), зібраних на території Запорізької області і, перш за все, з конкських та сарматських відкладів Веселянки. Вивчення місцезнаходження конкських відкладів на околиці с. Веселянка, як єдиного на Україні, що виходить на денну поверхню, продовжується. Їм присвячено багато наукових робіт.

Рековець Л. І. (зліва) та Іванов Д. В. ведуть розкопки гіпаріонової фауни пізнього неогену в Василівському районі

В 2012 р. в Запоріжжя завітали учасники XXXIV сесії Палеонтологічного товариства НАН України Вернігоров Ю. В. (Інститут геологічних наук НАНУ), Гончарова І. О., Попов С. В. (Палеонтологічний інститут РАН), Головіна Л. О. (Геологічний інститут РАН) та інші з метою виїзду на відслонення біля с. Веселянки та с. Бабурки (виходи тарханських шарів неогену), оскільки цим темам присвячена частина їхньої наукової роботи. Ознайомилися вони і з залишками раковин веселянських відкладень, які зберігаються в ЗОКМ та надали наукові консультації щодо сучасної номенклатури молюсків. Тоді ж вперше в Запоріжжі була організована зустріч з науковцями-палеонтологами в передачі «Суботні зустрічі» в Запорізькій телерадіокомпанії.

В 1910 р. Гапоновим Є. О. в балці Великій Кам'яній під м. Оріховом було відкрите рідкісне місцезнаходження сарматської флори та діатомових водоростей, єдине на той час на півдні України [7]. Знайдені численні відбитки рослин описані в працях

Скам'янілі рештки гіпаріонів

всесвітньо відомого академіка Криштофовича А. М. [8; 9; 10]. В музеї зберігаються зразки відбитків рослин з цього місцезнаходження, передані Гапоновим Ю. А.: П-123 (1 – 5) (відбитки листя каштана Кубіні, стебла і гілки рослини). Інше місцезнаходження більш ранньої сарматської флори було виявлене в балці Барановій під с. Балабине. Перелік знайдених макровідбитків дав в своїй дисертації на звання кандидата геологічних наук Ю. В. Тесленко – майбутній академік [11]. Декілька зразків з цього місцезнаходження зберігаються в музеї – П-104 (1 – 6) – відбитки листка вільхи, фрагмент стебла очерету, злаку.

Після виходу Перовської С. Г. на пенсію естафету спілкування з вченими прийняли наступні покоління співробітників відділу – Чорноморець В. С. та Деркач Т. Г. Згодом формування палеонтологічної і геологічної колекцій було доручено автору статті.

З надходженням нових знахідок здійснювалося консультування у спеціалістів: канд. геол. наук В. І. Жегалло – Геологічний інститут РАН м. Москва 1985 р., І. В. Кісельова – інститут географії НАНУ (риби, акули), доктора біол. наук О. Л. Короткевич – Національний науково-природознавчий музей НАНУ 1968 р. (копитні), канд. біол. наук В. І. Свистуна – Національний науково-природознавчий музей НАНУ (хоботні, копитні, китоподібні, муляж черепа кита цетотерія) 1982 – 1986 рр., професора І. М. Барга – Дніпропетровський національний університет 1998 – 2011 рр. (молюски, місцезнаходження неогенових фаун), В. В. Манюка – доцента Дніпропетровського університету 1998 – 2017 рр. (історична геологія, палеонтологічні пам'ятки природи), канд. біол. наук В. Н. Логвиненка – Національний науково-природознавчий музей НАНУ 2007 р. (хоботні), доктора біол. наук Л. І. Рековця – професора Вроцлавського природничого університету Польщі, головного наукового співробітника Національного науково-природничого музею НАНУ (скам'янілі залишки різних місцезнаходжень неогенової фауни з балки Широкої біля с. Підгірне, Лисої гори, Кам'янського, Попово), професора О. П. Ольштинської – Геологічний інститут НАНУ (діатомові водорості), канд. біол. наук П. Є. Гольдіна – Таврійський університет НАНУ 2011 – 2012 рр. (китоподібні, тюлені), А. Н. Ковальчука – Національний науково-природничий музей НАНУ 2014 р. (прісноводні риби неогену), канд. біол. наук В. В. Тітова – ведучого співробітника інституту аридних зон південного центру РАН Ростов-на-Дону 2012 р. (копитні, носороги), канд. геол. наук Іванова Т. А. – Дніпропетровський університет (форамініфери, молюски), 2012 – 2017 рр., професора Калмикова М. П. – інститут аридних зон південного центру РАН Ростов-на-Дону 2011 р. (копитні, носороги) та інші.

В 2005 р. на базі Мелітопольського державного педагогічного університету вперше в області проводилася сесія Українського палеонтологічного товариства національної академії наук України. За рекомендацією співробітників кафедри геології Дніпропетровського державного національного університету професора Барга І. М. та доцента Манюка В. В. автор була прийнята до лав палеонтологічного товариства.

Члени товариства завжди готові прийти на допомогу в консультуванні з питань біостратиграфії, подійно-динамічної стратиграфії, малакології, палінології, мікропалеонтології, палеогеографії, палеоекології давніх епох, аналізу змін біот і геологічних подій, нових напрямків досліджень. Членство в товаристві дало змогу знайомити з палеонтологічною колекцією Запорізького обласного краєзнавчого музею спеціалістів-палеонтологів академічних закладів не тільки України, але й

інших країн та залучати їх до опрацювання палеонтологічних надходжень музею, здійснювати з ними спільні проекти, фахово проводити експозиційну і екскурсійну роботу на сучасному науковому рівні.

Палеонтологія, яка вивчає фауну і флору давно минулих часів і безпосередньо пов'язана з геологією, зоологією, ботанікою розвивається в напрямку пізнання еволюції біосфери. Кожен науковець вивчає свій розділ багатогалузевої науки. Завдання музейника знайти того спеціаліста, який визначить знахідку навіть за невеликими фрагментами, час та умови існування організму. Завдяки спільним проектам з членами палеонтологічного товариства вдалось опрацювати групи скам'янілостей з фондів музею, які раніше не були систематизовані: хоботні [12; 13], викопні тюлені [14], китоподібні [15], викопні риби [16], одержати наукові консультації у професора Сябряй С. В. (інститут геологічних наук НАНУ) по палеорослинам [17], професора Барга І. М. (Дніпропетровський національний університет) — по визначенню палеомолюсків з фондів ЗОКМ та дослідженням місцезнаходжень неогенової фауни, доцента Манюка В. В. — по вивченню геологічних пам'яток області, по онкоїдним утворенням, стратиграфії кайнозойських відкладень області [18].

За участю автора, В. В. Тітова та журналіста Запорізької державної телерадіокомпанії Дроздовської О. М. в 2013 р. на студії телерадіокомпанії «Запоріжжя» в рамках телепедачі «Хочу все знати» вперше був створений телефільм «Викопні копитні неогену Запорізької області».

До колекції музею скам'янілості надходять від мешканців області та експедицій наукових співробітників. Палеонтологи національної академії наук України постійно організовують експедиції для пошуків нових матеріалів в нашій області.

Завдяки професору Рековцю Л. І. проведені виїзди в балку Широку на місцезнаходження численних залишків гіпаріонової фауни середнього сармату, де зібрані рештки декількох видів тварин, визначені та здані в фонди (НДФ 261 — 270). Рековець Л. І. ознайомив також з іншими важливими місцезнаходженнями викопної фауни неогену та методами їх обстеження.

Професор Барг І. М. «відкрив» для нас місцезнаходження томаківських шарів по б. Середня Хортиця в с. Бабурка. Стратиграфічне положення фауністичного комплексу молюсків мілководних фацій цих шарів вивчалось багатьма вченими, в тому числі Баргом І. М. В своїй науковій праці він дає історичний розріз їх вивчення та розкриває палеонтологічні особливості цих найбільш давніх відкладень міоценового віку на південному схилі Українського кристалічного щита, які характеризують прибережну частину томаківського морського басейну [19]. На місцезнаходженні цих шарів, які швидко руйнуються, зібрані раковини молюсків — П-617 (1 — 20), П-568 (1 — 8), які розкривають ще одну сторінку геологічної історії області.

З 2001 року почав друкуватися щорічник «Музейний вісник» Запорізького обласного краєзнавчого музею. Таким чином, здобутки наукових співробітників музею вводяться в науковий обіг і стають доступними широкому загалу.

В нашому музеї зібрано більш ніж 1600 скам'янілих решток давніх організмів. В основному це скам'янілі залишки тварин, раковини молюсків, фрагменти скам'янілих дерев. Знайдені в відкладах від верхньокрейдного періоду і до голоцену, фосилії відображають основні етапи зміни природного середовища на території Запорізької області. Використовуються вони в експозиції «Геологічна історія області», на екскурсіях, лекціях, просвітніх заходах.

Бібліографія

1. Гарутт В. Е. Южный слон *Archidiskodon meridionalis* (Nesti) из плиоцена северного побережья Азовского моря / В. Е. Гарутт // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. — М. — Л., 1954. — Т. X. — Вып. 2. — 76 с.
2. Гарутт В. Е. Знахідка черепа мамонта в Запорізькій області / В. Е. Гарутт, С. Г. Перовська // Збірник праць зоологічного музею. — К. : АН УРСР, 1960. — № 29. — С. 101 — 104.
3. Архив ЗКМ, д. 1051.
4. Карлов Н. Н. Саблезубый тигр в сарматском ярусе близ Запорожья / Н. Н. Карлов // Природа. — 1950. — № 8. — С. 76 — 78.
5. Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР / І. Г. Підоплічко. — К., 1956. — Вип. 2 — 189 с.
6. Соколов Н. А. Слои с *Venus konkesis* на реке Конке / Н. А. Соколов // Тр. Геол. Ком. — 1899. — Т. 9. — № 5. — С. 34 — 35.
7. Гапонов Е. А. Ископаемые диатомовые водоросли из сарматских слоев севера Таврической губернии / Е. А. Гапонов // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. — 1912. — Т. XXXIX. — 336 с.
8. Криштофович А. Н. Новые находки третичной и послетретичной флоры в Южной России / А. Н. Криштофович // Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. — 1912 г. — Т. XXXIX. — 336 с.
9. Криштофович А. Н. Последние находки остатков сарматской и меотической флоры на юге России / А. Н. Криштофович // Известия императорской академии наук. — 1914. — С. 591 — 602.
10. Криштофович А. Н. Каталог растений ископаемой флоры СССР / А. Н. Криштофович // Палеонтология СССР. Приложение к тому XII. — М. — Л. : АН СССР, 1941. — 542 с.
11. Тесленко Ю. В. Материалы к изучению миоценовой флоры Северного Приазовья / Ю. В. Тесленко // Ботанический журнал АН СССР. — 1959. — Т. 44. — № 1. — С. 64 — 68.
12. Логвиненко В. Н. Таксономия и систематика хоботных юга Украины (по материалам Запорожского областного краеведческого музея) / В. Н. Логвиненко, Т. Г. Деркач // Біостратиграфічні основи побудови стратиграфічних схем фанерозою України. Зб. наук. праць ІГН НАН України. — К., 2008. — С. 332 — 337.
13. Деркач Т. Г. Каталог зубов ископаемых хоботных из фондовой коллекции Запорожского областного краеведческого музея по состоянию на 2007 год / Т. Г. Деркач, В. Н. Логвиненко // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2007. — № 7. — С. 162 — 168.
14. Гольдин П. Е. Ископаемые китообразные из коллекции Запорожского областного краеведческого музея / П. Е. Гольдин, Т. Г. Деркач, Л. А. Ерохина // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2011. — № 11. — С. 34 — 41.
15. Гольдин П. Е. Ископаемые тюлени из коллекции Запорожского областного краеведческого музея / П. Е. Гольдин, Т. Г. Деркач, Л. А. Ерохина // Музейний вісник Запоріжжя, 2012. — № 12. — С. 5 — 10.
16. Ковальчук А. Н. Ископаемые рыбы в составе остеологической коллекции Запорожского областного краеведческого музея / А. Н. Ковальчук, Т. Г. Деркач // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2014. — № 14. — С. 5 — 10.
17. Деркач Т. Г. Обзор коллекции палеофлоры из фондов Запорожского областного краеведческого музея / Т. Г. Деркач // Палеонтологічні дослідження

в Україні: історія, сучасний стан та перспективи. Зб. наук. праць ІГН НАН України. — К. : Нора-прінт, 2007. — С. 462 — 465.

18. Деркач Т. Г. Окаменелые остатки миоцена из коллекции ЗОКМ / Т. Г. Деркач // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2008. — № 8. — С. 5 — 12.

19. Барг И. М. Моллюски томаковских слоев Южной Украины / И. М. Барг, Ю. Д. Степаняк. — Днепропетровск : Монолит, 2005. — 196 с.

Деркач Т. Г.

Вклад ученых-палеонтологов в изучение фондовой коллекции Запорожского областного краеведческого музея

Статья посвящена большой плеяде видных ученых-палеонтологов, внесших свой вклад в научное определение, систематизацию и использование в научных палеонтологических исследованиях остатков ископаемых организмов, хранящихся в фондах Запорожского областного краеведческого музея.

Derkach T. G.

Palaeontologists' contribution to the study of paleontological collection of Zaporizhzhia Museum of Local Lore

This article is dedicated to a series of brilliant paleontologists who contributed to scientific definition, systemization, and usage in scientific paleontological studies of the fossil remains stored in the funds of the Zaporizhzhia Museum of Local Lore.

Пісцова М. П.

МАЙСТЕР-КЛАС ЯК СКЛADOVA ІНТЕРАКТИВНОГО ЗАХОДУ

Експозиція, як основа музейної комунікації, дає широкий простір для впровадження сучасних форм співпраці, що мають інтерактивний характер, реалізують навчальну та пізнавальну цілі музейної діяльності, а головне — слугують засобом спілкування представників різних соціокультурних груп суспільства [1]. У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського практично реалізувати концепцію «музею, привабливого для відвідувачів», у якому експозиційний простір є не просто місцем, де можна побачити експонати, але й територією спілкування й співтворчості [2], допомагає програма «Етнографічні студії з Полтавським краєзнавчим», сформована науковцями відділу.

В її рамках розроблений і уже кілька років поспіль проводиться цикл інтерактивних заходів про види народного мистецтва Полтавщини на основі календарної обрядовості, розроблених авторкою. Знайомлячи дітей зі справжніми шедеврами, створеними майстрами, прагнемо поліпшити їхнє емоційно-естетичне і духовно-моральне виховання. Підґрунтям для цього слугує мистецтво — найвищий прояв творчості народу, художньо-історичний спадок, збережений генетичною пам'яттю, що проявляється у традиціях, — трансформованих, видозмінених, але зі збереженням основних ознак етносу [3, с. 197].

Майстер-клас гончара Івана Окари

В процесі інтерактиву передбачається моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне розв'язання проблем у атмосфері співпраці і взаємодії, порозуміння і доброзичливості.

Організуючим фактором на заняттях є співпраця з усім класом у першій частині, розподіл на групи (гурти, курені, цехи) для виконання завдань, де кожен учасник отримує тематично оформлений бейдж з власним ім'ям (особистісний підхід) — у другій, виконання творчої практичної діяльності з використанням щойно набутих знань — у третій.

Перші дві частини заходу слугують актуалізації знань із пропонованої теми, що дозволить розширити свої уявлення знаннями інших учасників перед третьою (майстер-класом). Початок — тематична розповідь з використанням:

- фоторяду («Народне житло» — про традиційне хатнє начиння з дерева, оздоблене традиційними техніками; основні види різьблення, яким декорували вироби, поширені композиції народного розпису);
- презентації («Полтавська писанка»);
- аудіо-, відеофайлів («Гончарівна О. Селюченко»);
- живої розповіді майстра (коваль Анатолій Фіктянов).

Друга частина — інтерактивні завдання, які дають змогу «повправлятися» теоретично у розумінні виду мистецтва, що розглядається на конкретному занятті. Наприклад, виконуючи випробування: «Скрине моя мальована», «Етнографічне лото», «Ланцюжок», діти доповнювали прислів'я про традиційні предмети побуту, за допомогою жестів демонстрували поняття, які відгадували інші учасники, підбирали відповідні зображення до вказаних визначень умеблювання, умовно розподіляли речі між скринєю і мисником (захід «Народне житло»). Або, через блок інтерактивів: «Писанкові барви», «Етнографічне лото», «Відшукай символ» (захід «Полтавська писанка»), пізнавали багатство та самобутність писанкарства, яке черпає натхнення з народних джерел і зберігає традиції та культуру нашого народу.

Ученими доведено, що активні методи навчання впливають не лише на свідомість учня, а й на його почуття, волю і уможливають різке збільшення відсотка засвоєння матеріалу. Ще понад 2400 років тому китайський філософ Конфуцій наголошував: «Те, що я чую, я забуваю. Те, що я бачу, я пам'ятаю. Те, що я роблю, я розумію» [4, с. 14].

Тому останній розділ заходу — Творча майстерня — включає в себе створення умов для включення всіх в активну діяльність; форма взаємодії — співпраця, співтворчість, спільний пошук. Застосовується це через майстер-клас, як ефективна форма передачі знань і умінь, обміну досвідом навчання і виховання, центральною ланкою якої є демонстрація оригінальних методів освоєння певного змісту за активної ролі всіх учасників заняття [5]. У технології його проведення головне — не повідомити і освоїти інформацію, а передати способи діяльності, — прийом, метод, методика, технологію. Принцип майстер-класу: «Я знаю, як це робити. Я навчу вас».

У нашому випадку — це оздоблення традиційним розписом дерев'яного виробу, виготовлення писанки, крапанки, мальованки, глиняної іграшки, солом'яного павука, нитяного птаха та ін.

Так, на одному із занять гончар Іван Окара навчав дітей ліпити з глини скульптурки козаків (рис. 1). Дерев'яні столи, накриті плівкою, були розставлені буквою «П», діти з обох боків виконували дії за майстром, стоячи. Були заздалегідь заготовлені допоміжні матеріали: мисочки з водою, сухі чисті ганчірки, вологі серветки. Спочатку учасники отримали зволожені округлі заготовки, виточені на гончарному крузі і шматки глини, які використовували для виготовлення потрібних елементів. Поетапно виконували ліплення фігурки, повторюючи за майстром, слухаючи його пояснення і рекомендації. Це відбувалось у такій послідовності: 1) голова (скачати кульку розміром з волоський горіх, обліпити її зверху до заготовки, пригладжуючи пальцями, сформувати шию); 2) руки (невеликі шматки глини розкочати у смужечки, розділити навпіл, прикріпити нижче шиї до тулуба з обох боків); 3) пояс (із шматка глини розкочати довгу смужечку, «опоясати» заготовку, притиснувши і приплюснувши кінці, що розправлені донизу); 4) ніс (сформувати маленьку кульку і прикріпити до середини обличчя); 5) очі (натиском пальця утворити очні ямки з обох боків над носом); 6) вуса (маленький шматок глини розкочати у тоненькі смужки і приліпити під носом, закручуючи їх на обидва боки); 7) оселедець (сформувати з глини смужку, потовщени в основі і звужену до краю, прикріпити на маківці голови). Всі деталі треба ретельно, але обережно притискати до основи, щоб не відпали. Потім виконуються останні штрихи: формують шаровари, стиснувши внизу округлу основу до середини, опускають руки в боки, за допомогою зубочистки утворюють очі, рот, залишають свій підпис на внутрішній частині виробу. Після демонстрації кожного елемента, автор обходив учасників і кожному по черзі приділяв увагу, підтримував схвальним словом, направляв при потребі. Саме безперервний контакт, практично індивідуальний підхід до кожного учня відрізняє майстер-клас від усіх інших форм і методів навчання. У результаті — кожен школяр отримав у подарунок іграшку, зроблену власноруч з глини. В ході заходу учасники освоювали нові творчі способи вирішення завдання, що впливає на формування мотивації до самонавчання, самовдосконалення, саморозвитку. Всі завдання майстра і його дії спрямовані на те, щоб підключити уяву учасників, створити таку атмосферу, щоб вони проявили себе як творці. Це м'яке, демократичне, непомітне керівництво діяльністю з відкритістю, доброзичливістю, співтворчістю у спілкуванні. Майстер працював разом з

усіма, він дорівнював учаснику майстер-класу в пошуку знань і способів діяльності. Афішування робіт (у кінці заходу всі виклали свої скульптурки на «конкурсному» столі) через соціалізацію, дало учням можливість для самооцінки, самокорекції, уникаючи офіційного оцінювання їхньої роботи. На основі продуктивної діяльності всіх учасників відбулося успішне засвоєння теми майстер-класу [6, с. 6].

Такі майстер-класи сприяють прояву творчої ініціативи школярів, забезпечують набуття ними досвіду виконання творів декоративного мистецтва, створення нового стилізованого образу, розроблення модерного знаку-символу на основі традиційного, нестандартного розв'язання технологічної проблеми, пов'язаної з використанням сучасних матеріалів [7, с. 9].

Етнографічні інтерактивні заходи з представленою структурою спрямовані на сприйняття творів народного мистецтва як невід'ємної частини традиційної національної культури, розвиток в учасників уяви, індивідуального смаку, пробудження творчої активності з подальшим можливим відвідуванням практичних мистецьких студій. Залучаючись до такого пізнання, дитина засвоює «ірраціональну» інформацію, закладену в кольорах і орнаментах, стилістиці художньої мови різновидів мистецтв, які в концентрованому вигляді містять духовний досвід і є художніми виразниками національної сутності та ідеалів народу. Отримані знання у стислому, ущільненому вигляді кодуються у мозку в особливих системах нейронів, відкладаються у довготривалій пам'яті людини, а потім постійно відтворюються впродовж її життя.

Бібліографія

1. Петрович В. Музейна педагогіка і музейна комунікація: форми взаємодії / В. Петрович // Волинський музейний вісник. — Луцьк, 2013. — Вип. 5. — С. 106 — 108.
2. Трофименко Т. Інтерактивні методи роботи з відвідувачами як різновид музейної комунікації / Т. Трофименко // XVIII Сумцовські читання: Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства. — Харків: Майдан, 2012. — С. 30 — 34 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://museum.kh.ua/academic/sumtsov-conference/2012/article.html?n=5>
3. Бабенко О. Творчість Надії Бабенко в контексті регіональних особливостей решетилівського килимарства і вишивки кінця ХХ століття / О. Бабенко // Народні художні промисли України: історія, сьогодення, перспективи: науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. — К., 2016. — С. 196 — 205.
4. Свиридюк О. Інтерактивні технології у навчально-виховному процесі / О. Свиридюк // Директор школи. — К., 2006. — № 46 (430). — С. 12 — 15.
5. Організація та проведення майстер-класів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://utkivka.edu.kh.ua/distancijne_navchannya/vchitelj-vchitelyu/organizaciya_ta_provedennya_majster-klasiv
6. Гришаєва О. Як провести майстер-клас / О. Гришаєва. — Дніпропетровськ, 2012. — 15 с.
7. Стаднік С. Формування в учнів основної школи творчої ініціативи у процесі навчання українського писанкового розпису: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. педагогічних наук / С. Стаднік. — К., 2015. — 23 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/7150>

Пісцова М. П.

Мастер-класс как составная часть интерактивного мероприятия

В статье рассматривается один из структурных разделов интерактивного этнографического мероприятия – «Творческая мастерская», которое реализуется через мастер-класс, представляющий собой эффективную форму передачи знаний и умений.

Pistsova M. P.

Master-class as an integral part of an interactive event

The article considers one of the structural sections of the interactive ethnographic event – «Creative Workshop», which is realized through a master-class, which is an effective form of transfer of knowledge and skills.

КУРГАНЫ У С. ВИШНЕВАТОЕ РОЗОВСКОГО РАЙОНА ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ

В данной публикации вводятся в научный оборот материалы, полученные при исследовании уникальных памятников древней истории Северного Причерноморья — курганов и находок, обнаруженных в погребениях*.

В сентябре 1995 г. Восточной экспедицией ЗОИОПИК были исследованы два кургана вблизи с. Вишневатое (КСП «Россия») Розовского района Запорожской области.

В 1880 г. недалеко от этого села (бывш. название — колония Киршвальд) проводил исследования Н. Е. Бранденбург. Он раскопал две насыпи — курганы 200 и 201 — «по дороге из колонии Киршвальд в Грунау», «в группе из нескольких курганов, лежащих около огромной насыпи, носящей название «Широкая могила» [2, с. 10]. В этих курганах им были исследованы погребения срубной культуры.

Курганы, раскопанные нами, составляли часть курганной группы из четырёх насыпей (высота остальных — 2,5 м и 1,5 м), расположенной в 1,5 км к ЮЮВ от колхозного тока и современного кладбища (рис. 1, 1). Курганная группа располагалась на плато степного водораздела, образованного поймой р. Кальчик и степной балкой. Насыпи были вытянуты по линии В — З. Расстояние между основным курганом и крайним в группе (к. 2) — 120 м.

Курганы копались методом параллельных траншей с оставлением контрольных бровок, ориентированных с С на Ю. Репер устанавливался в условном центре — наивысшей точке насыпи. Все замеры глубин сделаны от репера, измерительные работы произведены с помощью теодолита.

КУРГАН 1 располагался в 75 м к востоку от наивысшего (сохранившегося) кургана. На момент исследования был распахан. На поверхности обнаружены невыразительные фрагменты сосудов эпохи бронзы, отдельные камни гранита.

В кургане обнаружено 12 погребений (рис. 1, 2), из них: 2 — ямной культуры (п. 9, 10), 5 — катакомбной (п. 1, 4, 7, 11, 12), 4 — срубной (п. 2, 3, 5, 8) и одно неопределенное п. 6.

Погребение 1 — катакомбное (рис. 1, 3), обнаружено в 4,9 м к востоку от репера на глубине 0,75 м. Входная яма округлой формы, ориентирована длинной осью по линии СВВ — ЮЗЗ. Стенки ее отвесные, ровные. Дно ровное, плавно понижается к погребальной камере. В ЮЗЗ части ямы, ближе к лазу, обнаружены два

---

* Публикуется часть отчета Восточной экспедицией Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры (ЗОИОПИК) [1, сс. 18 — 36, 58 — 77]. Текст дается согласно отчета, таблицы обобщены.

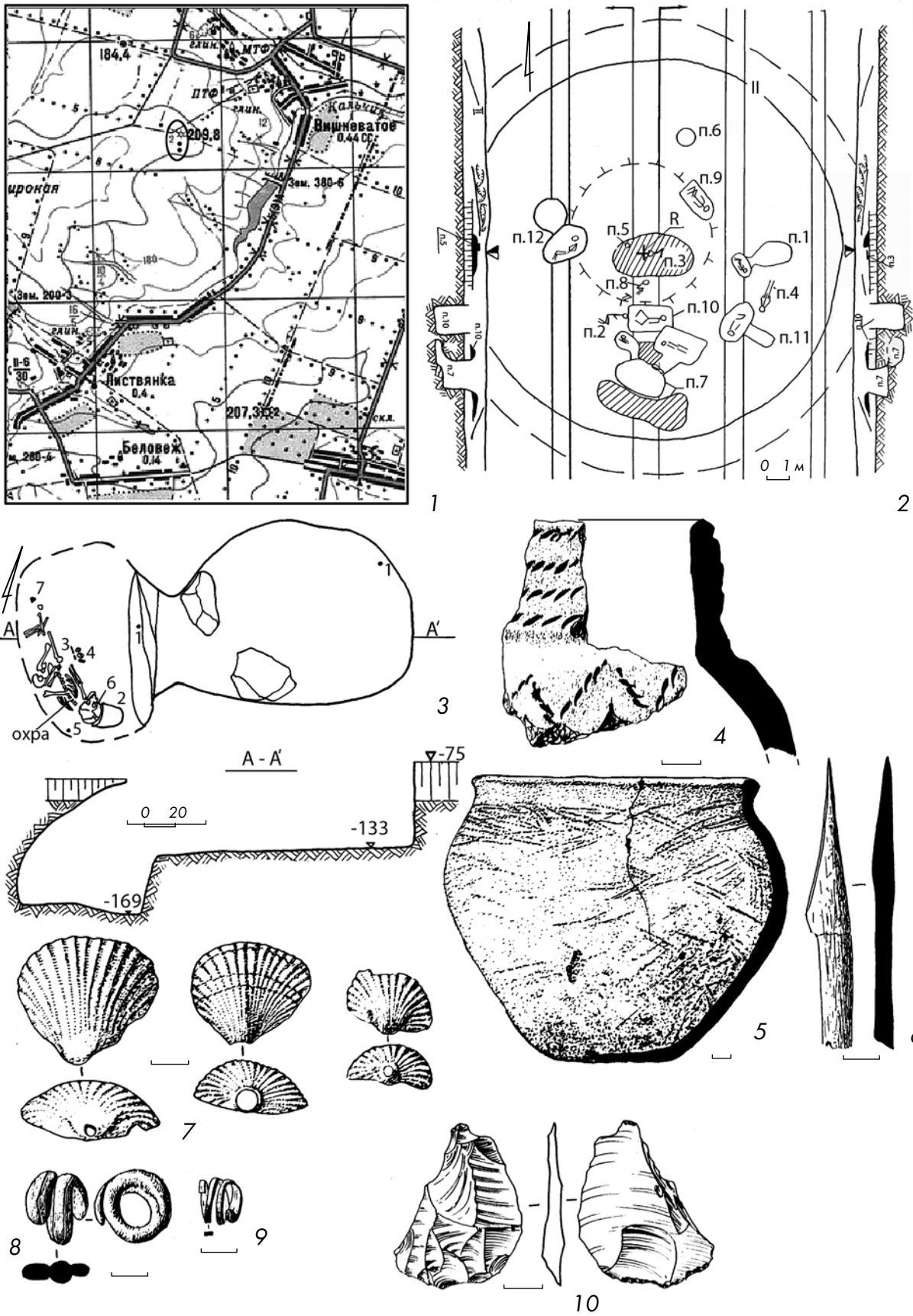

Рис. 1. 1 – Карта расположения памятника; 2 – общий план кургана 1; 3 – план погребения 1; 4 – 10 – находки из погребения 1

куска необработанного гранита. Длина входной ямы — 1,48 м, ширина — 1,04 м, прослеженная глубина — 0,58 м. В СВ секторе, на дне у стенки, обнаружен фрагмент керамического кубка (1). Заполнение — материковая глина с примесями чернозёма.

Входная яма соединялась с погребальной камерой посредством лаза и наклонной ступеньки. Под ступенькой, на дне камеры, обнаружен фрагмент того же кубка (1). Длина лаза 0,13 — 0,16 м, ширина — 0,52 м. Высота ступеньки — 0,36 м.

Погребальная камера подпрямоугольной формы с заокругленными углами, располагавшаяся к входной яме под небольшим углом, ориентирована длинной осью по линии СЗ — ЮВ. Дно камеры постепенно повышалось к дальней стенке. Длина камеры — 1,24 м, ширина — 0,76 м, прослеженная высота свода — 0,62 м.

На дне камеры, под дальней стенкой, находились останки умершего подростка, который был уложен скорченно на спине, головой на Ю. Правая рука вытянута вдоль туловища, левая — согнута в локте, кисть уложена на левое крыло таза. Кости ног сдвинуты грызунами, но по положению бедренных костей можно утверждать, что они были согнуты в коленях и уложены вправо. Череп погребённого был отделён от туловища и положен в керамический сосуд (2), расположенный в восточном углу камеры. Под черепом и верхней частью туловища дно погребения посыпано ярко-красной охрой.

Вдоль правой кисти находились проколка (3) и три ракушки шумящей подвески (4). У южной короткой стенки на дне, обнаружено свинцовое височное кольцо (5). Под черепом, у правой височной кости, найдено бронзовое височное кольцо (6). У ступней ног лежал кремневый скребок (7).

1. Фрагмент кубка (рис. 1, 4) с цилиндрическим горлом, покатыми высоко поднятыми плечиками. Горло сосуда украшено четырьмя горизонтальными опоясывающими линиями, выполненными толстой «веревочкой». Место перехода от горла к тулову оформлено широким желобком. Плечики орнаментированы треугольниками, выполненными «верёвочкой». Сосуд ангобирован. Тесто плотное, обжиг сильный. Общие размеры фрагмента — 5,5 x 4,5 см, толщина венчика — 0,6 см, толщина стенки — 0,7 см.

2. Сосуд (рис. 1, 5). Лепной горшок со слегка скошенным наружу венчиком, небольшим перехватом, высоко поднятыми плечиками, ровными стенками и ровным дном. Переход от стенок ко дну плавный. Обе поверхности украшены расчёсами штампа: плечики — преимущественно горизонтальными линиями, стенки — вертикальными. Внешняя поверхность ангобирована. Тесто плотное, обжиг неравномерный, сильный. Высота сосуда — 14,5 см, диаметр венчика — 13,2 — 14,4 см, дна — 7,5 см.

3. Проколка (рис. 1, 6) изготовлена из отщепа трубчатой кости животного. Расширяется к центру, от которого начинается рабочий край с очень острым концом. Длина проколки — 8,2 см, ширина — 0,9 — 1,2 см.

4. Шумящие подвески (рис. 1, 7). Три раковины разных размеров, входящие друг в друга (размеры, соответственно: 3,6 x 3,3 x 1,4 см, 2,9 x 2,6 x 1,3 см, 2,2 x 1,5 x 0,9 см). У узкого основания всех раковин проделано отверстие, через которое, по-видимому, пропускался ремешок. Диаметры отверстий, соответственно: 0,3 см, 0,4 см и 0,2 см. Раковина — сердцевидка.

5. Височное кольцо свинцовое (рис. 1, 8) в 1,5 оборота. Изготовлено из подокруглого прута диаметром 0,55 см. Концы раскованы: один сильнее, второй — меньше. Длина пронизи — 1,3 см, диаметр — 1,9 см.

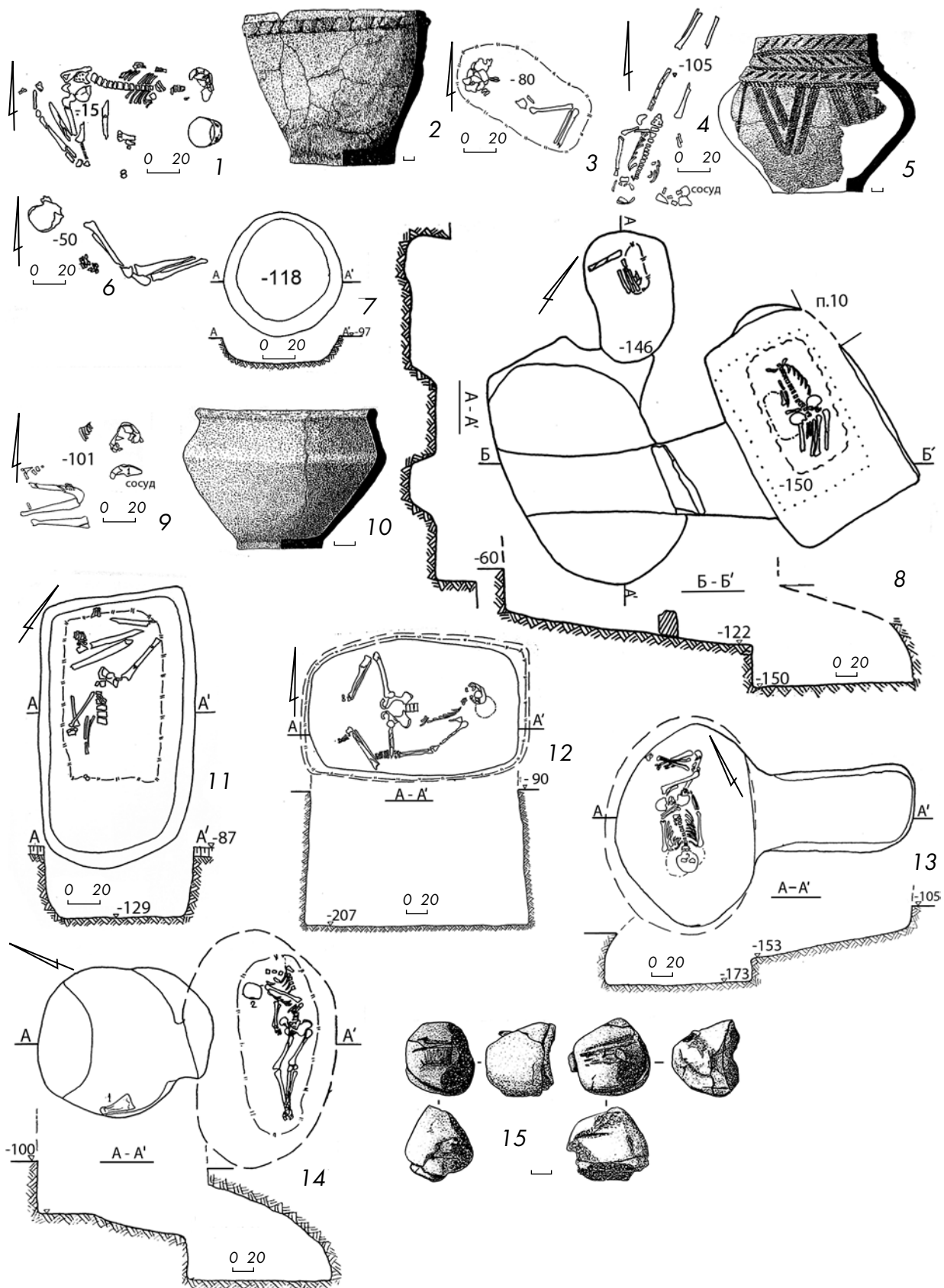

Рис. 2. 1 – План погребения 2; 2 – сосуд из п. 2; 3 – план погребения 3; 4 – план погребения 4; 5 – сосуд из п. 4; 6 – план погребения 5; 7 – план погребения 6; 8 – план погребения 7; 9 – план погребения 8; 10 – сосуд из п. 8; 11 – план погребения 9; 12 – план погребения 10; 13 – план погребения 11; 14 – план погребения 12; 15 – находки из п. 12

6. Височное кольцо бронзовое (рис. 1, 9) в 3 оборота. Изготовлено из уплощенной ленты с раскованными концами. Длина кольца — 1,2 см, диаметр — 1,2 см.

7. Скребок (рис. 1, 10) изготовлен на отщепе серого прозрачного кремня. На одной из граней — следы механической выработки, длина отщепа — 4,2 см, ширина — 2,7 см.

Погребение 2 — срубное (рис. 2, 1), обнаружено в 4,9 м к ЮЮЗ от репера на глубине 0,15 м. Контуры могильной ямы в насыпи кургана не зафиксированы, уничтожены вспашкой.

Погребённый взрослый уложен скорченно на левом боку, головой на восток. Руки согнуты в локтях. Ноги согнуты в коленях, подогнуты к туловищу под углом в 80°.

Перед лицом погребённого установлен сосуд (1).

1. Лепной баночный сосуд вертикальных пропорций с закругленным по верху краем венчика, налепным подокруглым валиком под ним, сужающимися стенками и ровным дном с закраиной (рис. 2, 2). Валик украшен вертикальными ногтевыми защипами. Тесто плотное, с примесями песка, шамота. Обжиг равномерный, сильный. Высота сосуда — 15,7 см, диаметр венчика — 18,7 см.

Погребение 3 — срубное (рис. 2, 3), обнаружено под репером на глубине 0,8 м.

Контуры могильной ямы в насыпи кургана не прослеживались. Погребённый подросток уложен скорченно на левом боку, головой на СЗ. Степень скорченности слабая. Ноги согнуты в коленях, подогнуты к туловищу под углом в 140°. Погребённый уложен на подстилку растительного происхождения.

Погребение 4 — катакомбное (рис. 2, 4), обнаружено в 5,4 м к ЮВВ от репера на глубине 1,05 м. Контуры могильной ямы не прослеживались. Погребённый — взрослый, уложен вытянуто на спине, головой на ЮЮЗ. Левая рука согнута в локте, кисть — на левом крыле таза. Справа от туловища, в районе плеча, обнаружен сосуд (1).

1. Фрагмент приземистой округлотелой чаши с прямым венчиком, вертикальным горлом, высоко поднятыми плечиками и ровным дном (рис. 2, 5). Переход от стенок ко дну плавный. Внешняя поверхность сосуда тщательно заглажена. Верх венчика и горла орнаментированы косыми оттисками мелкозубчатого штампа, образующими при виде сверху косые углы слева — направо. Горло и плечики орнаментированы тремя горизонтальными опоясывающими сосуд линиями, выполненными «веревочкой». Два внутренних поля заполнены короткими косыми оттисками штампа («гусеничный»). От нижней горизонтальной линии опущены треугольники вершиной вниз, выполненные двойными линиями «верёвочного» орнамента. Тесто слоится, отмечены примеси шамота, растительности. Обжиг равномерный, сильный. Высота сосуда — 12,8 см, реконструируемый диаметр венчика — 13,5 см.

Погребение 5 — срубного времени (?) (рис. 2, 6) обнаружено возле репера на глубине 0,5 м. Погребение сильно разрушено грызунами. Ноги слабо скорчены в коленях. Вблизи бедренных костей находились фаланги пальцев левой кисти. Погребённый ориентирован головой, по-видимому, на запад.

Погребение 6 — неопределенное (рис. 2, 7) обнаружено в 4,9 м к ССВ от репера на глубине 0,97 м. Яма, круглой в плане формы, имела сужающиеся ко дну стенки плавно переходящие в ровное дно. Диаметр ямы — 0,86 м, прослеженная глубина — 0,21 м.

Погребение 7 — раннекатакомбное (рис. 2, 8) обнаружено в 4,6 м к югу от репера на глубине 0,6 м. Входная яма подовальной формы, ориентирована длинной осью по линии ЮВВ — СЗЗ. Стенки отвесные, плавно переходят в дно. Длина входной ямы — 2,28 м, ширина — 1,46 м, прослеженная глубина — 0,62 м.

Входная яма связана с двумя погребальными камерами: камерой 1 (основной) и камерой 2. В камеру 1, расположенную параллельно входной яме, ведёт наклонный лаз и дромос. Лаз начинается у южной длинной стенки входной ямы. С двух сторон располагались две ступеньки. Длина лаза — 1,44 м, ширина — 0,52 — 0,64 м. Перепад высот от начала до конца лаза — 0,24 м. Вход в дромос перекрывался камнем из необработанного гранита. Длина дромоса — 0,82 м, ширина — 0,64 — 1,04 м.

Камера 1 подпрямоугольной формы с закругленными углами, ориентирована длинной осью по линии ЮВВ — СЗЗ. Она соединялась с дромосом посредством ступеньки глубиной 0,38 м. Дно камеры ровное. Прослеженная высота свода — 0,54 м. По центру камеры лежали останки расчленённого умершего, уложенные в позе «скорченно на спине». Череп отсутствовал. Правая рука сильно согнута в локте, находилась в анатомическом порядке. Левая рука была отсоединена от туловища и переброшена через таз. Бедренные кости ног находились в анатомическом порядке. Берцовые кости левой ноги уложены параллельно бедренной кости. Берцовые кости правой ноги отсутствовали. Останки погребённого находились на сложном ложе. Дно погребения посыпано мелом, посыпка образует прямоугольник размерами 1,48 x 1,04 м. На нее была уложена кожаная подстилка размерами 1,2 x 0,72 м. С правой стороны погребённого, в средней части туловища отмечена посыпка охрой красного цвета, пятно подовальной формы размерами 0,46 x 0,24 м.

К северному углу входной ямы примыкала погребальная камера 2. Она соединялась с ямой наклонной ступенькой глубиной 0,26 м. Камера 2 подовальной формы, ориентирована длинной осью по линии ЮВ — СЗ. У дальней от входа стенки, на дне камеры лежал необработанный камень размерами 0,48 x 0,22 м. На камень была уложена нога в анатомическом порядке, согнута в колене под углом в 90°.

Погребение 8 — срубное (рис. 2, 9), обнаружено в 1,3 м к югу от репера на глубине 1,01 м. Контуры могильной ямы в насыпи кургана не прослеживались.

Погребённый (взрослый) лежал скорченно на левом боку головой на СВВ. Ноги согнутые в коленях, прижаты к туловищу под углом в 40°, пятки — у таза.

Перед лицевой частью черепа обнаружен сосуд (1). Фрагмент острорёберной закрытой банки с приострѐнным слегка отогнутым наружу венчиком, острым ребром в верхней трети сосуда и ровным дном с закраиной (рис. 2, 10). Обе поверхности тщательно заглажены. Тесто плотное, отмечены примеси песка толчёного известняка, растительности. Обжиг сильный, равномерный. Высота сосуда — 14,6 см, диаметр венчика — 19 см, дна — 9 см.

Погребение 9 — ямное (рис. 2, 11) обнаружено в 2,8 м к СВ от репера на глубине 0,87 м. Могильная яма прямоугольной формы и закругленными углами ориентирована длинной осью по линии СЗ — ЮВ. Стенки погребения наклонные, плавно сужаются к ровному дну. Длина — 1,64 м, ширина — 0,94 м, прослеженная глубина — 0,42 м. Заполнение чернозёмное.

Погребённый (взрослый) лежал скорченно на спине головой на ЮВ. Ноги завалились коленями вправо. Верхняя часть туловища нарушена грызунами. Дно погребения покрывала растительная подстилка.

Погребение 10 — ямное, основное (?) (рис. 2, 12), обнаружено в 2,2 м к югу от репера на глубине 0,9 м. Могильная яма подпрямоугольной формы с закругленными углами и расширением по центру длины. Ориентирована по оси З — В. Стенки ямы ровные, плавно расширяются ко дну по всему периметру погребения. Дно ровное. Длина погребения — 1,89 м, ширина на уроне обнаружения — 1 — 1,21 м; по дну: длина — 2,06 м, ширина — 1,33 м. Заполнение — суглинок с вкраплениями материковой глины.

Погребенный (взрослый) лежал скорченно на спине головой на восток. Левая рука вытянута вдоль туловища, кисть прямая, уложена ладонью вниз. Ноги подогнуты «ромбом», стопы ног лежат в позиции «на боку».

Под погребенным находилась подстилка растительного происхождения, белый глен от которой зафиксирован по всему дну могильной ямы. В области головы зафиксирована посыпка алой охрой в форме круга диаметром 0,18 м.

Погребение 11 — раннекатакомбное (рис. 2, 13) обнаружено в 4,4 м к ЮВ от репера на глубине 1,05 м. Входная яма прямоугольной формы с закругленными углами ориентирована длинной осью по линии ЮВВ — СЗЗ. Стенки ямы сужаются и плавно переходят в ровное дно, которое плавно понижается в направлении погребальной камеры. Длина входной ямы — 1,46 м, ширина — 0,74 м, прослеженная глубина — 0,48 м, перепад глубин дна — 0,28 м. Заполнение — чернозём с суглинком.

Погребальная камера овальной формы, расположена перпендикулярно входной яме, ориентирована длинной осью по линии ССВ — ЮЮЗ. Соединялась с входной ямой посредством отвесной ступеньки глубиной 0,2 м. Дно слегка понижается к дальней стенке. Длина камеры — 2,2 м, ширина — 1,38 м, прослеженная высота свода — 0,46 м.

По центру камеры обнаружены останки взрослого погребённого, уложенного скорченно на спине головой на ЮЮЗ. Правая рука вытянута вдоль туловища, кисть — на бедренной кости правой ноги. Левая рука согнута в локте, кисть — на правом крыле таза. Ноги согнуты, уложены коленями вправо.

Под черепом и плечами погребённого зафиксирована посыпка дна охрой.

Погребение 12 — позднекатакомбное (рис. 2, 14), обнаружено в 3,6 м к СЗЗ от репера на глубине 1 м. Входная яма круглой в плане формы с отвесными стенками. На дне отмечена ступенька сегментовидной формы. От неё дно ямы понижается в направлении погребальной камеры. Диаметр входной ямы — 1,44 м, прослеженная глубина — 0,51 м, перепад глубин во входной яме — 0,19 м. У западной стенки входной ямы, на дне, обнаружена лопатка быка.

Входная яма соединялась с погребальной камерой, расположенной к ЮЮВ от неё, посредством ступеньки глубиной 0,31 м. Погребальная камера бобовидной формы, ориентирована длинной осью по линии ЮЗЗ — СВВ. Дно камеры ровное. Длина — 2,23 м, ширина — 1,36 м, высота сохранившегося свода — 0,88 м.

У дальней от входной ямы стенки камеры обнаружены останки расчленённого умершего, которым придали позу «вытянуто на спине» со слегка согнутыми в коленях ногами. Правая рука вытянута вдоль туловища. Левая рука, находясь в анатомическом порядке, согнута в локте и уложена на правой стороне туловища. Причем, верхний эпифиз плечевой кости приложен к правой лопатке. Правая нога уложена на место, а левая выгнута коленом «наружу». Справа от костяка, лицевой частью к нему, был положен череп погребенного. В глазницах были зафиксированы «конусы» частичной маски (рис. 2, 15). Они имели тёмно-жёлтый

цвет, плотную структуру. Под костяком зафиксирован белый тлен от подстилки растительного происхождения.

Краткие выводы. В результате изучения погребальных памятников, стратиграфии и планиграфии насыпи выяснилось, что курган был насыпан в два приёма над основными погребениями 9 и 10 ямной культуры.

Совершению погребений предшествовало сооружение конструктивной насыпи диаметром 6 м и высотой 0,35 м, что надёжно зафиксировано в центральной бровке. Эта небольшая насыпь была возведена над каким-то жертвенником или сооружением, следы которых нами не зафиксированы. Выкид материковой глины, расположенный между пп. 9 и 10, имел большой размер и объем. По-видимому, грунт из этих погребений высыпался в одно место, т. к. часть выкида из п. 10 (прорезан во время сооружения п. 7) находилась и к югу от него. Исходя из отмеченных нами ранее типичных черт погребального обряда позднэнеолитического и раннеямного времени для данной территории, мы склонны полагать, что основным из двух погребений является п. 10, а п. 9 — сопровождающее.

После совершения погребального обряда над основными погребениями была сооружена насыпь диаметром 16,5 м. Высоту насыпи не представляется возможным установить из-за её распаханности. Насыпь сложена из плотного (замокшего (?)) грунта с большим содержанием чернозёма. Её края чётко фиксировались по заизвесткованному затёчному грунту. Насыпь, долгое время оставалась открытой.

Погребение 6, возможно, также связано с первичным курганом и погребениями ямной культуры, выполняло функции культовой ямы.

Впоследствии в насыпь были впущены погребения катакомбной и срубной культур.

В насыпи кургана нами обнаружены два квадрa необработанного гранита. Они имели правильную форму куба, очень плотную структуру и белоснежный цвет. Выходов гранита таких характеристик, по словам директора заповедника «Каменные могилы» Сиренко В. А., в прилегающей к могильнику местности нет. Эти квадры, по-видимому, выполняли роль надмогильных сооружений погребений катакомбной культуры.

КУРГАН 2 располагался в 120 м к востоку от основного кургана в группе и в 40 м к востоку от кургана 1. На момент исследования был распахан. На поверхности насыпи найдены невыразительные фрагменты сосудов эпохи бронзы, отдельные камни гранита. Курган обнаружен по пятну слабо гумусированного грунта.

В кургане обнаружено 5 погребений, из них: 2 — позднэнеолитических, 1 — срубной культуры, 1 — кочевническое, 1 — неопределённое (рис. 3, 1).

Погребение 1 — кочевническое (рис. 3, 2), обнаружено в 2,2 м к востоку от репера на глубине 0,32 м. Могильная яма подпрямоугольной формы с закругленными углами, ориентирована длинной осью по линии СВ — ЮЗ. Стенки ямы ровные отвесные, кроме СВ короткой стенки, которая сужается ко дну. Длина погребения — 2,36 м, ширина — 1,02 м, прослеженная глубина — 0,42 м.

Погребенный взрослый лежал, вытянуто на спине головой на ЮЗ. Правая рука согнута в локте, кисть — на тазе. Ноги уложены ровно, стопы связаны. Череп и предплечье левой руки сдвинуты с места грызунами (?)*.

* Так как кости предплечья с кистью лежали поперек грудной клетки «в сборе», возможно, отделение руки и головы произошло перед смертью.

В области черепа лежал крестец, а справа от ступней ног — кости конечностей лошади. Возле левого плеча найдена накладка на лук (1), возле правого крыла таза — костяная рукоять ножа (2), напротив левого колена — наконечник дротика (3) и наконечник стрелы (4), между берцовыми костями — железная пряжка (5) и костяное кольцо (6). В СВ углу погребения, у ног погребённого, компактной группой располагались кинжальчики (7), крючки (8), рукоять боевого ножа (9), два оселка (10 — 11), костяная рукоять ножа (12), втулка (13), обойма (14), кресало (15) и стенка сосуда (16).

1. Накладка на лук (рис. 3, 3). Первая изготовлена из ребра животного, изогнута. На обоих концах — разнонаправленные прямоугольные выступы. Внутренние грани выступов срезаны под углом. На тыльной стороне накладки сделаны продольные бороздки для наклеивания. Внешняя сторона гладкая, зашлифованная. Выступы орнаментированы продольными неглубокими насечками. Длина накладки — 17,1 см, ширина — 1,6 см, ширина выступов — 2 см и 2,3 см, длина выступов — 2,5 см и 2,4 см. Вторая изготовлена из ребра животного. Тыльная сторона покрыта продольными бороздками. Внешняя поверхность покрыта продольными и косыми насечками. Длина накладки — 6,6 см, ширина — 1,5 — 2 см.

2. Рукоять ножа (рис. 3, 4) изготовлена из цилиндрической кости животного. Края ровно обрезаны. Внешняя поверхность обработана плотным (железным (?) орудием, судя по сохранившимся продольным следам от скобления. Внутри кости удалены мягкие ткани, отмечена залощенность с одного конца изделия. С этой же стороны, на торце, отмечено три углубления. Длина рукояти — 7 см, диаметр — 2,5 см, толщина стенок — 0,5 см.

3. Наконечник дротика (рис. 3, 5) втульчатый двухлопастный. Лопастей расположены к втулке под острым углом. Длина наконечника — 11 см, лопастей — 4,5 см. Диаметр втулки у основания — 1,4 см.

4. Наконечник стрелы (рис. 3, 6) лавролистный черешковый. Изогнут в древности. Длина наконечника — 9,6 см, черешка — 3,1 см, ширина наконечника у основания — 2,2 см.

5. Пряжка (рис. 3, 7) изготовлена из поперечного в сечении стержня, один конец которого меньшего диаметра. Диаметр пряжки — 2,2 см, диаметр стержня — 0,3 — 0,6 см.

6. Кольца-застёжки (рис. 3, 8). Три застёжки изготовлены из поперечного в сечении кости животного. Внешняя поверхность залощена, внутренняя подлощена. Длина застёжек — 1,8 см, ширина — 1,3 см, толщина — 0,7 см.

7. Кинжальчики (рис. 3, 9, 10). Два однолезвийных кинжальчика: один с прямой, второй — с горбатой спинками, черешковые, боевые. На черешках остатки деревянной рукояти. Длина первого кинжальчика — 7,7 см, длина черешка — 2,2 см. Второго — соответственно — 8,3 см и 3,5 см. Ширина лезвия у основания — 1 см.

8. Фрагменты двух крючков (рис. 3, 11, 12): один сохранился на 2/3, у второго — верхняя часть. Представляют собой подпрямоугольные в сечении стержни, заканчивающиеся выступом — застёжкой, расположенной к стержню под углом в 90° *. На внутренней грани стержня и на выступе — остатки дерева. Длина крючка — 9,5 см, ширина у основания — 1,2 см, длина выступа — 1,3 см и 1,7 см.

* Большой фрагмент (рис. 3, 12), возможно, является фрагментом однолезвийного кресала [3, с. 84].

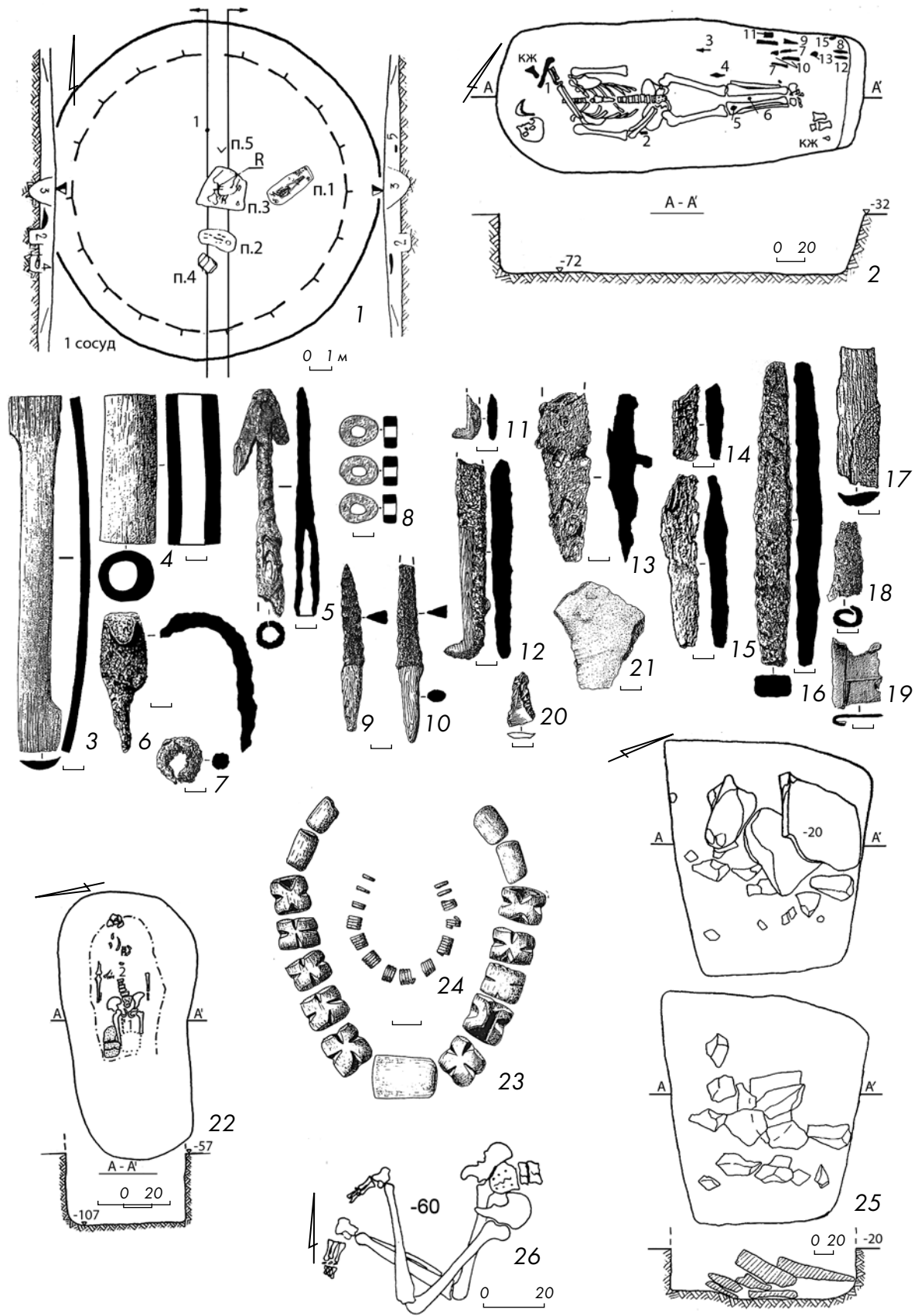

Рис. 3. 1 – Общий план кургана 2; 2 – план погребения 1; 3 – 21 – находки из п. 1; 22 – план погребения 2; 23 – 24 – находки из п. 2; 25 – план погребения 3; 26 – план погребения 5

9. Фрагмент рукояти и лезвия боевого ножа (рис. 3, 13). Рукоять прямоугольная в сечении, с сужающимся концом. Отмечены остатки трёх заклёпок. Длина рукояти — 8 см, ширина в направлении клинка — 2,5 см, толщина — 0,8 см, сохранившаяся длина заклёпки — 2,3 см.

10. Оселки (рис. 3, 14 — 16). Один целый и два фрагмента второго. Брусок, с сужающимися концами, слегка изогнут. Поверхности ровные, прямоугольные в сечении. Концы ровные. Размеры первого: длина — 14,3 см, ширина по центру — 1,6 см, толщина — 0,8 см. Длина фрагментов второго — 8,1 см и 3,2 см, толщина — 0,8 см.

11. Костяная рукоять ножа (рис. 3, 17). Размеры: 7 x 2 x 0,5 см.

12. Втулка (рис. 3, 18) железная, сегментовидная в сечении с сужающимся концом. Длина — 3,6 см, ширина у основания — 1,7 см.

13. Обойма (рис. 3, 19) бронзовая, изготовлена из тонкого листа. Загнута по ширине, затем по длине изделия. На обойме сохранился глянecь кожи тёмного цвета. Внешняя поверхность зашлифована. Длина пластины — 3,1 см, ширина — 2,2 см.

14. Кресало (рис. 3, 20). Серая непрозрачная пластина. Забитость на двух гранях. Длина — 2,5 см, ширина у основания — 1,3 см.

15. Стенка сосуда (рис. 3, 21), трёхцветная на изломе, черепок звонкий. В тесте примеси шамота, слюды, растительности. Внешняя и внутренняя поверхности подлощены, светло-жёлтого цвета. Размеры — 5 x 4,3 см.

Погребение 2 — позднеэнеолитическое, основное (рис. 3, 22), обнаружено в 1,8 к югу от репера на глубине 0,57 м. Могильная яма неправильной прямоугольной формы (в форме стопы) с закругленными углами, ориентирована длинной осью по линии СЗЗ — ЮВВ. Стенки погребения ровные, отвесные. Переход от стенок к ровному дну плавный. Длина погребения — 1,82 м, ширина — 0,75 — 0,91 м, прослеженная глубина — 0,49 м. Заполнение неоднородное — чернозём с вкраплениями материковой глины.

Погребённый (взрослый) лежал вытянуто на спине головой на восток с небольшим отклонением к югу. Руки вытянуты вдоль туловища. Вдоль бедра правой ноги, от тазовых костей, был уложен расстёгнутый наборной пояс (1). В области грудной клетки, с правой стороны, компактно располагались медные пронизи (2).

Дно погребения под костяком было посыпано бледно-красной охрой. Более яркой охрой справа от бедренной кости правой ноги был нанесён рисунок в форме стопы размерами 0,21 x 0,07 м. По центру «стопы» и ближе к её нижнему краю, пересекая её, нанесено изображение в виде сильно изломанной кривой (можно сравнить разве что с рисунком кардиограммы). Изображение кривой нанесено тонкими линиями чёрной краской. Напротив описанного изображения, между бедренными костями, дно погребения посыпано мелом в форме квадрата размерами 0,13 — 0,14 м.

1. Поясной набор (рис. 3, 23). Состоит из разновеликих подовальных в сечении и подпрямоугольных в плане изделий из трубчатой кости собаки. Центральное, самое крупное, изделие (2,2 x 1,6 см) гладкое полированное. Девять изделий примерно одинаковых по размеру (от 1,7 x 1,1 см до 1,4 x 1,4 см) имеют надпилы на всех четырёх внешних гранях. Надпилы сделаны друг напротив друга, или же — с небольшим отклонением от оси. Одно изделие этого ряда имеет надпилы меньших размеров, причём на двух противоположных гранях — по одному, на двух — по четыре. Остальные четыре изделия имеют продолговатую прямоугольную форму, гладкие (размеры — 0,9 x 1,2 см и 0,8 x 1,4 см).

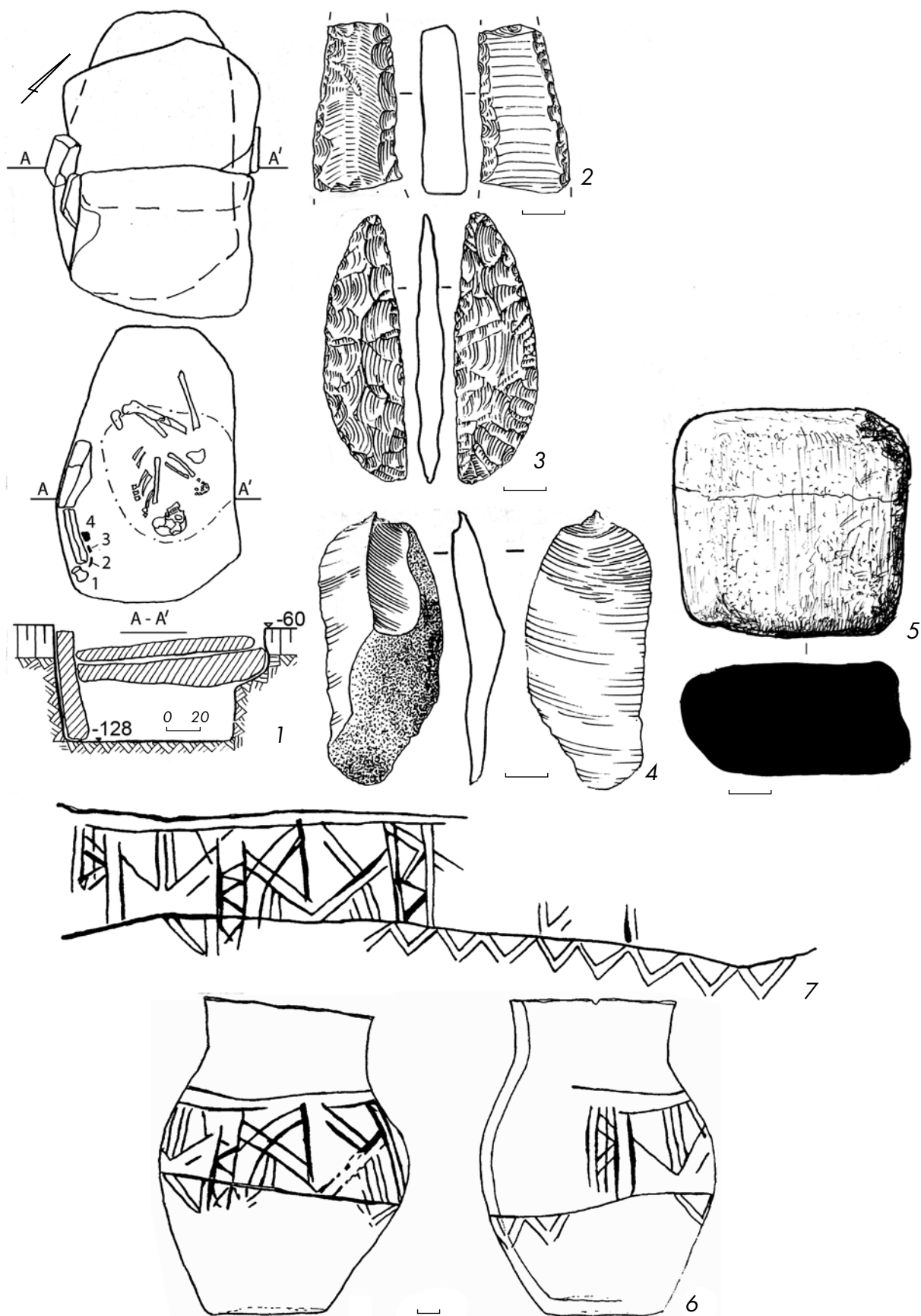

Рис. 4. 1 – План погребения 4; 2 – 6 – находки из п. 4;
7 – прорисовка орнамента сосуда из п. 4.

2. Пронизы (рис. 3, 24). Изготовлены из круглой (8 шт.) и подпрямоугольной (2 шт.) в сечении медной проволоки методом наматывания на круглый в сечении стержень. Намотка очень плотная, без зазоров. Истинные размеры установить сложно, т. к. имеется 13 фрагментов в 0,5 – 1,5 оборота. Размеры сохранившихся пронизей от 0,3 см до 1,1 см. Диаметр всех пронизей – 0,5 см.

Погребение 3 – неопределённое (рис. 3, 25), обнаружено под репером на глубине 0,2 м. Могильная яма трапецевидной формы, ориентирована длинной осью по линии ЮВВ – СЗЗ. Стенки ровные отвесные. На дне отмечен небольшой перепад глубин от южной к северной стенке. Длина ямы – 2,24 м, ширина – 1,46 – 2,04 м, прослеженная глубина – 1,1 м. Заполнение чернозёмное.

На глубине 0,6 м обнаружены одиночные камни гранита. В придонной части погребения и на дне обнаружены камни гранита разных размеров: от небольших до плит больших размеров (0,8 м x 0,7 м). Крупные плиты перекрывали насыпь мелких камней.

Погребение 4 * – позднеэнеолитическое, основное (рис. 4, 1), обнаружено в 3 м к югу от репера на глубине 0,6 м. На этой глубине обнаружены камни заклада погребения, состоящего из двух необработанных плит гранита размерами 1,11 x 0,75 x 0,18 м и 1,05 x 0,84 x 0,08 м. Плиты слегка перекрывали друг друга. Одним краем плиты опирались на третью плиту, установленную вертикально под стенкой могильной ямы.

Могильная яма неправильной прямоугольной формы с закругленными углами, ориентирована длинной осью по линии СЗ – ЮВ. Стенки погребения ровные отвесные, плавно переходят в ровное дно. Длина могильной ямы – 1,58 м, ширина – 0,74 – 1,02 м, прослеженная глубина – 0,68 м. Заполнение неоднородное, затёчное.

Погребённый (взрослый) лежал скорченно на правом боку головой на ЮВ. Руки согнуты в локтях, кисти – перед лицом. Ноги согнуты в коленях, подогнуты к туловищу под углом в 45°. Дно погребения под костяком посыпано розовой охрой.

В ЮЮВ углу погребения, сзади погребенного, у вертикально стоящей плиты, цепочкой были уложены сосуд (1), наконечник дротика (2), кремневый нож (3), кремневый отщеп (4), оселок (5).

1. Сосуд (рис. 4, 6). Узкогорлый биконический горшок вертикальных пропорций с приострѐнным отогнутым наружу венчиком, высоким узким горлом, перегибом в центре высоты сосуда, ровным дном (переход от стенок ко дну плавный) слегка вогнутым внутрь. Сосуд слегка ассиметричен. Внешняя поверхность подлощена, на внутренней – следы горизонтального заглаживания. На внешнюю поверхность средней части сосуда краской бурого цвета нанесён сложный орнамент (рис. 4, 7). Сверху он ограничен двойной горизонтальной опоясывающей сосуд линией, снизу – такой же одинарной. С нижней линии опущены «свисающие» треугольники, выполненные двойными линиями. Внутреннее поле заполнено Ж – видными, У – видными знаками. Тесто хорошо отмучено, черепок плотный, звонкий, без крупных примесей. Обжиг равномерный, черепок в изломе и обе поверхности светло-жёлтого цвета. Высота сосуда 13,8 – 15 см, диаметр венчика – 7,7 см, горла – 7,2 см, ребра – 11,5 см, дна – 5,5 см.

* Материалы погребения 4 были использованы Рассамакиным Ю. Я. в некоторых статьях [4, сс. 64 – 65; 5, сс. 59 – 182, Furige 3. 34; 6, Teil II, с. 139, taf. 433/2].

2. Наконечник дротика (?) (рис. 4, 2) изготовлен из сегментовидного в сечении стержня жёлтого непрозрачного кремня. Грани ретушированы, сужаются. Длина наконечника — 3,8 см, ширина — 1,5 — 2 см.

3. Нож (рис. 4, 3) изготовлен на пластине жёлтого непрозрачного кремня. Одна из граней ровная, вторая — дуговидная. Обе поверхности и рабочие грани ретушированы. Длина ножа — 6,2 см, ширина по центру — 2 см.

4. Отщеп (рис. 4, 4). Серый непрозрачный кремнь с известковой коркой. Длина — 6,1 см, ширина — 2,6 см.

5. Оселок — наковаленка (рис. 4, 5) в форме параллелепипеда. Все поверхности зашлифованы, грани сглажены. Изготовлен из плотного песчаника коричневого цвета. Расколот в древности. Размеры — 5,7 x 5,8 см, толщина — 2,5 — 3 см.

Погребение 5 — срубное (рис. 3, 26) обнаружено в 1,8 м к северу от репера на глубине 0,6 м. Разрушено бульдозером. Сохранились кости таза и ног погребённого взрослого. Ноги согнуты в коленях, подогнуты к туловищу под тупым углом. По расположению останков можно судить, что погребённый лежал головой на восток.

Под костяком в нескольких местах зафиксирован белый тлен от подстилки растительного происхождения.

Краткие выводы. В результате изучения погребальных памятников, стратиграфии и планиграфии насыпи выяснилось, что курган был насыпан в один приём над основными погребениями 2 и 4 позднеэнеолитического времени. Это подтверждается расположением выкида п. 2. Возможно, при сооружении п. 3, впущенного с верха насыпи, было разрушено ещё одно позднеэнеолитическое погребение. Над этими погребениями была воздвигнута насыпь диаметром 12,5 м. Высоту определить невозможно из-за распаханности кургана.

Позже в курган было впущено погребение срубной культуры (п. 5). В СЗ поле кургана обнаружен фрагмент сосуда этого же времени. Фрагмент остро-реберной закрытой банки с уплощенным по верху, слегка отогнутым наружу венчиком, небольшим горлом и заглаженным ребром. Между венчиком и ребром нанесён орнамент в виде зигзагообразного горизонтального фриза. Орнамент выполнен круглой в сечении палочкой. Ребро украшено ногтевыми защипами, расположенными вертикально. Тесто плотное с примесями известняка, слюды. Обжиг сильный. В восточную полу кургана впущено п. 1 позднекочевнического времени.

Библиография

1. Антонов А. Л. Отчет об археологических исследованиях Восточной археологической экспедиции Запорожской областной инспекции по охране памятников истории и культуры в 1995 г. / А. Л. Антонов // Архив ИА НАНУ, д. 1995/97. — 136 с.

2. Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы / Н. К. Качалова. — М.: Наука, 1974. — 58 с.

3. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. — МГУ, 1966. — 275 с.

4. Рассемакин Ю. Я. Станица Новослободская и Понтийская степь: новый источник решения актуальной проблемы / Ю. Я. Рассемакин // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы // VII Донская археологическая конференция. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 64 — 65. Табл. XIII.

5. Rassamakin Yuri. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500 – 2300 bc. / Yuri Rassamakin // Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe. – Cambridge, 1999. – P. 59 – 182, Furige 3, 34.

6. Rassamakin Jurij Ja. Die nordpontische steppe in der kupferzeit. Graber aus der Mitte des 5 jts. bis Ende des 4 jts. v. Chr. / Jurij Ja. Rassamakin // Deutsches archaologisches institut eurasiens-abteilung. – Mainz, 2004. – Teil I. – 234 s.; Teil II. – Katalog Tafeln. – 277 s., 546 taf.

Самар В. А., Антонов А. Л.

Кургани у с. Вишневатое Розівського району Запорізької області

Дана публікація спрямована на введення в науковий обіг інформації отриманої при дослідженні унікальних пам'яток давньої історії Північного Причорномор'я – курганів і археологічних знахідок, виявлених в похованнях.

Samar V. A., Antonov A. L.

Kurgans near Vyshnevate village in Rozovkyi district of Zaporizhzhia oblast

This article introduces for scientific use materials received after study of unique monuments of the ancient history in the Northern Black Sea region kurgans and artefacts found in burials.

Секерська О. П.

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК КУРГАНІВ БІЛЯ СІЛ ГІРСІВКА ТА МОРДВІНІВКА

При дослідженні курганів та ґрунтових некрополів доби енеоліту – середньовіччя досить часто зустрічаються кістки тварин. Такі знахідки є матеріальними свідцтвами поховальних обрядів та являють собою важливе історичне джерело для реконструкції поховально-поминальних практик стародавнього населення. Відповідно до локалізації археозоологічних комплексів у похованнях та курганах можна виділити наступні їх категорії: жертвні тварини, які «супроводжують» господаря, залишки напутньої їжі, оброблена кістка (знаряддя праці, прикраси, амулети, «гральні кістки» тощо) та рештки поминальних тризн. Актуальність визначення частини туш, що використовувалися в якості напутньої їжі, з'ясування віку, статі та морфологічних особливостей жертвних тварин обумовлені розширенням джерельної бази для вирішення ряду культурно-історичних проблем, зв'язаних із поховально-поминальною обрядністю.

Предметом даної публікації є дослідження кісткових решток тварин, які були знайдені під час археологічних робіт експедиції Запорізького обласного краєзнавчого музею у 2016 р. *

При розкопках кургану 3 біля села Гірсівка Приазовського району кістки тварин були зафіксовані у похованнях катакомбної культури № 18 та № 22 та у

* Висловлюю щире подяку А. Л. Антонову за надану можливість опрацювати археозоологічну колекцію.

похованні № 16, яке належало середньовічному кочовику. У похованні 18 знаходилися ліва лопатка та перша фаланга дорослої особини великої рогатої худоби та верхній корінний зуб коня, що належав напівдорослій особині. Можливо, що зуб міг символізувати цілу тварину. Дана знахідка може виступати як символ жертвопринесення коня або, враховуючи вік особини, символізувати ритуальну їжу. У вхідній ямі поховання 22 кургану 3 були знайдені фрагменти лівої лопатки, яка належала великій рогатій худобі.

Найбільший інтерес викликає археозоологічний комплекс поховання № 16. Він складається з кісток великої рогатої худоби (*Bos taurus*), вівці (*Ovis aries*) та косулі європейської (*Capreolus capreolus*).

Скупчення кісток великої рогатої худоби складається з решток двох особин — напівдорослої та дорослої. Напівдорослій особині належать фрагменти черепа, нижня щелепа, кістки правої задньої ноги (великогомілкова, малоогомілкова, таранна, п'яткова, плюсна, фаланги пальців) та кісток правої передньої ноги (кістки зап'ястку, п'ясткова, фаланги пальців). Загалом напівдорослій особині належить 31 кістка. Вік її, визначений за станом зубної системи верхньої та нижньої щелеп, складає не більше 2,5 років. Стать визначити неможливо.

До дорослої особини віднесені фрагменти черепа, нижня щелепа, кістки правої передньої кінцівки (п'ясткова, фаланги пальців), кістки задньої лівої кінцівки (великогомілкова та малоогомілкова, астрагал, п'яткова) — усього 27 кісток. За методикою В. І. Цалкіна [1, сс. 110 — 115] встановлена стать особини та її зріст у загривку: кістки належали корові, зростом приблизно 111,1 см.

Кістки великої рогатої худоби, таким чином, походять від голів, правих передніх та задніх кінцівок та лівої задньої кінцівки. Передні кінцівки представлені нижніми, «нем'ясними» частинами туш, тоді як задні можна віднести до «м'ясних» частин. Голова та дистальні частини ніг як правило, є «нем'ясними» частинами, так як несуть або незначну кількість м'яса (голова), або його взагалі немає (дистальні відділи кінцівок). Між тим, в культурі багатьох народів світу черепа тварин несуть сакральне навантаження.

Вівця представлена 38 кістками, що походять щонайменше від 3 особин — дорослої, напівдорослої та молоді особин. До молоді особини (ягня віком не більше 3 місяців) віднесені ліва нижня щелепа, стегова, гомілкова, плеснова, п'яткова кістки та перші та другі фаланги пальців. До напівдорослої особини (вік — не більше 18 місяців) віднесені фрагменти черепа, атлант, фрагменти верхніх щелеп, нижні ліва та права щелепи, праві великогомілкова, п'яткова, плеснова та таранна кістки. Доросла особина (вік понад 2 роки) представлена фрагментами верхніх та нижніх правої та лівої щелеп.

Довжина цілої плеснової кістки напівдорослої вівці складає 157,5 мм, що відповідає зросту у загривку 73,71 см. Зріст у загривку, обчислений за найбільшою довжиною таранної кістки, становить 79,38 см.

Особливу цікавість викликає використання у поховальному обряді кісток косулі європейської в якості жертвоприношення. Косуля представлена 15 кістками — лівими п'ястковою та плесною, 3 кістками зап'ястку, 5 першими, 1 другою та 4 третіми фалангами пальців, які походять від дорослої особини. Мисливські трофеї важко приурочити до моменту поховання напевно. Можливо, сородичі таким чином позначили високий соціальний статус похованого, але при цьому обмежились «нем'ясними» нижніми частинами кінцівок, які були поміщені у поховання в якості символу мисливської здо-

бичі. Участь косулі у поховальному обряді може відображати високий соціальний статус похованого та засвідчує використання населенням зоологічних ресурсів регіону.

При розкопках курганів біля села Мордвинівка Мелітопольського району археозоологічні матеріали були зафіксовані в кургані 6 та кургані 10. До катакомбного часу відносяться поховання 3 кургану 6 та поховання 7 та 8 кургану 10. Поховання 1 кургану 8 та кістки тварин з рову віднесені до скіфської культури; поховання 4 кургану 6 належить сарматам.

У похованнях катакомбного часу зафіксовані рештки великої рогатої худоби — у похованні 7 кургану 10 знайдений фрагмент астрагалу дорослої особини великої рогатої худоби; у вхідній ямі поховання 8 з цього ж кургану зафіксовано фрагментовану ліву лопатку дорослої особини великої рогатої худоби. Стать тварин за наявними кістками встановити неможливо. У вхідній ямі поховання 3 з кургану 6 також зафіксовані сильно подрібнені уламки лопатки, які належать великій рогатій худобі.

У похованні 1 скіфського часу з кургану 6 знайдений фрагмент лівої променевої кістки вівці. Вік особини — біля 2 років. Найбільшу кількість кісток знайдено у рові кургану 6. Усього визначено 336 кісток коней (фрагменти черепів, нижні щелепи, променеві, стегові, великогомілкові, п'ясткові та плеснові кістки, фаланги передніх та задніх кінцівок, окремі кістки зап'ястку, астрагали та п'яткові кістки) загалом від 4 особин тварин.

За станом зубної системи верхніх та нижніх щелеп був визначений вік особин: 1 напівдоросла, 2 — дорослі та 1 — стара. Стать можна визначити у трьох випадках: дорослі тварини — жеребці, стара особина — кобила. Вік особини, визначений за методикою А. Г. Петренко, становить 16 років, а за іншими даними — біля 20 років [2, сс. 21 — 22]. Напівдорослій особині віком не більше 1,5 років належать ліві променева, п'ясткова та великогомілкова кістки, молочні верхні та нижні зуби та фрагменти черепу.

Охарактеризувати фізичний тип коней можна лише по окремим цілим кісткам. Так, зріст коней у заग्रивку дорівнював за найбільшою довжиною променевої кістки 136,12 см, п'ясткової кістки — 142,1 см, двох великогомілкових кісток — 132,6 та 135,33 см, плеснової кістки — 132,1 см. Таким чином, за градацією В. О. Вітта, даних коней можна віднести до груп середніх за зростом та малорослих [3, с. 164]. Променева, одна великогомілкова та плеснова кістки належали малорослому коню, а п'ясткова та друга великогомілкова — середньому за зростом коню.

Індекс тонконогості п'ясткової кістки складає 14,2 % — відповідно, даний кінць був тонконогим [4, с. 106]. Виміри та пропорції п'ясткової кістки (таблиця 1) ближчі до дикої форми (коня Пржевальського) і коней бігового типу та виявляють набагато більшу розбіжність із кінцями шагового типу.

Обчислення індексів масивності п'ясткової кістки, які є показником конституції різних порід, дали наступні результати. Індекс масивності ширини верхнього кінця — 21,98 %, нижнього кінця — 19,98 %. Обидва індекси вкладаються у межі мінливості параметрів середніх за масивністю коней. В. І. Громова вважала, що масивність кісток кінцівок коней є пластичною ознакою, на яку впливатимуть такі фактори, як харчування, умови існування та клімат [6, сс. 46 — 48]. Приналежність даного коня до групи середніх за масивністю п'ясткової кістки може свідчити на користь його формування у помірно вологому кліматі на відносно

твердих сухих ґрунтах та харчуванні рослинністю із відносно низьким вмістом вологи. Можна припустити, що даний кінь належав до типу бігових — основним типом його пересування був біг. Очевидно, основним його використанням була їзда верхи.

Таблиця 1.
Розміри та індекси п'ясткових кісток коней*

№	Замір, індекс	с. Мордвинівка, к. 6, рік	Кінь Пржевальського	Кінь бігового типу	Кінь шагового типу
1	Найбільша довжина	229,2	–	–	–
2	Більший діаметр середини діафізу	32,5	31,39	36,53	42,96
3	Менший діаметр середини діафізу	24,3	23,84	27,97	31,05
4	Середній діаметр	28,4	27,94	32,22	36,97
5	4:1	12,39	12,86	12,71	14,32
6	3:2	74,76	75	76,57	72,39
7	1:2	70,52	67,5	69,0	60,0

* Індекси коней Пржевальського, бігового та шагового типу наведені за даними Є. Г. Андреевої [5, сс. 292 – 297].

Вівця представлена 13 кістками від двох особин — напівдорослої та дорослої. Напівдорослій особині (вік — не більше 20 місяців) належать фрагменти черепа, права верхня щелепа та молочні зуби. До дорослої особини віднесені права верхня щелепа та 2 корінних зуба нижньої щелепи.

У заповненні сарматського поховання 4 кургану 6 знайдені 6 ребер дрібної рогатої худоби. Отже, у поховання було покладено частину грудної клітки.

Підводячи підсумки, слід звернути увагу, що у переважній більшості випадків населення різних культур використовувало у поховально-поминальній обрядності домашніх тварин — велику рогату худобу, вівцю та коня. У поховальному обряді населення катакомбної культури розглянутих могильників провідну роль відіграла велика рогата худоба, причому перевагу віддавали лівій лопатковій частині туші. Археозоологічні матеріали скіфського часу засвідчують використання вівці як напутньої їжі, причому перевагу віддавали лівій передній частині туші [7, с. 115]. Поховання 1 кургану 6 біля с. Мордвинівка не є в цьому аспекті виключенням. Також можна відзначити велике значення коней у поховально-поминальній обрядності. Вік коней з рову кургану 6 коливався від 1,5 до 20 років.

Не менш важливими є матеріали поховання 16 кургану 3 біля с. Гірсівка, де визначені велика рогата худоба, вівця та косуля, але немає кісток коня. У зв'язку із цим слід згадати про питання участі вівці у поховальних обрядах середньовічних кочовиків: згідно однієї з існуючих точок зору, вівця (баран) могли замінювати у похованнях коня [8, сс. 48 – 50]. Наявність у похованні тільки голови дорослої особини вівці може свідчити про її сакральне навантаження, але для остаточного вирішення питання слід враховувати дані про вік, стать та соціаль-

ний статус похованого, наявність у похованні елементів кінської зброї тощо. Середньовічні кочовики, очевидно, використовували ресурсний потенціал території комплексно: провідне значення мало заняття скотарством, поряд з яким існувало і полювання. Дикі види тварин зустрічаються у поховально-поминальній обрядності дуже рідко. Але вони можуть нести особливе семантичне навантаження та засвідчувати соціальний статус похованого.

Подальші дослідження археозоологічних матеріалів з поховань доби епохи бронзи — середньовіччя дозволять детальніше розглянути варіанти використання різних видів тварин у поховальному обряді та проаналізувати їх особливості.

Бібліографія

1. Цалкин В. И. Изменчивость метаподий и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности / В. И. Цалкин // Бюлл. Моск. об-ва исп. прир., отд. биол. — 1960. — Т. LXV. — Вып. 1. — С. 109 — 126.
2. Петренко А. Г. Древнее и средневековое животноводство Среднего Поволжья и Предуралья / А. Г. Петренко. — М. : Наука, 1984. — 176 с.
3. Витт В. О. Лошади Пазырыкских курганов / В. О. Витт // СА. — 1952. — Т. XVI. — С. 163 — 205.
4. Браунер А. А. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадей курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губернии / А. А. Браунер // Записки общества сельского хозяйства Южной России. — 1916. — Т. 86. — Вып. 1. — С. 49 — 184.
5. Андреева Е. Г. О строении костей некоторых диких и домашних животных / Е. Г. Андреева // Труды лаборатории генетики. — 1933. — Вып. 1. — С. 263 — 312.
6. Громова В. И. История лошадей (рода Equus) в Старом Свете / В. И. Громова // Труды Палеонтологического Института. — 1949. — Т. XVII. — Вып. 2. — Часть II. — 162 с.
7. Андрух С. І. Нові археозоологічні матеріали зі скіфських поховань / С. І. Андрух, О. П. Секерська // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 112 — 118.
8. Жирова А. Г. Роль животных в погребальном обряде населения Астраханского края в домонгольское время / А. Г. Жирова // Астраханские краеведческие чтения. — 2011. — Вып. III. — С. 45 — 51.

Секерская Е. П.

Археозоологические материалы из раскопок курганов возле сел Гирсовка и Мордвиновка

В публикации проанализированы археозоологические материалы погребений эпохи бронзы — средневековья. Определены видовой, анатомический, половозрастной состав и размерные характеристики животных.

В погребальном обряде населения катакомбной культуры ведущую роль играл крупный рогатый скот. Археозоологические материалы скифского периода указывают на использование овец в качестве напутственной пищи и большое значение лошадей в похоронно-поминальной обрядности.

Можно говорить о комплексном использовании ресурсного потенциала территории средневековыми кочевниками: ведущее значение имело скотоводство, но практиковался и охотничий промысел

*Sekerskaya E. P.***Archaeozoological materials from the excavations
of tumulus's near the villages Girsovka and Mordvynovka**

The article analysis of the archaeozoological materials from the burials of the bronze epoch — middle ages. Determined the species, anatomical, age and sex composition and dimensional characteristics of the animals.

In the burial rite of the population of the catacomb culture the leading role by cattle. Arheozoology materials of the Scythian period indicate the use of sheep as a parting food and great importance horses in funeral and memorial rites.

You can talk about the medieval nomads the complex use of the resource potential of the territory: leading importance was animal husbandry, but the hunting was existing too.

*Дровосєкова О. В.***ЦЕГЛА З РОЗКОПОК «ПАЛАЦУ» НА ТЕРИТОРІЇ
МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «САДИБА ПОПОВА»
(МАТЕРІАЛИ ДО КАТАЛОГУ)**

Протягом 2015 — 2017 рр. археологічною експедицією ДП «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України проводилися розкопки залишків головної будівлі — «Палацу» на території музею-заповідника «Садиба Попова» у м. Василівка Запорізької області. Це був маєтковий комплекс, що належав родині поміщиків Попових до більшовицького перевороту 1917 р. Він складався з чотирьох флігелів, стайні, водонапірної вежі, каретного сараю, а також центральної споруди — палацу. Будівництво комплексу велося протягом другої половини ХІХ ст. За радянських часів споруди комплексу використовувалися для різноманітних цілей (школа, комуна, шпиталь), втім руйнування зазнав саме палац. Остаточо він був знищений у 1950-х рр., вцілілим залишився тільки підвал, розміщений під усім палацом [1, сс. 3 — 41].

Роботи головним чином були зосереджені в північно-західному секторі палацу, де повністю досліджено шість підвальних приміщень [2, сс. 54 — 56; 3, сс. 45 — 47]. Всі вони сполучаються між собою проходами. У первозданному вигляді висота підвалу досягала 3,5 м, стіни викладені з цегли, потиньковані (місцями зберігся вапняковий тиньк). Підлога була вимощена цеглою («ялинкою»), вціліла частково у приміщеннях № 1, 3, 6. В приміщенні № 3, яке за розмірами найбільше із розкопаних — 3,3 x 10 м, було виявлено залишки підвальної печі, розмірами 2,7 x 3,4 м. В її конструкції використане каміння (ракушняк), яке обмазане глиною та обкладене цеглою. Підлога у цій кімнаті повністю була вимощена цеглою та вкрита шаром цементу високого ґатунку. У північній частині цього ж приміщення та у прилеглий західній кімнаті у підлозі містяться по одному отвори та канали, викладені з цегли. Вони збудовані у напрямку від стін до печі та проходили під підлогою. Дана конструкція, очевидно, є системою повітряних каналів, пов'язаних з опаленням приміщень палацу. Цікавим є також приміщення № 6, розміром 4 x 5 м, розкопане у 2017 р. Виділяється воно тим, що усі стіни викладені кахлями білого кольору виробництва І. Песельника (м. Копись Могильовська губернія), підлога вимощена була червоною квадратною керамічною плиткою

виробництва Е. Е. Бергенгейма. Це приміщення з трьох сторін має зовнішні стіни товщиною до 1,1 м, викладені з кам'яних блоків пісковика, в яких облаштовані попарні віконні отвори (довжина 1,3 м). У куті, утвореному західною та південною стіною, знаходилася піч, від якої на підлозі залишилася цегляна викладка. Дане приміщення можна розглядати у якості бані, яких у палаці, за спогадами місцевих старожилів, було декілька.

Головним заповненням при прокопці виступає цегла. Вона поділяється на три групи:

- цегла з жовтої та червоної глини, що використовувалася для основного зведення стін, виробництва родини Попових;
- цегла з жовтої та червоної глини для викладання стін палацу та печей — інших виробників;
- спеціальна шамотна (вогнетривка) цегла для камінів та печей відомих виробників на той час.

Наймасовішим матеріалом, безумовно, виступає цегла власного виробництва Попових, які були власниками трьох цегельних заводів. Вона характеризується двома кольорами — жовтим та червоним, довжина — 25 см, ширина — 12 см, товщина — 6,5 см, клеймами у вигляді малої та великої друкованої літери «П», що мають рельєфні виконання (рис. 1, 1 — 2). Крім того, за час розкопок знайдено два екземпляра цегли з червоної глини з клеймом у вигляді рельєфної вензельної літери «П», причому виявлені вони у кладці підвальної печі і, очевидно, також відносяться до виробництва на заводах Попова (рис. 1, 3).

У значно меншій кількості зустрічається звичайна цегла інших виробників, яку вдалося ідентифікувати.

Тонка цегла червоного кольору з вдавленим клеймом «В. П.», представлена фрагментами, товщиною 2,5 см, шириною 11,5 см та реконструйованою довжиною 22 см (рис. 1, 4). Ця цегла виготовлена на заводі купця Василя Васильовича Петрова, заснованому у 1840 р. у м. Харкові, що випускав кахлі, вогнетривку цеглу, керамічні труби, теракотові та гончарні вироби [4, с. 472; 5, с. 560].

Цегла жовтого кольору з вдавленим клеймом у вигляді літери «К», шириною 13 см, товщиною 6,5 см, представлена фрагментарно (рис. 2, 3). Ймовірно вироблена в економії графа І. В. Канкринна, маєток якого знаходився в с. Веселянка Олександрівського повіту Катеринославської губернії [6].

Цегла червоного кольору з вдавленим клеймом «ИК» знайдена за межами території розкопу (рис. 3, 4). Аналогічні знахідки трапляються на Харківщині, що може свідчити про їхнє виготовлення на цегляному заводі купця Івана Кириловича Кабанова, заснованому у Харкові у 1896 р. [5, с. 539]. За змістом клеймо можна інтерпретувати як «Іван Канкрин», оскільки на північ від Василівки в с. Веселянка розташований маєток Івана Вікторовича Канкринна. Однак цегла, яка зустрічається на землях Канкринна, має клемо у вигляді однієї літери «К».

Цегла червона з вдавленим клеймом у вигляді трьох літер «Л. Ч. С.», довжина — 25 см, ширина — 12 см, товщина — 6 см (рис. 2, 6). Це не поодинокі знахідки. Така цегла виявлена у заповненні при розкопках приміщення № 3, навколо підвальної печі. На окремих екземплярах наявна чорна сажа, що свідчить про її використання при спорудженні печі. Виробником зазначеної цегли, ймовірно, міг бути Лейба Черницький, завод якого знаходився в с. Балки [7].

Більш різноманітною з точки зору виробництва є спеціальна цегла, яка представлена в основному фрагментарно, але трапляються і цілі екземпляри.

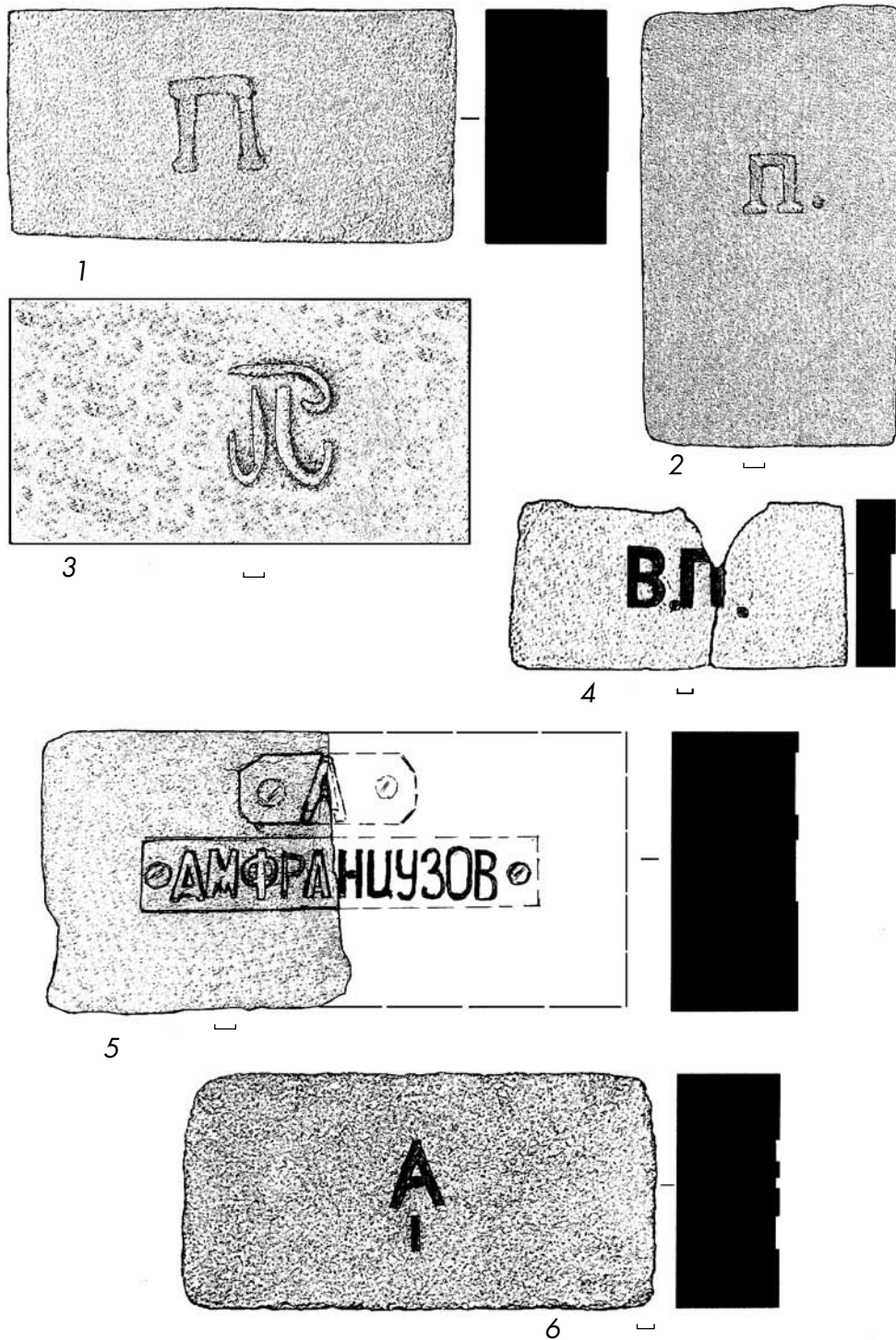

Рис. 1. Цегла з розкопок палацу Попова

Шамотна цегла з вдвленим клеймом у вигляді літери «А», довжина — 22,5 см, ширина — 11 см, товщина — 6 см, виробництва заводу Едгара Єгоровича Адельмана (рис. 1, 6), що був заснований у 1885 р. біля ст. Краматорівка Ізюмського повіту Харківської губернії (суч. м. Краматорськ) б та виробляв вапно, алебастр та шамотну цеглу [4, с. 472; 8, с. 5].

Шамотна цегла з вдвленим клеймом «В. В. Штерцеръ и К^о А», представлена фрагментарно, ширина — 11 см, товщина — 6 см (рис. 2, 5). Вироблялася на

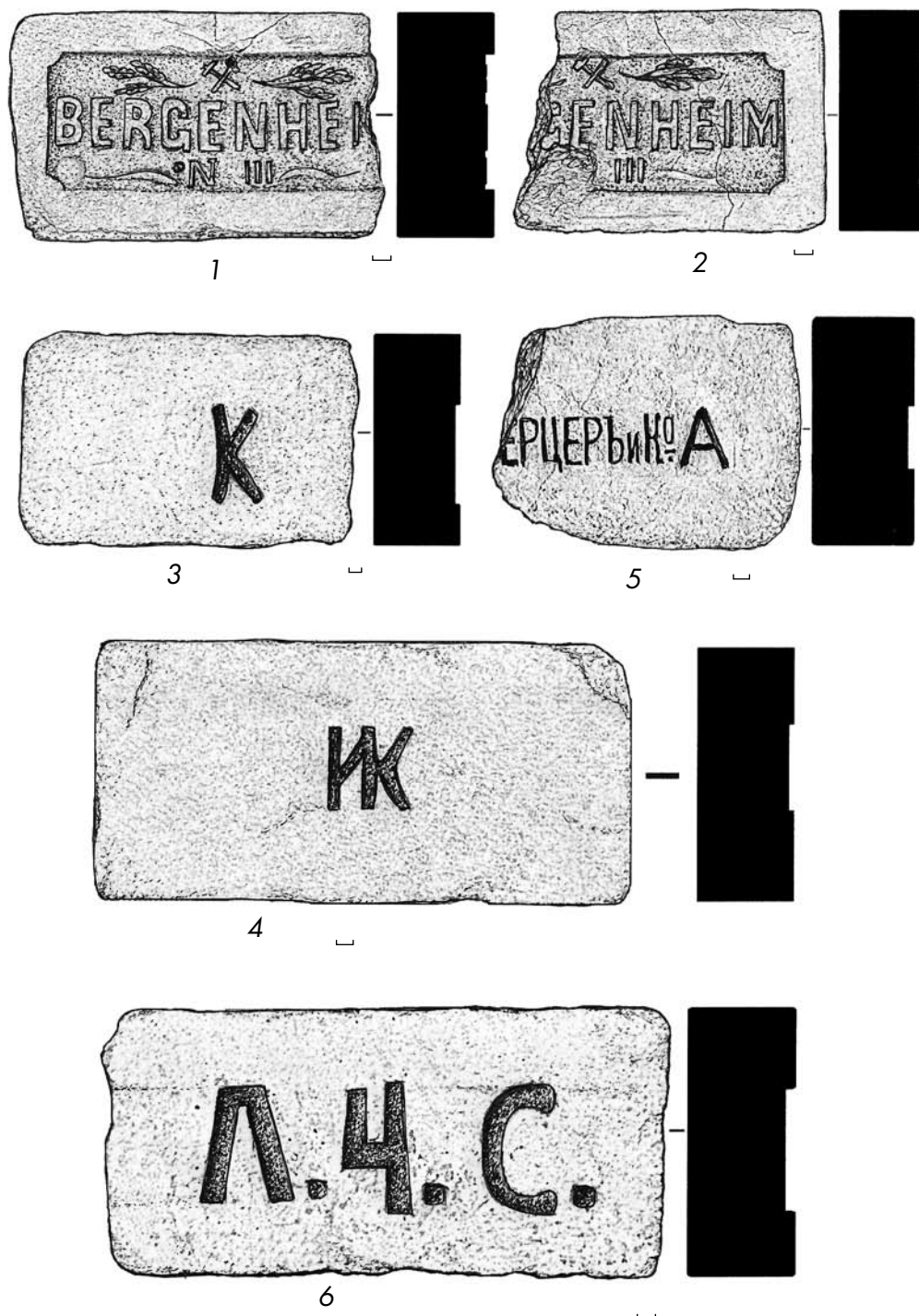

Рис. 2. Цегла з розкопок палацу Попова

заводі алебастру та вогнетривкої цегли купця II гільдії Вікентія Войтеховича Штерцера, заснованому у 1888 р. (за деякими даними придбаного у Е. Адельмана) біля ст. Краматорівка Ізюмського повіту Харківської губернії (суч. Краматорськ) [5, с. 548].

Шамотна цегла з вдавненим подвійним клеймом «АМ ФРАНЦУЗОВ» по центру та літерою «А» у верхньому ряду, представлена фрагментарно, товщина – 6 см, ширина – 11 см (рис. 1, 5). Виготовлялася у м. Бахмут на заводі Абрама Моїсейо-

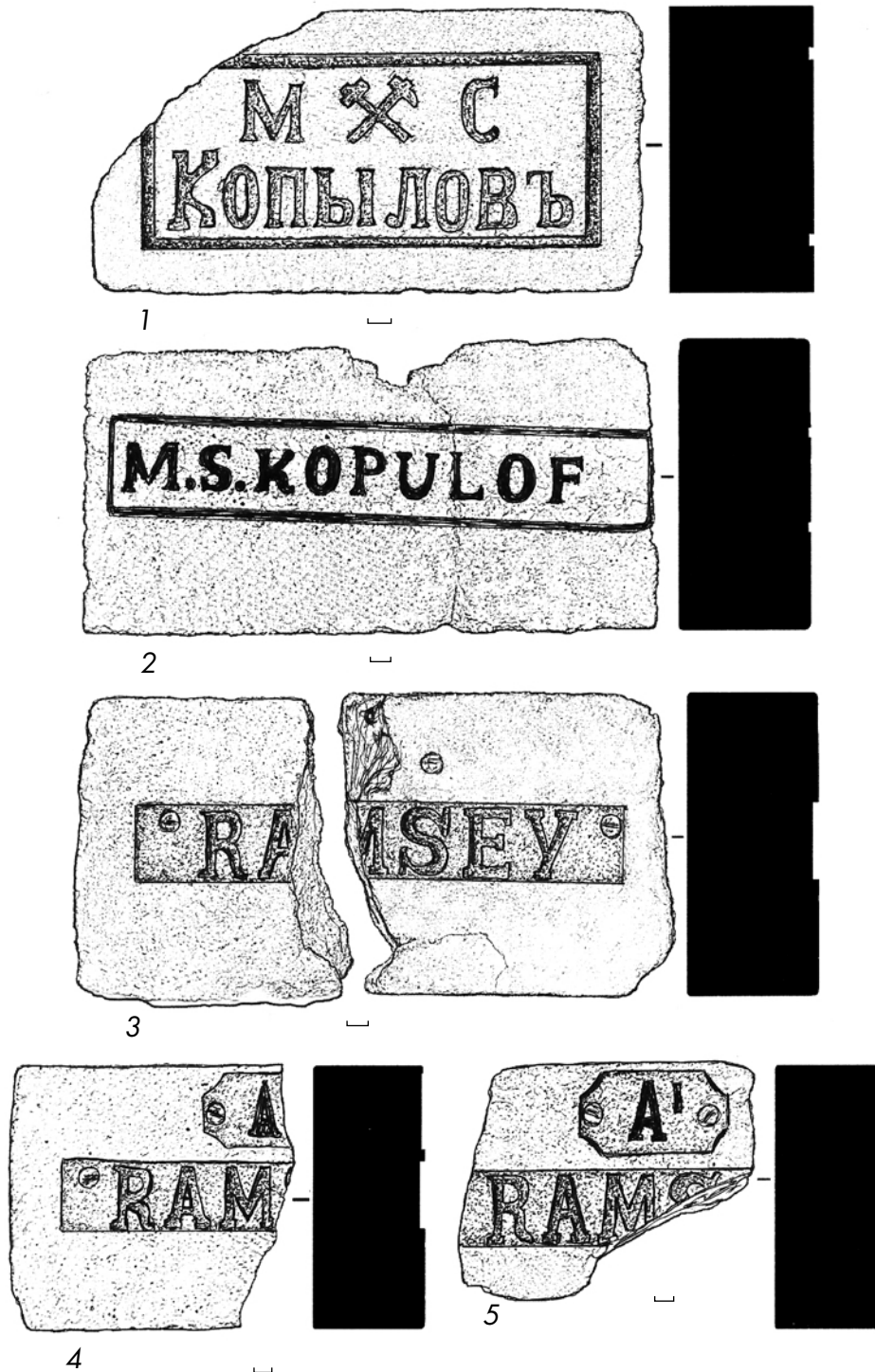

Рис. 3. Цегла з розкопок палацу Попова

вича Французова, заснованому у 1882 р. його батьком купцем Моїсеєм Французовим [4, с. 428; 9, с. 270].

Шамотна цегла з рельєфним клеймом «BERGENHEIM N III», у верхньому ряду — рослини (дубове листя) та перехрещені молотки, товщина — 4,5 — 5 см, ширина — 10 см, довжина — 20,5 см (рис. 2, 1 — 2). Виготовлялася у м. Харків, на заводі військового інженера, барона Едуарда Едуардовича Бергенгейма, заснованому у 1876 р., який випускав теракотові вироби, кахлі, каналізаційні труби, плитку

для підлоги та тротуарів. З 1891 р. засноване «Товариство з виробництва вогнетривкої цегли, гончарних виробів» барона Е. Е. Бергенгейма [5, с. 559; 9, с. 296].

Шамотна цегла з вдавленим клеймом «М С Копыловъ», у верхній частині між ініціалами перехрещені молотки, довжина — 23 см, ширина — 12 см, товщина — 6 см (рис. 3, 1). Вироблена на заводі купця першої гільдії, засновника газети «Придніпровський край», гласного міської Думи Катеринослава у 1893 — 1918 рр. Міни (Мануїла) Семеновича Копилова [4, с. 472; 10, сс. 66, 190, 342]. Крім того, було знайдено вогнетривку цеглу довжиною 22 см, шириною 11 см, товщиною 6 см з вдавленим клеймом з латинських літер «M.S.K.O.P.U.L.O.F», графіка написання яких аналогічна кириличним (рис. 3, 2). Даний екземпляр також належить виробництву Копилова.

Шамотна цегла з вдавленим клеймом «RAMSEY», у верхній частині літера «А», представлена фрагментарно, товщина — 6,5 см, ширина — 11,5 см, реконструйована довжина — 22 см (рис. 3, 3 — 5). Вірогідно, що цегла виробництва заводу Swalwell Fire Brick Works компанії «G. H. Ramsay and Co», заснованого у 1830-х рр., що, був найстарішим виробником вогнетривкої цегли у північно-східній Англії, випускав 7 млн. цеглин на рік. Продукція мала попит, широко експортувалася по всьому світу: в країни скандинавського, балтійського регіону, південь Європи, США, Канаду, в тому числі і до Російської імперії [11]. Однак співставлення оригінального клейма з виявленими вказує на їхню відмінність, а саме використання різних літер: в оригіналі має бути «RAMSAY» без додаткових позначень. В нашому випадку наявна відмінність в останніх двох літерах — «Е» замість «А» та «У» замість «Y», а також додаткова «А» у верхньому ряду. Отже, маємо справу з «підробкою» шамотної цегли. Загалом в Російській імперії такі випадки були не поодинокі.

Таким чином, дослідження на території маєткового комплексу «Садиба Попова» надають матеріали для створення каталогу цегельно-керамічних архітектурних виробів, визначення географії їхнього надходження.

Бібліографія

1. Стойчев В. М. Історія дворянського роду Попових / В. М. Стойчев, І. М. Стойчева // Сімейний архів дворянської родини Попових 1730 — 1920 рр. (описи фонду 535 Державного архіву Автономної республіки Крим) [упор. В. М. Стойчев, В. М. Філас, І. М. Стойчева, С. О. Телюпа]. — Василівка — Запоріжжя, 2014. — 290 с. (Серія «Василівська старовина», Вип. 2). — С. 3 — 41.
2. Єльников М. В. Археологічні роботи на території Історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» у м. Василівка Запорізької області / М. В. Єльников, О. В. Дровосекова // АДУ 2014. — К., 2015. — С. 54 — 56.
3. Дровосекова О. В. Розкопки на території Історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова» // АДУ 2015. — К., 2016. — С. 45 — 47.
4. Фабрично-заводская промышленность России. Перечень фабрик и заводов. — СПб, 1897. — 1120 с.
5. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи [составил инженер Л. К. Езиоранский]. — СПб. — Декабрь, 1909. — 1451 с.
6. Стойчев В. Предводитель дворянства и меценат Иван Викторович Канкрин / В. Стойчев // Газета «Миг». — 27. 03. 2008.
7. «Еврейские корни» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://forum.j-roots.info/viewtopic.php?f=20&t=5533>

8. Краматорськ — рідне місто: бібліографічний покажчик [укл. Л. О. Коваленко; відповід. ред. Ж. І. Коробка]. — Краматорськ : ДДМА, 2014. — 18 с.
9. Указатель фабрик и заводов Европейской России и царства Польского. Материалы для фабрично-заводской статистики [составил П. А. Орлов]. — СПб, 1887. — 824 с.
10. Фабрики и заводы: Справочная книга Екатеринославской губернии. — Екатеринослав : Издание Н. И. Гаврилова, 1903. — 424 с.
11. «SWALWELL» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.swalwelluk.co.uk/industry.html>

Дровосєкова О. В.

**Кирпич из раскопок «Дворца» на территории
музея-заповедника «Усадьба Попова» (материалы для каталога)**

В данной работе представлены виды кирпичей, которые применялись при строительстве главного здания имения Поповых — дворца. Определены производители изделий и география их поступления.

Drovosekova O. V.

**A brick from the excavations of the «Palace» on the territory
of the museum-reserve «Popov Castle» (materials for the catalog)**

In this work, the types of bricks that were used in the construction of the main building of the estate of the Popov Palace are presented. The manufacturers of products and the geography of their receipt are determined.

ГІДРОНІМ «ОВЕЧІ ВОДИ» У ДЖЕРЕЛАХ XIII – XVII ст.

Серед малих річок басейну лівобережжя Дніпра інтерес представляють Овечі Води, що неодноразово згадуються у джерелах XIII – XVII ст. У наукових колах цей гідронім співвідносять з однією з літописних річок – Калкою, розглядають як місце вбивства беклярбека Мамаю [1, сс. 54 – 55, 203 – 204]. На Овечих Водах фіксують золотоординське місто [2, сс. 573 – 574; 3, сс. 19 – 20], ця річка фігурує як спірна територія між Великим князівством Литовським (далі – ВКЛ) і Кримським ханством [4, сс. 12 – 13; 5, сс. 62 – 64], як південна межа кочовищ Великої Орди [6, с. 268; 7, с. 762; 8, сс. 24 – 26].

Дослідники середини XIX – початку XXI ст. на підставі окремих джерел намагались локалізувати річку Овечі Води. До їх числа відносяться праці А. О. Скальковського [4, сс. 12 – 13], Д. Струкова [9, с. 178], І. Ю. Палімпсестова [10, сс. 618 – 619], О. О. Русова [11, сс. 111 – 112], Д. І. Яворницького [12, с. 50; 13, с. 61], Ю. П. Князькова [14, сс. 39 – 40], Ф. М. Шабульдо [5, сс. 62 – 64]. Означена тема ускладнюється тим, що науковці фіксують декілька гідронімів з аналогічними або близькими назвами. О. С. Стрижак відзначав дві Овечі Води: ліва притока Дніпра, нижче р. Кінські Води (Конки), а також «десь у районі р. Самари». Крім двох схожих назв, автор фіксує ще «Овечу гряду» поблизу с. Бабине Херсонської області [15, с. 59]. У колективній монографії, присвяченій гідронімам України, на лівобережжі Дніпра вказується наявність трьох «Овечих Вод»: ліва притока Дніпра, нижче Конки; Гряда Овеча у с. Бабине Верхньорогачинського району Херсонської області; притока Самари, нижче р. Бик [16, с. 393]. Ряд авторів до їх числа відносить «Овечий брід» – переправу через р. Молочну [17; 18, с. 62].

Метою роботи є локалізація річки або річок з назвою Овечі Води, співставлення гідроніму з історичними подіями XIII – XVII ст. Перша згадка Овечих Вод зустрічається в «Історії Татар» 1247 р. францисканця Цезаря де Брідія, який при її написанні частково використав звіт брата Бенедикта (Бернардина) Поляка – перекладача і учасника францисканської місії 1245 р. У праці є свідчення про битву на р. Калці 31 травня 1223 р.: «А команы, объединившись со всеми русскими [князьями], бились с татарами между двумя ручейками – название одного Калк, а другого – Кониуззу, то есть «вода овец», ведь кони по-татарски означает на латыни oves (овцы), а уззу – aqua (вода), и они были разгромлены татарами» [19, сс. 108 – 109]. Автори перекладу дійшли висновку, що свідчення про битву на Калці Б. Поляк отримав безпосередньо від її учасників. Вірогідно, це були половці, що пояснили йому тюрксько-монгольську назву «coniuxzu» – «овеча вода» [19, с. 236].

На думку Б. В. Черкаса, введення у науковий обіг двох цінних джерел — літопису кримського історика XVIII ст. Абд ал-Гаффара Киримі «Умдет ат-теваріх» і праці Ц. де Брідія дозволяє вирішити проблему локалізації Калки і місця вбивства беклярбека Мамає ханом Токтамишем. Згідно А. Г. Киримі, як вказує Б. В. Черкас, Мамає зустрів Токтамиша на Кінських Водах — літописній Калці. При спробі втечі темник був вбитий на Овечих Водах. Друге джерело, де вказується про битву на Калці і Коніуззу, на його думку, є прямою вказівкою на Кінські Води і Овечу Воду [1, сс. 54 — 55, 203 — 204]. Маємо низку невідповідностей у цитуванні Б. В. Черкасом А. Г. Киримі, частина праці якого опублікована російською мовою І. М. Міргалєєвим [20, сс. 183 — 197]. Згідно «Умдет ат-теваріх», після декількох битв між Мамаєм і Токтамишем, останній з них разом зі своїм прибічником Урик Тимуром прибуває до Мамає на р. Конку: «Орда Мамає располагалась на берегах Йылкы, притока Днепра, находящиеся до сих пор там мавзолеи принадлежат им. Кочуя, Токтамыш прибыл в гости к Мамаю. ... В один из вечеров, Токтамыш тайно с Урик Тимуром долго совещался, ни кто об этом не знал. В середине ночи Урик Тимур один встал и, оседлав коня, направился к северу от реки к орде бега, втайне от охраны позвал бега. Бег лежал с хануш, услышав его, спросил кто, Урик Тимур назвал себя и сказал, что у султана Токтамыша к вам есть разговор по поводу одного большого дела и он пригласил вас и чтобы никто об этом не узнал. У бега всегда наготове была одна черная лошадь, Урик Тимур одел на эту лошадь седло и бег не сообщив даже своим рабам вышел на улицу. Он был уже старше 90 лет, (Урик Тимур) посадил его на лошадь, они вдвоем уехали, об этом не узнала даже его жена. Во время переправы реки Йылкы Урик Тимур ударил его по голове боевым топором и убил его» [20, сс. 190 — 191]. Отже, вбивство Мамає відбулося під час переправи через р. Конку (Йилку), Овечі Води не згадуються. Події, викладенні А. Г. Киримі, могли відбутися на лівому березі р. Конки, поблизу золотоординського городища Мамає-Сурка. На цій ділянці сконцентровані антропоніми з іменем Мамає [21, сс. 29 — 30]. Б. В. Черкас не відзначає, з яким гідронімом він ототожнює Овечі Води, розташовуючи їх нижче р. Кінські Води [1, с. 204].

На початку XX ст. ідею розташування Калки ближче до Дніпра відстоював В. Г. Ляскоронський, ототожнюючи її з притокою р. Самари — р. Кілчень або Калчень [22, сс. 70 — 83]. Його погляди у середині XX ст. поділяв М. Г. Сафаргалєєв: «Можно согласиться с В. Г. Ляскоронским, что битва [між Мамаєм і Токтамишем 1380 р. — авт.] происходила не на реке Калке-Калкамусе, впадающей в Азовское море, а у рек Колмак, Кальченке (Кальчене — приток Ворсклы), здесь позднее упоминается ряд названий, связанных с именем Мамає: Мамає-Сурка, Мамаєво урочище и др.» [6, с. 143]. А. А. Астайкін, детально розглянувши всі версії локалізації літописної Калки, в том числі і теорію В. Г. Ляскоронського, дійшов висновку, що битва 1223 р. відбулася у верхів'ях рр. Каратиш (перша Калка) і Кальчик (друга Калка) Донецької області [23, сс. 15 — 18].

У XIV ст. гідронім Овечі Води в джерелах не фіксується. Ситуація змінюється з середини XV ст., коли відбувається розпад Золотої Орди і формування на захід від Волги у 1420 — 1440-х рр. декількох державних утворень. Її «центральною» частину, між Волгою і Доном, за А. А. Горським, займала Велика Орда, що з'являється у джерелах лише з 1470-х рр. [24, сс. 67 — 68]. З 1477 р., за вказівкою І. В. Зайцева, датується початок листування Ахмат-хана з османським султаном Мехмедом II Фатіхом [25, сс. 67 — 71]. Існує інша думка, згідно якої набіги Великої Орди відбувались мінімум з 1438 р. [26, с. 215]. Д. М. Ісхаков вважає, що її

формування відбувається між 1452 р. (завершення відокремлення Кримського ханства після розгрому ханом Хаджі-Гераєм орди Сеїд-Ахмеда) і 1460 р., коли вона вперше зустрічається в руських літописах [8, сс. 13 – 14]. На думку І. М. Міргалеєва, Велика Орда оформлюється до 1440-х рр. на землях між Волгою і Дніпром [27, сс. 118 – 119].

В період розпаду Золотої Орди у боротьбу за спадок включаються два хани: Девлет-Берді, який оволодів у 1426 р. Кримом і прилеглими територіями, і Улуг-Мухаммед, що захопив місто Сарай і його землі. Після смерті Девлет-Берді у 1428 р. його територія відходить до Улуг-Мухаммеда [6, сс. 232 – 234]. З 1433 р. у листуванні між Свидригайлом Ольгердовичем (великий князь литовський, 1430 – 1432) і великим магістром Тевтонського Ордена згадується син Токтамиша – хан Сеїд-Ахмед [8, с. 11]. Свидригайло приклав зусиль до повалення Улуг-Мухаммеда і зведення на ханство в Заволзькій (Великій) Орді Сеїд-Ахмеда (1433 – 1455). В цей час у ВКЛ йде боротьба за великокнязівський престол між двоюрідними братами – Свидригайлом Ольгердовичем і Сигізмундом Кейстутовичем, яка завершується у 1433 р. перемогою останнього. Після смерті Сигізмунда у 1440 р. його наступником стає Казимир IV Ягеллон (1440 – 1492). Хан Великої Орди Сеїд-Ахмед підтримав іншого претендента на князівський престол – Михайла Сигізмундовича, ставши, таким чином, ворогом Казимира Ягайловича.

Казимир IV, що підтримував дружбу з кримським ханом Хаджі-Гераєм (1443 – 1444, 1449 – 1466), неодноразово звертався до нього за допомогою при нападах Сеїд-Ахмеда. У 1452 р. Хаджі-Гераєм було розгромлено військо Великої Орди, що поверталось з набігу на Поділля. Під час другого набігу на Поділля і Київ взимку 1455/6 рр. Сеїд-Ахмед-хан був розбитий, втік до Києва, де був заарештований і відправлений до м. Ковно (Каунас) [6, с. 262; 28, с. 182; 29, с. 65], провівши у почесному полоні останні роки (помер близько 1459 р.). Великий вклад у перемогу київських дружин призвів до передачі Хаджі-Гераєм частини спірних територій між Кримським ханством і Великою Ордою до складу ВКЛ, де фігурують Овечі Води.

Північні кордони Кримського ханства XV ст. є слабо визначеними [30, сс. 116 – 118], згідно В. П. Гулевича, «его северные пределы не распространялись далее р. Конка, поскольку в конце XV в. Большая Орда кочевала по Левобережью Днепра «межи Дону и Крыма» в бассейне рр. Орель, Самара и Овечьи Воды ..., восточная граница проходила где-то между современными городами Мариуполь и Азов» [7, с. 762]. Схожу локалізацію нових державних утворень відзначає Д. М. Ісхаков: «... на севере пограничье проходило на район р. Конские Воды, с Литвой оно проходило около крепости Ислам-Кермень. ... Под властью Большой Орды находилась территория между Волгой и Днепром. ... Но восточнее р. Днепр татары продолжали кочевать вплоть до распада Большой Орды по рекам Самаре, Овечья Вода и Кобылья Вода» [8, сс. 24 – 26]. М. Г. Сафаргалієв вказував, що до захоплення Молдавії османами Великої Орді належали «черноморские берега на запад от Днепра» і лише під загрозою військового зіткнення орда у 1501 р. повернулася у район Кобил'їх Вод, де кочувала «на Самаре и на Овечьей Воде» [6, с. 268]. Отже, Овечі Води локалізуються нижче р. Самари, рр. Овеча Вода і Кобил'я Вода повинні знаходитися неподалік одна від одної. З останньою можна пов'язати декілька схожих гідронімів – р. Кобил'ю або Кобильну (Кобилку), що протікають у Запорізькій (права притока Конки – сучасна р. Берестова), Дніпропетровській (притоки рр. Гайчур і Солоної) і Донецької (притока р. Мокрі Яли) областях [16, сс. 256 – 257; 31, сс. 38 – 40].

Для локалізації Овечих Вод важливим є визначення території улусу «Семенових людей», що входив *de jure* в середині XV — середині XVI ст. до складу київського князівства. У 1455 р., по смерті Олелька Володимировича — «князя и наследственного пана киевской земли», два його сина Сімеон і Михайло звернулись до Казимира Ягайловича розділити між собою київську вотчину. Однак Казимир IV не визнав Київ вотчиною Олельковичів і дав його у пожиттєвий лен старшому з братів — Сімеону [32, с. 103]. В. Б. Антонович вказував, що кордони київського князівства кінця XIV — середини XVI ст. можна окреслити умовно: на півдні його межі на початку XV ст. Вітовт (1392 — 1430) розширив до Чорного моря, заснував Черкаси, Кременчуг, Мішурин Ріг і митницю на о. Тавань. У наступні півстоліття по його смерті кордони, окреслені для Київщини, зникли під натиском кримської орди. Кримський хан Менглі-Герай, «воспользовавшись вялостью и нерадением Казимира Ягайловича, разрушил дело Витовта» [33, с. 245].

Межі території «Семенових людей» містяться у «Литовській метриці», де Овечі Води вказуються як прикордонна річка. Згідно з документом (без року), розташованим між актами 1540 р., «обвод» південних кордонів ВКЛ здійснив Свірплов (Свіридов) — черкаський намісник київського князя Сімеона Олельковича: «А то суть тые границы князства великого Литовского, свидетельство господарю. ... А по той стороне Таваня, с Перекопскою землею граница вашей милости по Овечу воду и вверх Овечее воды, а от верхов Овечее воды вверх Сомора и вверх Оргея, аж до Донца, а от Донца по Тихую Сосну. А на тые границы князь Семен Олелькович высылал наместника своего Свиридова, который от него Черкасы держал, и тот потым местцом розъездчал и по тым урочищам границы клал, яко с землею Татарскою так и з Белым-городом, так и з землею Волоскою» [34, сс. 361 — 362].

Згідно Ф. М. Шабульдо, у дипломатичному листуванні 1479 — 1506 рр. між Кримським ханством і ВКЛ термін «Семенови люди» зіставляється з окремою територією [5, сс. 57 — 59]. Перепідпорядкування «Семенових людей» київському князю Сімеону Олельковичу, які були якийсь час під владою хана Хаджі-Герая, відбулися в період розгрому орди Сеїд-Ахмеда взимку 1455/6 рр. Наприкінці XV — перших декадах XVI ст. волость «Семенових людей» була однією з головних претензій Кримського ханства до ВКЛ [5, сс. 60 — 61]. За А. Г. Киримі, Сеїд-Ахмеда розбили «невірні», що дозволяє реконструювати події, в яких, на думку Я. В. Пилипчука, саме київські князі Олельковичі одержали над ним перемогу, роль Хаджі-Герая була незначною. Улус «Семенових людей» (частина орди Сеїд-Ахмеда) був переданий їм Хаджі-Гераєм [35, с. 165; 36, сс. 105 — 106].

Овечі Води з «Литовської метрики» А. О. Скальковський в середині XIX ст. співвідносив з р. Кінські Води або «Воловим бродом» у Таганрозькому градоначальстві [4, сс. 12 — 13]. За Ф. М. Шабульдо, в акті «обводу» вказана та Овеча Вода, яка впадала у Дніпро нижче р. Кінської і знаходилась ближче до устя Дніпра. При цьому автор відзначав, що існує ще одна Овеча Вода — ліва притока р. Самари, нижче р. Бик [5, сс. 62 — 64]. Судячи за картосхемою дослідника [5, с. 72], річка локалізується на ділянці, яку можна зіставити з Овечою Грядюю — переправою в центральній частині р. Рогачик. Картосхема не відповідає висновкам більшості дослідників, де північні кордони Кримського ханства на лівобережжі Дніпра наприкінці XV ст. обмежувались широтною течією р. Конки. За Я. В. Пилипчуком, Хаджі-Герай пожалував улус «Семенових людей» між рр. Орілью, Дніпром і Кінськими Водами [36, с. 107]. В той же час Б. В. Черкас в адміністративній структурі Золотої Орди виділяє межі «Самаро-Орільського» улусу, західним кордоном якого

був Дніпро, на півночі – р. Ворскла, на сході – Сіверський Донець. На півдні межа проходила узбережжям Чорного моря, підіймаючись далі до Овечої Води або навіть до Кінських Вод [37, сс. 29 – 35].

Наприкінці 1450 – на початку 1460-х рр. ситуація в Дешт-і-Кипчак суттєво змінилася. Після смерті в 1459 р. хана Кічі-Мухаммеда, що володів землями від Дону до Уралу, два його сина – Махмуд і Ахмат виборюють владу у Великій Орді. Спочатку перемагає Махмуд, правлячи Ордою спільно з Ахматом. У 1465 р. Хаджі-Герай розбиває Махмуда на Дону [28, с. 183], після чого одноосібним ханом Великої Орди стає Ахмат (1465 – 1481). Ахмат-хан мав за мету відновлення Золотої Орди, що призвело до створення проти нього Кримсько-Московської і Ногайсько-Сибірської коаліцій [27, с. 119]. Московське князівство вступило в регулярні дипломатичні зносини з Кримським ханством ще у 1462 р., коли великий московський князь Іван III і хан Хаджі-Герай обмінялися грамотами. По смерті Хаджі-Герая 1466 р. до влади прийшов його син Нур-Девлет, однак у 1468 р. престол захоплює його брат Менглі-Герай (1468 – 1475). В 1471 р. Ахмат прийняв пропозицію Казимира IV заключити союз проти Івана III, який припинив виплату данини до Орди. У липні 1472 р. Ахмат-хан здійснив невдалий похід на Москву, що прискорило створення Кримсько-Московського союзу. У 1472/3 рр. Бахчисарай і Москва підписали попередню угоду про дружбу та мир [28, с. 184]. У 1474 р. Менглі-Гераєм була видана шертна грамота Івану III «о дружбе и любви; против недругов стояти заодно, земель московского государства и княжеств к оному принадлежащих невоевать» [28, сс. 184 – 185, 367; 38, сс. 1 – 9; 39, с. 9]. Х. Іналджик вказує, що кінець XV – початок XVI ст., незважаючи на перепідпорядкування Кримського ханства Османській імперії 1478 р., відзначається як період союзу Івана III і Менглі-Герая з метою протистояння Великій Орді і ВКЛ [40, с. 161]. 1480 р. був укладений московсько-кримський договір, в якому визначені два ворога союзників: «противу общих неприятелей их, Польскаго Короля Казимира и ордынскаго царя Ахмата» [28, сс. 190 – 191, 368 – 370; 41, сс. 16 – 24; 42, с. 2].

Після вбивства Ахмат-хана у 1481 р. сибірським ханом Іваком (тюменським ханом Саїд-Ібрагімом) і ногайським беєм Ямгурчі [28, с. 192], сини хана Ахмата – Саїд-Ахмед (Сеїд-Ахмед II), Муртаза і Шейх-Ахмед знайшли притулок у Менглі-Герая. Однак, після втечі з Криму вони знов перетворились на ворогів [43, с. 61]. Джерела часто згадують напади «Ахматових дітей» на послів біля Овечих Вод. 1491 р. Менглі-Герай повідомляв Івану III про відкочування Великої Орди до рр. Самари і Овечих Вод та прохав надіслати проти ординців свого брата Нур-Девлета: «Ныне мне и тебе брату моему недрузи Ахматовы царевы дети промежу нас стоят и на тебя брата моего пойдут ратью; и яз готов был сам на конь всести, ино то дело наше уведали Абдыл-Керим и Шиг-Ахмет цари, воротившиися нас воевати хотят, на Самару и на Овечью Воду пришли нынеча с нами. Что есмя говорили слово правде и роте и братству примета то стоит: Нурдоулата царя брата моего к сыну его добрых бы еси своих людей прикошовал» [44, с. 110]. В тих же грамотах князь В. Ромодановський повідомляє про розташування Великої Орди: «цари были у Донца, да взявши следа пришли на пашню на Орель и на Самару и на Овечью Воду, туто пашню пашут. Да сказывает, господине: отпахавши им пашня, дополна им быти на царя на Менгли-Гирея» [44, с. 113].

Не лише Москва, але й Стамбул вважали ці землі належними Кримському ханству. 1500 р. Шейх-Ахмед просив дозволу у кафінського султана (османсько-

го намісника в Криму) на кочування у Дніпра: «Ордынский царь Ших-Ахмед присылал к Кафинскому султану просить позволения прикочевать к Днепру, по причине претерпеваемых им набегов от Черкас и Нагайцов» [28, сс. 235 – 236]. О. Гайворонський відзначає, що у 1500 р. Шейх-Ахмед повів свою орду до Нижнього Дніпра, звернувшись до османського султана Баязида II (1481 – 1512) через його сина Мехмеда дозволити кочувати між Дніпром і Дністром, але отримав відмову. Султан вказував, що ці землі належать не йому, а Кримському ханству [43, сс. 73 – 75]. У 1501 р. Баязид II, закликаючи до примирення кримців і ординців, відправив до Шейх-Ахмеда свого посла. Заради збереження миру він готовий був дозволити Великій Орді переправитися через Дніпро і кочувати поблизу Південного Бугу, але ординці вбили османського посла [43, с. 77].

У 1501 р. вся кримська орда протягом тривалого часу знаходилася поблизу рр. Карачекрак і Кобил'ї Води через близьке кочування Великої Орди: «И те, государь, царевы люди Чурум Багатыр, да Арвану приехали к царю на Кобыль Воде, в пятницу по Петров дни ... а казаки твои Тивеколь с товарищи приехали ко царю назавтрее Петрова дни на Карачекраке ... И царь нам говорил: пошли есмя хотели недруга своего литовского земли воевати, а лиходеи наши Ахматовы дети нынеча к нам близко прикочевали, и нам того дела оставить нельзя, идем тех против своих недругов Ахматовых детей. ... А орда моя болшая на Кобыльей Воде, писано тут» [45, сс. 356 – 363]. Внаслідок сильних морозів Менглі-Герай взимку 1501/2 рр. зі своєю ордою відходить до Криму. Орда Шейх-Ахмеда зазимувала на лівому березі Дніпра, неподалік Києва, що остаточно її виснажило [25, с. 103]. Навесні 1502 р. джерела повідомляють про напади ординців на кримських і московських послів на Овечих Водах: «Лета 7010, маиа 3, приехал из Крыму Иван Мамонов ... послал был с ним Менгли-Гирей царь своего человека Азюсеина князя Унгута с грамотою и с речами; и на поле, на Овечьей Воде, розгоняли их татарове, да Азюсеина поймали» [46, сс. 413 – 414]. О. Ф. Малиновський про цю подію вказував наступне: «Мая 3-го, возвратился из Крыма Иван Мамонов, с которым прислан был от Менгли-Гирея посол Ази-Усеин; но на урочище называемом Овечьи Воды, напавшие на них Большой Орды татары взяли его в полон» [28, с. 250]. Наприкінці травня 1502 р. знов фіксується розташування кримської орди на Кобил'їй Воді: «Лета 7010, июня 17, приехал из Крыма от Менгли-Гирея царя человек его Арвана с грамотою ... На конь севши, у Кобыльей Воды тот ярлык писавши, с Арваною, с своим слугою, к тебе послал есми маиа месяца в 25 день, в среду. Нынче на то место от нашего недруга Шиг-Ахметя царя много добрых людей отстав к нам пришли. Шиг-Ахмет, недруг наш, на Турпаче Воде стоит» [47, с. 416]. Під «Турпач Водею», вірогідно, слід розуміти р. Вовчу (Вовчі Води), яка згадується Г. Л. де Бопланом як Тачавода (Taczawoda) [48, сс. 266 – 267, 460]. В районі рр. Турпач і Сула «царь Менгли-Гирей Шиг-Ахметя царя прогонил и Орду его и улусы взял» [47, с. 419].

Після перемоги Менглі-Герай захопив і спалив столицю Великої Орди — м. Сарай. Шейх-Ахмед відкочував до Астрахані. Велика Орда припинила своє існування, а Кримське ханство стало господарем всього Північного Причорномор'я. Незважаючи на розгром Великої Орди союзні відносини між Кримським ханством і Московським царством зберігаються: «А как тебе государ наш на чем молвил и правду учил, на том и стоит, другу твоему друг, а недругу недруг, а на вопщих наших недругов, на Охматовых детей, и на Литовского, и на всякого вашего недруга государь наш везде с тобою заодин» [49, с. 62]. За Мехмед-Герая I (1515 – 1523) джерела часто повідомляють про розташування кримської орди на

Молочних Водах у 1515 – 1517 рр., згадки Овечих Вод відсутні. У 1524 – 1532 рр. в Кримському ханстві фактично було два правителя – Саадет-Герай в Криму, а у степах Іслам-Герай [50, с. 484]. Проводячи як пролитовську, так і промосковську політику, кримці неодноразово стикаються з ногайцями, донськими, канівськими і черкаськими козаками. Найбільш значні напади відбуваються після Сахіб-Герая (1532 – 1550), у період правління хана Девлет I Герая (1550 – 1577). У січні-лютому 1560 р. з Астрахані, попередньо провідавши зручні шляхи з боку Азовського моря, на кримські юрти в район р. Молочної здійснює набіг ногайський мурза Тінбай: «приходил Тинбай мырзы Исмаилев сын с товарищи на Молочные воды, на Овечьи воды, и на Конские, и повоевали многие улусы. И Нагаи к нему пристали многие. И царевич Колга Магмет Кирей за ними гонял [ходил]» [51, с. 134; 52, с. 284].

Канівські і черкаські козаки ще з кінця XV ст. турбували кримські володіння в пониззі Дніпра. В 1555/6 рр. старостою Черкаським і Канівським ВКЛ Д. І. Вишневецьким на о. М. Хортиця, був побудований «городок» – форпост козаків на Дніпрі. 1556 р. він організував два походи на Очаків і Іслам-Кермень. Однак у 1558 р., після двох нападів кримських татар, козаки залишили Хортицю і «ушли за Черкасы и Канев» [53, сс. 186 – 187, 191 – 192]. Всупереч невдалій спробі закріпитися на Хортиці, напади на кримських татар продовжуються. У 1564 р. канівські козаки на Овечих Водах напали на послів: «... А приехав, Караш сказал, что с ним ко царю и великому князю послал Девлет-Кирей царь грамоту и поминки, аргамак, да сына боярского Волошенина послал; и на Овечьих Водах приходили на них Литовского короля Каневские Черкасы, и их громили, и на том погроме грамоту царя и поминки, аргамак и Волошанина, у него взяли» [53, сс. 224 – 225]. Про розташування Овечих Вод на торговому шляху свідчить наступний звіт гінця Івана Грозного: «Лета 7073 [1564], Сентября, писал царю и великому князю с Молочных Вод Ондрей Микитин сын Мясново, что приходили на них на Овечьих водах Литовского короля Каневские Черкасы, и лошади у них отогнали, и Крымских гонцов и Турчан и Армению торговых людей погромили» [53, с. 231]. М. І. Костомаров зазначав, що за царя Федора Іоанновича (1584 – 1598) запорозькі набіги стають масовими: «при Федоре Иоанновиче торговля с Турциею была обезпечена договором 1594 года, но торговые сношения не приняли большого размера, по причине возникавших тогда неприязненных отношений между державами. В это время путь между Россиею и Турциею был уже не безопасен от нападений запорожцев. Таким образом, в 1564 году Киевские черкасы на Овечьих водах погромили турчан и армянских торговых людей, из турецких подданных» [54, с. 46]. 1576 р., у зв'язку з активністю запорозьких козаків, Кримське ханство не змогло прийняти участь у військових діях проти Речі Посполитої. Вийшовши з Перекопу і простоявши на Овечих Водах всю весну, 27 травня кримська орда вимушена повернути назад через брак коней і загрозу козацького нападу на Крим [55, с. 216].

Розташування кримської орди Іслам-Герая (Іслям II Герай, 1584 – 1588) на Овечих Водах перед походом 7064 р. (1585/6) зазначається в «Государевых разрядах»: «царь крымской ис Крыму с весны выходил и стоял на Овечьих водах шесть недель со всеми людьми, а итти было ему на царевы и великого князя украины» [56, с. 158]. 1587 р. кримські царевичі Селямет-Герай і Алі-Герай вийшли з Криму і перед нападом на Московське царство розмістились на рр. Молочній і Овечих Водах: «Июня в 10 день приехал в Крым тотарин Маамет, ... в розговоре сказывал:

калга Аликирей царевич стоит на Молочных водах, а Соломат Кирей царевич стоит на Овечьих водах» [57, с. 63]. С. М. Соловйов відзначав, що донські і терські козаки також турбували татар і турків, хоча й не такою мірою, як запорожці. Він повідомляв, що хан Казі-Герай (Газі II Герай, 1588 – 1596) у 1589 р. писав московському боярину Борису Годунову: «Ваши козаки донские Азову городу досаждают; ваши же козаки с Дона и с Самары к Овечьим водам приходят украдкою к нашим улусам, воруют скот» [58, с. 253].

Географічна збірка (т. з. «креслення») Російської імперії – «Книга Большому Чертежу» 1627 р., що дійшла у декількох редакціях, при описі маршруту Муравського шляху, відзначає Овечі Води: «А ниже Волчьих Вод верст з 10 пала в Самар река Бык. А промеж Быка и Волчьих Вод, на Муравской дороге, мечеть татарская каменная. А ниже реки Быка (за редакцією № 1330 доповнення – «верст с 150») пала в Самар река Овечьи Воды. А ниже Самары реки 6 миль пала в Днепр (за редакцією № 1330 – «ниже Орели 30 верст пала») речка Воронья Вода; а ниже Воронье Воды 10 (за редакцією № 1330 – «50») миль, пала в Днепр речка Московка, против острова Тамоковки. А в реку в Московку пала река Конские Воды, а вытекли Конские Воды из под Муравской дороги против Молочных Вод. А по правой стороне Конских Вод, от Днепра 60 верст, 7 кешеней татарских мечетей (за редакцією № 1330 – «мечетей» пропущено) [59, сс. 98 – 99; 60, с. 98; 61, с. 110].

Овечі Води зазначаються як ліва притока р. Самари, однак, у різних редакціях містяться доповнення, зокрема відстані між річками, окремими пунктами. «Мечеть татарская» розташовується то «промеж Быка и Волчьих Вод», то у «Вод Конских»: «А меж Волчьих Вод и Быка мечеть татарская каменная (у верхньому куті між Вовчими Водами і Биком за редакцією № 396 вказано: «Мечеть татарская, Воды Конские»), сажень ее з 20; а лесу с тех мест до Перекопи нет. ... А налево, с Муравской дороги, для воды идти, ино поворотить от Конских Вод на Молочные Воды, где кочуют нагаи, и в тех местах воды копаные колодези» [59, сс. 14 – 15; 60, сс. 19 – 20; 61, с. 65]. Важливим є час створення географічної збірки і розташування «мечеті». В. В. Морачевський називав збірку «тестом к утерянной карте Московского царства, относящейся, как известно к XV – XVI векам» [62, с. 634]. Однак, згадка про кочування на Молочних Водах ногайців свідчить, що «креслення» не могло з'явитися у XV ст. На думку Г. І. Спасського, що редагував видавництво «Книги Большому Чертежу», вона складена у XVI ст. за наказом Івана IV, має багато пропусків і неточностей: «течение первостепенных рек, каковы: Волга, Днепр, Дон, Двина, Печера, Обь в Кн. Бол. чер. не означено, а прочих рек и речек показано иногда с явным небрежением» [60, сс. IV – VI]. Зазначену «мечеть» можна співвіднести з двома пунктами. Перший – пмт. Покровське Дніпропетровської області на р. Вовчій, де локалізуються топоніми з похідною «Мечетна» [63, с. 500]. Назву вони отримали від балки Мечетної, у XIX ст. тут знаходилась однойменна залізнична станція [62, с. 615]. Свідчення про археологічні знахідки відсутні. «7 кешеней татарских мечетей» на Кінських Водах більшість дослідників розташовувало у м. Оріхів. В. В. Морачевський на початку XX ст. відзначав, що на лівому березі Конки йшла станція м. Оріхів, де колись існувало татарське поселення: «здесь, как полагают, находились те семь мечетей, о которых упоминает Книга Большому Чертежу» [62, с. 660]. Відомий український мовознавець А. П. Коваль констатувала: «Місто Оріхів (Запорізька обл.), на думку дослідників, засноване на місці татарського поселення Сім татарських мечетей» [64, с. 92]. Археологіч-

ними дослідженнями пам'ятка — городище «Кінські Води», локалізована на обох берегах р. Конки, на території селищ Таврійське (до 2016 р. — Кірово, Єжово, Жеребець) і Юрківка (колишня назва — Аул, Білицьке) Оріхівського району Запорізької області [65, с. 110].

Т. А. Алексеева, посилаючись на «Книгу Большому Чертежу», ототожнила Овечі Води з Овечим бродом через р. Молочну, у с. Мордвинівки, нижче м. Мелітополя. Вона також вказує на залишки тут земляного укріплення XVIII ст. [17]. Овечий брід фіксується на мапах як мінімум з 1700 р., а поява укріплення пов'язана з вторгненням до Криму у 1737 р. армії фельдмаршала П. П. Лассі. За К. Г. Манштейном, російська армія рухалась зі сторони р. Берди вздовж Азовського моря на Молочні Води, де було побудовано укріплення [66, сс. 124 — 129]. П. К. Дзякович ще наприкінці XIX ст. вказував на розташування броду поблизу с. Мордвинівки: «Чумаки на Крым шли больше Бердянской стороною, а через Молочную переходили за Мордвиновкою, там и теперь еще есть след чумацкого шляха» [67, с. 23]. Автор фіксує іншу назву броду і укріплення: «верстах в 8 от Мелитополя, возле с. Мордвиновки, у Ивановскаго, или Ефименка брода чрез реку Молочную, на крутом ея правом берегу, ясно видны окопы бывшего здесь укрепленного лагеря, а на левом берегу ея же, против упомянутых окопов, находится прекрасно сохранившееся звездочное укрепление так. наз. Миниховскаго типа» [67, с. 25].

У періоди неврожаю в Криму ділянка Овечих Вод ставала місцем кочування кримців. В актах Московського царства 1648 р. вказується: «в Крыме де хлеб и траву, поела все саранча, и от того де голоду крымский царь и царевичи, все крымские люди и Нагай кочевали всю зиму, вышед из Крыму, кочевали на поле на Конских, на Молочных и на Овечьих на Псонских водах» [68, с. 216]. 1649 р. джерела відзначають поневір'яння послів на Овечих Водах: «а пошел де было твой государев посол из Крыму с Крымским послом с Билиим мурзою на розмену в нынешнем в 157 году в осени, за неделю до Николина дни осеннего; а с Крымским де, государь, послом было Татар тысячи с полторы; и как де, государь, будет твой государев посол с Крымским послом у Овечьих вод, и их де, государь, на степи заняла студь большая» [69, сс. 285 — 286]. У 1654 р. кримські татари перед нападом розташувались на Муравському шляху — на Овечих і на Вовчих Водах: «крымской царь вышед из Крыму и стоит в степи на Овечьих водах. Да июня в 4 д., прибежали из степи с Муравскаго шляху ..., сказали: наехали де они вверх по Волчьим водам 3 сакмы татарския, и те де сакмы сошлись вместе к Волчьим водам, где твои государева послы ходят в Крым и к Соленому озеру, где соль варят; а по той де сакме прошло татар с 1000 и больше» [70, сс. 381 — 382].

Вагому інформацію для локалізації Овечих Вод мають дані московських послів — дяка Посольського приказу М. М. Зотова і стольника, полковника і намісника Переяславського В. М. Тяпкіна, відправлених у 1680 р. до Криму для підписання мирної угоди. Рухаючись Муравським шляхом, послы, переправившись через Конку, вийшли до річки Овечі Води, де бачили залишки міста часів темника Мамаю. Звіт посольської місії — «Статейный список», складений М. М. Зотовим у формі дорожніх записок, заслуговує докладного розгляду. Дяк, виїхавши з Москви разом з кримським гонцом Халіл-агою, у м. Суми очікував прибуття з м. Батурина В. М. Тяпкіна. Зустрівшись 25 вересня 1680 р. і «проведав от Сумских казаков Крымского пути, Муравским шляхом, где было безстрашно и прямее до Крыму итить», взявши з собою для супроводу 600 козаков-сердюків і рейтар, послы 28 вересня рушили на південь [2, сс. 570 — 571; 3, сс. 9 — 10]. Вони йшли

через «городки» Вольний, Богодухів, Ольшанку, Малі-Валки. Далі рух вказано за річками: Берестовенька, Берестова, Малі-Орелі, Тернівка, Малі-Самари, Самара. Від р. Самари шлях йшов «на большую реку Самару», 13 жовтня місяця досягла «вершины реки Конских-вод, в Днепр впадающей, пред полуднем, и за реку переправились безо всякие трудности. Кормили и стояли на тех водах небольшое время для того, что понаехали тут стан и шлях свежих и конных и пеших людей, и обозной от Запорожья к Тору, или к Дону, в рядов. И опасаясь того, пошли вскорее степью прямо, Муравским же шляхом ... На тех же Конских-водах видели мы капище бусурманское, каменное строение старожитного поселения, и от давних лет розвалилось. А от Крымских гонцов слышали, что те жилища бывали в старину Крымских татар, при Мамае Хане» [2, с. 573; 3, сс. 17 – 19]. Під «жилищами Мамай Хана» слід розуміти городище «Кінські Води».

Далі посли відзначають: «Октября в 14 день пришли о полудни на речку Овечьих-вод, которая идет в Днепр плесами и озерами; тут обедав, обыскав у той реки уское место и учинив переправу наметав хворостом и камышом, и переправились с войском и обозам без всякие трудности. И переправясь отошли от той переправы недалеко, в луга, и поночевали на тех же Овечьих-водах. Там-же видели мы, по реке на угожих и на красных местах многие капищные и домовые каменные старые селища Крымских татар, которые от древних лет разрушились до основания, только башня каменная в целости. И о тех жилищах спрашивали мы помянутых Крымских гонцов, которые нам поведали: что те места был юрт истари Крымского Хана Мамае ... Ведомо же убо да будет, естли по воле Всемогущего Бога, и по изволению Великого Государя нашего Его Царскаго Величества учинитца хождение на Крым, его государским ратем и в том месте пристойно для облегчения запасов и преграды пути бусурманского в Русь, град устроить земляной ... По тому, что кроме того Муравского-шляху способнейшего и прямого пути проходить Татаром на Русь некуда ... Да не токмо на тех Овечьих-водах, но и на всех помянутых вершинах Конских и Самарских и Орельских вод мочно города земляные крепкие поделать ... Октября в 15 день по утру рано шли степью, до обеда, и кормили лошадей на вершинах реки Молочных-вод в Черное море впадающей. Оттуды с обеда до вечера шли берегом по правой стороне Молочных-вод» [2, сс. 574 – 575; 3, сс. 19 – 23]. 16 жовтня посольська місія досягає верхів'я річки перші-Утлюки, а вже 19 – Перекопу [2, сс. 575 – 576; 3, сс. 24 – 28]. На зворотному шляху у березні 1681 р. посли з Криму йшли правим берегом Дніпра на м. Батурин [2, сс. 644 – 648; 3, сс. 242 – 251].

Д. Струков, аналізуючи «Статейный список», вказував: «От р. Овечьих вод путешественники переезжают на р. Молочным водам и на пути к Крыму не встречают более леса. Все изъясненные реки сохранили свои названия, кроме р. Овечьих вод, впадающих тоже в Днепр, по словам автора (М. М. Зотова – авт.), ниже р. Конских вод, и удобной для судоходства. Путешественники, переправясь через р. Конских вод в верховьях, могли, на пути к вершинам Молочных вод, встретить только речку Токмаковку, впадающую в Конскую, а не в Днепр, а потому неизвестно, что за река Овечьи воды» [9, с. 178]. І. Ю. Палімпсестов відзначав: «неизвестно, что за река — Овечьи воды, впадающие в Днепр» [10, сс. 618 – 619]. О. О. Русов співвідносив Овечі Води з лівою притокою Конки, що впадала в неї нижче м. Оріхова. Він вважав помилкою вказівку послів, що Овечі Води «идут в Днепр плесами и озерами»: «В Днепр ниже Конки или Конских вод, впадает еще в этой местности Белозерка и Рогачик; но их верховья так удалены от Молочной

реки, к которой дошли после переправы через Овечьи воды наши путешественники, что последняя никак не могла быть притоком Днепра. Если предположить, что Муравский шлях пересекал конскую реку у Орехова, или немножко ниже его, то под Овечьими водами можно будет разуметь или Куркулак и Чангул притоки Молочной, или Янчекрак и Карачекрак притоки Конской. Если же шлях этот шел через р. Конскую гораздо выше Орехова, то в р. Овечьи воды, можно видеть пожалуй Вербовку, приток Конской. Но так как перекресток из Запорожья к Дону и Муравскаго Шляху всего лучше предположить у нынешнего Орехова, то Овечьи воды, будет пожалуй небольшая речка, впадающая с левой стороны верстах в 4-х ниже Орехова в Конскую» [11, сс. 111 – 112]. На його думку, «большая Самара» московських послів – р. Бик або Вовча [11, с. 115]. Цитуючи данні «Статейного списка» Д. І. Яворницький відзначає, що «Овечьи-воды – приток Днепра, ниже Конки» [12, с. 50].

Ю. П. Князьков, аналізуючи шлях місії 1680 р., ототожнив Овечі Води з р. Карачекрак, вказавши, що ця ділянка є відгалуженням «традиционного Муравского шляха». Городище, згадане послами, розташовувалось між р. Карачекрак і балкою Бурчак, на ділянці від округи м. Василівка до с. Зелений Гай Запорізької області. Цю пам'ятку, як «Ногайске місто», за Ю. П. Князьковим, відзначав С. І. Мишецький [14, сс. 39 – 40]. Схожі з Т. А. Алексеєвою погляди поділяє О. В. Тубольцев: некоректно цитуючи «Статейный список», він ототожнює р. Овечі Води з Овечим бродом [18, с. 62].

Однією з останніх прямих згадок Овечих Вод у джерелах є данні про Кримський похід 1687 р. під командуванням В. В. Голіцина. До р. Конки московська армія, вийшовши у травні від берегів р. Мерло, – лівої притоки р. Ворскли, йшла чотири тижні. 13 червня війська, переправившись через Конку, «вступили в обширную Крымскую степь. ... Пройдя в два дня едва 12 верст, Голицын собрал новый совет, на котором положено было отступить, что немедленно и было исполнено. Войско вернулось к реке Конские-Воды, не встретив даже неприятеля» [71, сс. 387 – 388]. Згідно Д. І. Багалею, від р. Конка армія йшла через р. Ольбу(?), а далі на рр. Янчекрак і Карачекрак: «14 июня армия перешла через р. Конския Воды и шла по сожженной степи среди удушливого дыма и пыли; так дошли до маленькой речки Ольбы, где нашли в избытке воду и траву, но на другой день снова делали переход по сожженной степи к маленькой речке Анчакрак ... снова пошли сожженной степью и дошли до маленькой речки Карачакрака» [72, с. 292].

В. В. Голіциним було надіслано листа донським козакам, які повинні були забезпечити східний фланг армії від нападів під час руху на Крим: «Да во время тогож вашего бояр и воевод на Крымские юрты воинского похода, по твоему ближнего боярина и оберегателя письму посылке, Донской атаман Флор Миняев с казаками и Черные Калмыки, которые шли в полк к тебе ближнему боярину и оберегателю и дворовому воеводе, в дороге наехав Татарские сакмы, теми сакмами дошли до Татар у Овечьих вод и был с ними бой» [73, с. 563]. Вірогідно, донські козаки йшли тим шляхом, про який у 1680 р. згадував М. М. Зотов [2, с. 573]. Аналогічного листа було надіслано генералу Г. І. Касагову і запорозьким козакам, які, спустившись Дніпром, здійснили вдалий набіг на фортецю Кизи-Кермень і на урочище Кара-тебень [73, с. 563]. Від р. Карачекрак армія повернула назад, до рр. Конка, Самара і Орель: «... от Крымских юртов отступили до их Великих Государей указу для конских кормов к речке Конской ... И по указу Великих Государей, с той речки отошли к рекам Самаре и к Орели» [73, с. 564].

У 1687 р. в листі римському цесарю Леопольду і грамоті аналогічного змісту венеціанському князю Марту Антонію Юстиніану відзначалися перебільшені успіхи і подробиці Кримського походу: «... а сами они ближние наши бояре и воеводы, с нашими Цар. Вел-ва ратьми, стали у Конских вод, и посылали из полков наших Цар. Вел-ва ратных людей, а именно — подданных Калмыков, также и донских казаков и иных, к Овечым и к Молочным водам. И те посланые в тех местех, наехав сакмы татарские, у Овечьих вод с Татары имели бой, и також помищию Божию, на тех боях тех бусурман с три тысячи трупами на поле положили, и живых несколько взяли, а достальные побежав весь кош свой оставили, который в руки нашего ж Цар. Вел-ва ратным людем достался» [74, с. 292; 75, с. 303].

Під час другого Кримського походу 1689 р. шлях армії В. В. Голіцина, за Д. І. Яворницьким, йшов «через реки — Орель, Самарь, Карачокрак, Белозерку и Каирку, далее через Овечьи Воды, Зеленую и Черную долину и Колончак» [13, с. 61]. У джерелах, на які посилається автор, відсутні згадки про Овечі Води: «И в пути с речки Карачекрака ... за речкою Белозеркою неприятельских Крымских людей побили и языков поимали ... А как вы, ближний боярин и оберегатель и дворовый воевода князь Василий Васильевич, с товарищи пришли близко Крымских юрт на урочище на Зеленую и Черную долины и на Колончак ...» [76, с. 602]; «... пошли с Колончака к Каирке и пришли меж речек Рогачихи и Белозерки вцелости» [77, с. 600].

Аналіз джерельної бази засвідчує, що для середини XV ст. при визначенні кордонів улусу «Семенових людей» Овечі Води не можуть співвідноситись з жодною річкою пониззя Дніпра, зокрема з р. Рогачик. Формальні кордони ВКЛ могли проходити по р. Конка (Кінським Водам, широтна течія). Це стосується й визначення кордонів Кримського ханства і Великої Орди кінця XV — початку XVI ст., де поблизу Овечих Вод згадуються Кобил'ї Води (сучасна р. Берестова). Джерела середини — другої половини XVI ст. відзначають кочування кримської орди на Овечих Водах і проходження через цю ділянку Муравського шляху. Вказаний гідронім найчастіше фіксують між Молочними і Кінськими Водами. «Книга Большому Чертежу», що локалізує Овечі Води як ліву притоку р. Самари, нижче р. Бик, містить суперечливі данні. Найбільш важливими є свідчення посольської місії 1680 — 1681 рр., що дозволяє розглядати Овечі Води як ліву притоку р. Конка. Переправившись через р. Конку поблизу городища «Кінські Води», посли йшли між заводненою балкою Оріховою і р. Вербовою. В. В. Морачевський зазначав, що у XIX ст. від м. Оріхова йшов поштовий шлях на Мелітополь через німецькі колонії Блюменталь, Гейдельберг, Гальштадт, Шенау [62, с. 660]. О. С. Терещенко, мандруючи у 1853 р. з м. Оріхова до глави менонітських колоній Й. Корніса, вказував: «Отсюда, по дороге в Колонистскую степь, Мелитопольского уезда, я встретил на 11 версте от города мелкия насыпи, разсыпанныи до деревни Блюменталь. ... Там открывали признаки старого городища, именно: кости человеческия, железныя перержавленныя вещи, стрелы, монеты Татарския и Турецкия» [78, лл. 92 — 93].

Єдине ототожнення Овечих Вод можливе лише з заводненою балкою Оріховою — лівою притокою р. Конки, що текла з півдня на північ. Пройшовши між балками Оріхова і р. Вербова, посольська місія переправилась на лівий берег балки (р. Овечі Води) серед місцевості, де пізніше виникла колонія Блюменталь. На її місці у наш час розташоване с. Рівне, назва якого красномовно свідчить на зручну степову ділянку. Щодо виходу Овечих Вод до Дніпра «плесами и озерами»,

відзначимо згадку О. С. Афанасьєва-Чужбинського, який під час своїх мандрів по р. Конці до м. Оріхова дістався на човні: «... речка Конка ... Я углублялся вверх по ея течению до Орехова и выше, и находил ее везде достаточно глубокою и рыбною рекою» [79, с. 163]. Враховуючи, що Овечі Води виходили до широкої заплави меандруючої р. Конки нижче м. Оріхова, цілком логічно припустити суб'єктивну думку послів.

Бібліографія

1. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. XIII – XIV ст. / Б. Черкас. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – 386 с.
2. Мурзакевич Н. Статейный список Великаго Государя Его Царского Величества посланников: Стольника Василия Михайлова Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, к Крымскому Хану Мурад-Гирею, в 1681 году / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1848. – Т. 2, отд. 1. – С. 568 – 658.
3. Мурзакевич Н. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова, посольства в Крым в 1680 году, для заключения Бахчисарайского договора / Н. Мурзакевич. – Одесса : Городская Типография, 1850. – 284 с.
4. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть I. География, Этнография и Народосчисление Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса : Типография Л. Ничше, 1850. – 364 с.
5. Шабульдо Ф. М. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века / Ф. М. Шабульдо // Ruthenica. – 2010. – Т. IX. – С. 57 – 73.
6. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды / М. Г. Сафаргалиев. – Саранск : Мордовское книжное из-во, 1960. – 275 с.
7. Гулевич В. Улуг Улус (Крымское ханство) / В. Гулевич // Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – С. 761 – 777.
8. Исхаков Д. М. Тюрко-татарские государства XV – XVI вв. / Д. М. Исхаков. – Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2004. – 132 с.
9. Струков Д. О лесах Новороссийскаго края и Бессарабии. (Статья I) / Д. Струков // ЖМГИ. – 1853. – Ч. XLVI. (1853-1). – С. 153 – 183.
10. Палимпсестов И. Ю. Переменился ли климат на юге России? / И. Ю. Палимпсестов // Русский вестник. – 1864. – Т. 54. – С. 593 – 642.
11. Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторыя данныя о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А. А. Русов. – К. : Типография М. П. Фрица, 1876. – 150 с.
12. Эварницкий Д. Топографический очерк Запорожья / Д. Эварницкий // Киевская старина. – 1884. – Год третий, Т. VIII, май. – С. 33 – 64.
13. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 3. – 557 с.
14. Князьков Ю. П. С. І. Мишецький про давні городища і поселення в Запорізькому краї / Ю. П. Князьков // НП ИФ ЗНУ. – Запоріжжя : Просвіта, 2001. – Вип. X. – С. 36 – 44.
15. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини (Нижньонадніпряньське Лівобережжя) / О. С. Стрижак. – К. : Наукова думка, 1967. – 127 с.

16. Словник гідронімів України [голов. ред. К. К. Цілуйко]. — К. : Наукова думка, 1979. — 781 с.
17. Алексеева Т. А. Разработка похода «к легендарному Овечьему броду» / Т. А. Алексеева [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zounb.zp.ua/sites/default/files/news/2014/12/rpklob2.pdf>
18. Тубольцев О. В. Следы сухопутных торговых путей позднего средневековья / О. В. Тубольцев // Заповідна Хортиця: Матер. V міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». — Запоріжжя, 2011. — Спец. випуск. — С. 59 — 65.
19. Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года [крит. текст, перев. с латыни «Истории Татар» брата Ц. де Бридиа С. В. Аксёнова и А. Г. Юрченко]. — СПб. : Евразия, 2002. — 478 с.
20. Миргалеев И. М. «Черный человек» Мамай / И. М. Миргалеев // Мамай. Опыт исторической антологии. — Казань : Из-во «Фэн» АН РТ, 2010. — С. 183 — 197.
21. Єльніков М. В. Резиденція беклярбека Мамає і місто Орду (до 60-річчя дослідження Кучугурського городища) / М. В. Єльніков // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя : ЗНУ, 2013. — Вип. XXXVI. — С. 28 — 32.
22. Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар в 1399 г. / В. Г. Ляскоронский. — СПб. : Сенатская типография, 1907. — 125 с.
23. Астайкин А. А. «Не успеха бо исполчитися противу имъ ...»: Русские и монголы в походе и битве на Калке (апрель — июнь 1223 г.) / А. А. Астайкин // Военное дело Улуса Джучи и его наследников: Сб. науч. ст. — Астана : Фолиант, 2012. — С. 6 — 37.
24. Горский А. А. Русь и Орда в XV столетии / А. А. Горский // ЗО. — 2013. — № 1. — С. 65 — 72.
25. Зайцев И. В. Между Москвой и Стамбулом: Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV — пер. пол. XVI вв.) / И. В. Зайцев. — М. : «Рудомино», 2004. — 216 с.
26. Каюк С. М. Козацько-татарські стосунки на українській ділянці Велико-го Кордону в кінці XV — XVI ст. / С. М. Каюк, Д. В. Шаталов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — 2010. — Вип. 8. — С. 212 — 221.
27. Миргалеев И. М. Позднесолотоордынские ханства: к определению верхней даты существования золотоордынского государства / И. М. Миргалеев // Средневековые тюрко-татарские государства: Сб. ст. — Казань : Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2009. — Вып. 1. — С. 118 — 121.
28. Малиновский А. Ф. Историческое и Дипломатическое собрание дел происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыме Татарскими царями с 1462 по 1533 год / А. Ф. Малиновский // ЗООИД. — 1863. — Т. V. — С. 178 — 419.
29. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях [введ., перев. и коммент. С. А. Аннинского] / М. Меховский. — М.-Л. : АН СССР, 1936. — 288 с.
30. Гулевич В. П. Северное Причерноморье в 1400 — 1442 гг. и возникновение Крымского ханства / В. П. Гулевич // ЗО. — 2013. — № 1. — С. 110 — 136.
31. Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії / О. С. Стрижак. — К. : Наукова думка, 1988. — 224 с.
32. Хроника Быховца [гл. ред. М. Н. Тихомиров]. — М. : Наука, 1966. — 154 с.

33. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В. Б. Антонович. — К. : Типография Е. Я. Федорова, 1885. — Т. I. — 351 с.
34. 1540. Докладная записка королю, о границах Литовского великого княжества с Крымскою ордою и Волошскою ордою // Акты Западной России. — 1848. — Т. II. 1506 — 1544. — С. 361 — 362.
35. Пилипчук Я. Сепаратизм в Золотой Орде: европейский вектор (XIV — XV вв.) / Я. Пилипчук // COLLOQUIA RUSSICA. — 2013. — Series II, vol. 2. — С. 151 — 167.
36. Пилипчук Я. Киевская земля (1362 — 1471) / Я. Пилипчук // Крымское историческое обозрение. — Бахчисарай-Казань, 2015. — Вып. 1(3). — С. 91 — 119.
37. Черкас Б. «Самаро-Орельський» улус Золотої Орди / Б. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2014. — Вип. 14. — С. 28 — 35.
38. 1474, март. Посольство от великого князя Ивана Васильевича к царю Менгли-Гирею с боярином Никитою Васильевичем Беклемишевым // СИРИО. — 1884. — Т. 41. Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Т. 3. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и с Турцией. Т. I. С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России (далі — Т. 41, Т. 3, Т. I). — С. 1 — 9.
39. Бережков М. Крымския шертныя грамоты / М. Бережков. — К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. — 22 с.
40. Иналджик Х. Крым под властью османов и спор о заключении соглашения: по материалам новых документов (1) / Х. Иналджик // ЗО. — 2013. — № 1. — С. 147 — 163.
41. 1480, апреля 16. Посольство от великого князя Ивана Васильевича к царю Менгли-Гирею с боярином князем Иваном Ивановичем Звенцом, для заключения договора о союзе на общих неприятелей, царя Ахмата и короля Казимира // СИРИО. — 1884. — Т. 41, Т. 3, Т. I. — С. 16 — 24.
42. Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв., хранящиеся в Московском Главном Архиве Министерства Иностранных Дел / Ф. Лашков. — Симферополь : Типография газеты «Крым», 1891. — 206 с.
43. Гайворонский О. Повелители двух материков / О. Гайворонский. — Киев-Бахчисарай : Оранта, Майстерня книги, 2007. — Т. I: Крымские ханы XV — XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. — 368 с.
44. 1491, май. Грамоты к великому князю Ивану Васильевичу из Крыма // СИРИО. — 1884. — Т. 41, Т. 3, Т. I. — С. 110 — 114.
45. 1501, июля 23. Грамоты к великому князю Ивану Васильевичу из Крыма // СИРИО. — 1884. — Т. 41, Т. 3, Т. I. — С. 353 — 363.
46. 1502, мая 3 — 17. Возвращение из Крыма в Москву Ивана Григорьевича Мамонова // СИРИО. — 1884. — Т. 41, Т. 3, Т. I. — С. 413 — 414.
47. 1502, июня 17 — июля 3. Грамоты великому князю Ивану Васильевичу из Крыма // СИРИО. — 1884. — Т. 41, Т. 3, Т. I. — С. 416 — 422.
48. Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины / Г. Л. де Боплан. — М. : Древлехранилище, 2004. — 576 с.
49. 1509, февраля 25 — мая 4. Отпуск посольства от великого князя Василья Ивановича к царю Менгли-Гирею с боярином Василием Григорьевичем Морозовым // СИРИО. — 1895. — Т. 41. Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Т. II. Памятники диплома-

тических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею (1508 – 1521). – С. 52 – 69.

50. Пилипчук Я. В. «Опасная граница». Сигизмунд I и Гирей в 1517 – 1548 гг. / Я. В. Пилипчук // История военного дела: исследования и источники. – 2016. – Т. VIII. – С. 472 – 505.

51. Летописец Русский (Московская Летопись) [подг. к изд. А. Н. Лебедев]. – М. : Университетская типография, 1895. – 185 с.

52. Лебедевская летопись [отв. ред. М. Н. Тихомиров] // ПСРЛ. – М. : Наука, 1965. – Т. 29. – С. 224 – 314.

53. Отрывок из летописи о временах царя Иоанна Васильевича Грозного // Русская историческая библиотека. – СПб. : Археографическая комиссия, 1876. – Т. 3. 1563 – 1567 гг. – С. 161 – 294.

54. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1889. – Т. XX. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. – 360 с.

55. Флоря Б. Н. Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. / Б. Н. Флоря // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев : Штиинца, 1975. – С. 214 – 228.

56. Разрядная книга 1475 – 1598 гг. [отв. ред. М. Н. Тихомиров]. – М. : Наука, 1966. – 614 с.

57. Статейный список московского посланника в Крым Ивана Судакова в 1587 – 1588 году [подг. к изд. Ф. Ф. Лашков] // ИТУАК. – 1891. – № 14 (год пятый). – С. 43 – 80.

58. Соловьев С. М. Сочинения: в 18-ти кн. [отв. ред.: И. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев] / С. М. Соловьев. – М. : Мысль, 1989. – Кн. IV. История России с древнейших времен. – Т. 7 – 8. – 751 с.

59. Книга Большому Чертежу или Древняя карта Российского государства, поновленная в розряде и списаная в книгу 1627 года [изд. Д. Языкова]. – СПб. : Типография Императорской Российской Академии, 1838. – XXXI с. + 261 с.

60. Книга, глаголемая Большой чертеж [изд. Г. И. Спасского]. – М. : Университетская Типография, 1846. – XXVII с. + 327 с.

61. Книга Большому Чертежу [под ред. К. Н. Сербиной]. – М. – Л. : Из-во АН СССР, 1950. – 228 с.

62. Морачевский В. В. Екатеринослав и расходящиеся от него пути / В. В. Морачевский // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб. : Издание А. Ф. Дебриена, 1910. – Т. XIV. Новороссия и Крым. – С. 556 – 688.

63. Ельников М. В. Памятники золотоордынского периода в Нижнем Поднепровье / М. В. Ельников // Генуэзская Газария и Золотая Орда. – Кишинев : Stratum Plus, 2015. – С. 479 – 508.

64. Коваль А. П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 302 с.

65. Ельников М. В. До локалізації золотоординського городища Кінські Води / М. В. Ельников // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 9. – С. 103 – 111.

66. Записки Манштейна о России 1727 – 1744 [перев. с фр. Г. Глинки]. – СПб. : Типография В. С. Балашева, 1875. – 397 с.

67. Дзякович П. К. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении / П. К. Дзякович. — Мелитополь : Из-во Типо-Литографии Л. Л. Либермана, 1898. — 56 с.

68. Отписка Севских воевод о получении ими вестей о калмыцких, крымских, и черкасских вестях // Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею Наук. — СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1894. — Т. II. Разрядный приказ. Московский стол. 1635 — 1659. — С. 216 — 217.

69. 1649, января 28. Отписка Никифора Плещеева из Путивля, с вестями, принесенными возвратившимися из Крыма пленниками // Акты Западной России. — 1875. — Т. VIII. 1648 — 1657. — С. 285 — 286.

70. Отписка Козловскаго воеводы о побеге всяких людей, служилых и жилецких, из Козлова, и вестях про поход Крымскаго хана на Русь // Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею Наук. — СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1894. — Т. II. Разрядный приказ. Московский стол. 1635 — 1659. — С. 381 — 382.

71. Кушнерев И. Н. Русская военная сила (История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. С рисунками одежды и вооружения, картами, планами сражений и укреплений) / И. Н. Кушнерев, А. Е. Пирогов. — М. : Типо-Литография Высочайше утвержденного Т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1892. — Т. I. — 467 с.

72. Багалея Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства / Д. И. Багалея // ЧИОИДР. — 1886. — Октябрь-декабрь. — Книга четвертая. — С. 265 — 464.

73. Объявление, от имени Государей Царей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича и Государыни Царевны Софии Алексеевны, милостей и наград Ближнему Боярину Князю Василию Васильевичу Голицыну и всем участвовавшим в Крымском походе. — 1687, Сентября 5 // СГГД. — 1828. — Ч. 4. — С. 562 — 573.

74. Царская грамота к Императору Леопольду, с поздравлением о победе и с извещением о действиях Московских войск против общих неприятелей // СИРИО. — 1864. — Т. 41, Т. VII. Памятники дипломатических сношений с Римскою Империею (с 1686 по 1699 год). — С. 289 — 294.

75. Царская грамота к Венецианскому Князю поздравительная с победою, и с тем вместе известительная о счастливых военных промыслах московских войск // СИРИО. — 1864. — Т. 41, Т. VII. — С. 300 — 306.

76. Объявление, от лица Государей Царей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича и Государыни Царевны Софии Алексеевны, особенных милостей и наград Ближнему Боярину и Дворовому Воеводе Князю Василию Васильевичу Голицыну ... — 1689, Июля 27 // СГГД. — 1828. — Ч. 4. — С. 601 — 610.

77. Похвальная грамота (в списке) с милостивым словом Государей Царей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича и Государыни Царевны Софии Алексеевны Ближнему Боярину и Дворовому Воеводе Князю Василию Васильевичу Голицыну за Крымский поход. — Писана 1689, Июня 19 // СГГД. — 1828. — Ч. 4. — С. 600 — 601.

78. Терещенко А. Очерки Новороссийского края. Насыпи могильные в Южной России, с указанием некоторых памятников в других местах / А. Терещенко // ЖМНП. — 1853. — Ч. LXXX., Отд. II. — Л. 68 — 136.

79. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. — СПб. : Типография Морского Министерства, 1861. — Часть I. Очерки Днепра. — 467 с.

Ельников М. В.

Гидроним «Овечьи Воды» в источниках XIII – XVII вв.

На основе анализа источников XIII – XVII вв. локализуется гидроним «Овечьи Воды», который соотносят с летописной Калкой, рассматривают как место убийства беклярбека Мамая. Овечьи Воды упоминаются как спорная территория между Крымским ханством, Большой Ордой и Великим княжеством Литовским. Установлено, что под этим гидронимом следует понимать балку Ореховую – левый приток р. Конки Запорожской области.

Yelnikov M. V.

Hydronym «Oveci Vody» in the sources XIII – XVII centuries

Based on the analysis of sources XIII – XVII centuries localized hydronym «Oveci Vody», which correspond with the chronicle Kalka treated as the place of murder beklyarbeka Mamay. Oveci Vody referred to as a disputed territory between the Crimean Khanate, Great Horde and the Grand Duchy of Lithuania. It is established that under this hydronyms be understood girder Orehova – the left tributary of the river Konka Zaporizhzhia region.

Чайка О. В.

**ГОРОД АЛЕКСАНДРОВСК И ЕГО ЖИТЕЛИ
В КОНЦЕ XVIII – СЕРЕДИНЕ XIX в.**

Город Александровск был одним из населенных пунктов южной Украины, которые были основаны рядом с крепостными сооружениями XVIII в. Строители одной из семи крепостей Днепровской укрепленной линии, расположенной недалеко от Днепра, стали первыми жителями одноименного форштадта. Состав населения определялся спецификой этого поселения. Первая перепись населения Александровска была проведена в 1782 г. В форштадте проживало 7 купцов, 329 мещан, 47 разного звания жителей [1, с. 68]. В крепости значились 96 дворов, в которых насчитывалось 1248 душ обоюбого пола (духовного звания с женами и детьми – 11, военных и членов их семей – 810, обывателей с семьями – 215, дворовых служителей и членов семей – 125, каторжников, их жен и детей – 85) [1, с. 314]. Жизнь обитателей крепости была связана не только с Александровском, навещали они и в ближайшие меннонитские колонии – Шенвизе и Остров Хортица. Солдаты, унтер-офицеры отправлялись без разрешения в шинки за спиртным. Иногда эти походы заканчивались трагически, особенно в зимнее время: нетрезвые военнослужащие замерзали или тонули в Днепре [1, сс. 274 – 275].

Сведения о населении за 1783 г., приводимые Я. П. Новицким, ссылающимся на исповедные росписи Покровской церкви, несколько отличаются от приведенных выше. В форштадте Александровском насчитывалось в это время 73 двора. Проживало здесь 320 человек (199 душ м. и 121 ж. п.). Среди них – духовного звания 5 душ м. п. и 6 ж. п.; штаб и обер-офицеров соответственно 9 и 8 (их детей – 3 и 3); обывателей 108 м. п. и 68 ж. п.; служителей обывательских 84 м. п. и 36 ж. п. В крепости в это время проживал 901 чел. (678 душ м. п. и 223 ж. п.). Штаб и обер-офицеров было 18, их жен – 10, детей – 15. Нижних чинов – 521 чел.,

их жен — 117, детей — 135. Каторжан — 76 (63 м. п. и 13 ж. п.), их детей — 9 [2, сс. 36 — 37]. Селились в городе и казаки, зимовники которых на момент строительства крепости располагались вдоль рек Московки и Днепра.

Статус Александровска в конце XVIII в. не был постоянным. С 1780 по 1785 гг. Александровск фигурирует как уездный город Азовской губернии [3, с. 54]. 30 марта 1783 г. был издан Указ о назначении Александровска уездным центром Екатеринославского наместничества. В 1785 г. форштадт был переименован в посад. Через год в Александровском посаде насчитывалось 116 дворов с населением в 954 души обоого пола.

В 1788 г. здесь обитало 1080 душ. В годы существования Новороссийской губернии 1796 — 1802 гг. среди уездных городов Александровск уже не значился [4, с. 136]. В документах этот населенный пункт именуется Александровским посадом Павлоградского уезда Новороссийской губернии [5, д. 7, л. 28]. Последнее десятилетие XVIII в. было очень сложным для Александровска и его обитателей. В 1793 г. на Кубань переселились семьи бывших запорожских казаков. В течение ряда лет складывались неблагоприятные природные условия: засуха, набеги саранчи летом, продолжительные жестокие морозы зимой привели к неурожаю и голоду, падежу скота, эпидемиям, высокой смертности населения [2, сс. 172 — 176]. Помещики, чтобы сохранить свои ранговые дачи, прибегали к фальсификации во время переписи населения. Поэтому в 1800 г. последовала проверка ревизских записей 1795 г.

После присоединения Крыма к России крепости Днепровской укрепленной линии утратили свое значение как военные сооружения, и в город начался приток гражданского населения. В 1802 г. в Александровской крепости проживало 236 душ [5, д. 11, л. 124]. Мужское население в южных губерниях в этот период все еще преобладало. А в Александровске часто проживали с детьми вдовы солдат и офицеров. Сложившейся ситуацией пытались воспользоваться окрестные помещики, которым очень нужно было пополнить ряды своих крепостных. Архивные документы сохранили историю о том, как титулярный советник Иваненко пытался «присвоить жену и дочерей отставного вахмистра Новицкого, который куда-то отбыл, и его место нахождения не было известно». Помещик хотел выдать женщину замуж за своего крепостного крестьянина [5, д. 1, л. 60].

В 1795 г. территория Александровска получила четкие границы. Поселению отмежевали 2784 дес. 2337 саж. земли. Был составлен план и оформлена межевая книга [2, с. 173]. В другом источнике приводятся несколько иные цифры: по топографической съемке городу принадлежало 2709 дес. 171 саж. земли (224 дес. 658 саж. в городской черте и 2487 дес. 1913 саж. вне ее) [4, с. 139].

5 июня 1806 г. Александровск получил статус уездного города Екатеринославской губернии. 10 сентября были произведены выборы должностных лиц, 15 октября официально открылись уездные учреждения. 2 августа 1811 г. был утвержден его герб [4, сс. 136 — 137]. Статус городских жителей, создание органов управления в городах регламентировались «Грамотой на права и выгоды городам Российской империи» от 21 апреля 1785 г.

Для управления городским хозяйством, общественными и судебными делами горожан создавалась ратуша. Бургомистра и двух ратманов избирали на три года. Городского старосту и судей — ежегодно. Разрешалось иметь собственного писаря. Это было актуально для того времени, так как даже те, кого избирали в органы местного самоуправления были неграмотными. По закону эти люди не

имели права «... никому поверять вместо себя подписывать бумаг, но прикладывать именныя свои печати» [6, с. 185]. Для участия в выборах существовал возрастной и имущественный ценз. Ратуша осуществляла запись в купечество и мещанство; выдавала свидетельства на подряды, выдавала паспорта, оформляла договоры о найме недвижимости, осуществляла надзор за иногородними торговцами и промышленниками, организовывала городские торги, осуществляла ведение книг городских земель и строений, утверждала купчие на недвижимость, производила освидетельствование качества товаров, выдачу мер и весов. Дома бургомистра, ратманов и городского старосты освобождались от постоя. В 1814 г. должность бургомистра Александровской городской ратуши занимал Алексей Григорьевич Чуйков [5, д. 115, л. 5]. В 1813 г. городским старостой был избран мещанин Иван Чорный, который должен был собирать подати, «чинить аресты нерадивым и неправым», хранить деньги. Свою деятельность староста осуществлял под руководством ратуши. Вступая в должность, он давал клятвенное обещание «служить до последней капли крови» [5, д. 91, лл. 1 – 2]. В 1815 г. для надзора за правильностью торговли и городских доходов был избран купец 3-й гильдии Алексей Ярошов; для освидетельствования иностранных товаров — купец 3-й гильдии Алексей Громов [5, д. 102, лл. 47 – 49]. В 1817 г. городовой старостой избирают М. Подымского [5, д. 113, л. 2]. В 1819 г. эту должность занимал мещанин Василий Дементьев. Сбор податей осуществлял Василий Безруков, смотрителем иностранных товаров был Дмитрий Симаков. В 1820 г. городовой старостой становится Василий Кравцов, сборщиком податей — мещанин Петр Приходько, смотрителем за продажей рыбы и прочих съестных припасов — Андрей Петров, надзором за иностранными товарами ведал Дмитрий Симаков. Полицейские функции исполнял Григорий Таран. Бургомистром в этом году был купец Е. П. Карпушев, ратманами — А. М. Захарин, Люенков [5, д. 122, лл. 38 – 41]. Городским властям приходилось выступать в роли третейского судьи, когда поступали жалобы на недобросовестность жителей города. 18 апреля 1814 г. в городскую ратушу поступила жалоба от таврического помещика коллежского регистратора Ренбачева, который приобрел у Александровского купца Емельяна Карпушева «водоплавательный саженный байдак и при нем 300 четвертей ржи и 100 четвертей муки». По договору продавец должен был доставить товар при «первом открытии воды, как только чья-либо барка пройдет Днепровские пороги». За невыполнение договора предусматривалась выплата неустойки в размере 1000 руб. За время с 28 марта по 18 апреля более двадцати суден и столько же плотов прошли пороги, но товар до сих пор не доставлен. Покупатель нес убытки и просил власти принять меры и наказать нерадивого торговца [5, д. 115, л. 12].

Наиболее многочисленную группу жителей уездного города Александровска составляли мещане — основное податное сословие. Эти люди были приписаны к своим городским обществам, и покинуть место жительства могли только по временным паспортам. Стать мещанином другого города можно было только с разрешения властей. Мещане платили подушную подать, несли рекрутскую повинность, подлежали телесным наказаниям, не имели права поступать на государственную службу. Принадлежность к сословию была наследственной. Причислиться к мещанам могли лица обязанные избирать род жизни, государственные крестьяне (при условии получения согласия общины и согласия властей), вольноотпущенные крестьяне. Запись производилась с согласия мещанского общества, потому как оно несло ответственность за своевременную уплату

налогов каждым его членом. Но существовал и ряд категорий лиц, которых могли записать в мещане без согласия общества (незаконнорожденные воспитанники сиротских приютов, питомцы воспитательных домов; принявшие христианство иноверцы; дети церковнослужителей; дети канцелярских служащих и пр.). Решение вопроса по этим людям принимала казенная палата. Служащие этого органа фиксировали фамилии, избранные лицами, приписываемыми к городскому сословию, если они до этого их не имели. В конце 1806 г. мещан в городе насчитывалось 234 человека [5, д. 35, л. 70]. В 1808 г. — 172 семьи мещан-христиан (172 души м. п.), 2 семейства «мещан австрийской породы» (3 м. п. и 3 ж. п.), причислено из однодворцев — 3 м. п., 1 — ж. п., евреев — 15 м. п. и 27 ж. п. [5, д. 54, лл. 7 — 9]. По переписи 1816 г. мещан-христиан в городе проживало 622 человека (323 м. п. и 299 ж. п.), мещан-евреев — 10 м. п. и 14 ж. п. [7, лл. 44 об. — 45]. В 1826 г. мещанское податное население состояло из 356 христиан, 13 евреев, 2 иностранцев [5, д. 175, л. 23]. По переписи 1835 г. мещан-христиан было 442 души м. п. и 474 — ж. п. Мещан-евреев — 25 м. п. и 32 ж. п. [7, д. 167, л. 131]. В 1850 г. мещан в городе проживало 660 душ м. п. и 669 ж. п. Из них мещан-христиан было соответственно 626 и 635 душ [7, д. 233, лл. 2, 12 — 68]. По результатам 10 переписи, проведенной в 1858 г., в городе проживало мещан-христиан 740 душ м. п. и 765 ж. п. Мещан-евреев соответственно 29 и 32 души [7, д. 275, л. 103].

О формировании мещанского сословия в Александровске свидетельствуют архивные документы. 3 октября 1808 г. помещик деревни Терновой капитан Василий Протопопов отпустил на волю своего крепостного Андрея Евсеевича Евсеева, который подал прошение о причислении его с 1809 г. в александровские мещане с обещанием добросовестно платить все налоги. 9 октября мещане города дали подписку о «принятии его в общее с ними жительство с семьей» и об оплате его налогов, если он окажется несостоятельным. В этом же году в мещанское общество был принят Лука Арапенко, вольноотпущенный помещика Алексея Закревского из Пирятинского уезда Полтавской губернии. В 1810 г. — С. Греченко с женой, освобожденные помещиком Я. Пеленкиным, из Ростовского уезда [5, д. 47, лл. 31 — 39, 46 — 69; д. 85, лл. 8, 81]. В 1811 г. мещанами стали вольноотпущенные помещика Константинова — Яков Орлик и помещика Товбича — Максим Ладенко [5, д. 73, лл. 44, 161, 166 — 167]. В 1813 г. — помещика Е. Пеленкина — Василий Иванов из Ростовского уезда [5, д. 91, лл. 18 — 20]. В 1824 г. к мещанской общине причислились вольноотпущенный крестьянин Афанасий Вышнинецкий с женой и дочерью [7, д. 57, лл. 81, 90]. В 1847 г. — крестьянин помещика Александра Синегуба — Евдоким Локащенко [5, д. 494, л. 30]. В 1859 г. — дворовый коллежской ассесорши Анны Глаголевой Алексей Карасев и крестьянин дворянина Сопина Иван Максимов с семьей, помещицы Елизаветы Левшиной — Василий Бут [5, д. 763, лл. 35, 39, 45]. Этих людей мещанская община охотно принимала в свои ряды. Они были привычны к труду, добросовестны.

Среди тех, кто изъявлял желание стать александровскими мещанами, были и люди без определенного места жительства, которые в свое время бежали от крепостной неволи из различных регионов на территории сопредельных государств, а потом появлялись на юге страны, где пытались поселиться под видом иностранцев. Большое количество крепостных крестьян бежало и на юг, где началась колонизация новых территорий. Крепостное право в этом регионе существовало в более мягкой форме. Помещики, получившие земли в ранговые дачи, были заинтересованы в притоке крестьянского населения. Часть беглецов оседала в

казенных поселениях и городах. В то же время владельцы этих крестьян имели право разыскать своих людей и вернуть по месту прежнего обитания. Царское правительство с одной стороны, будучи выразителем интересов дворян, поддерживало их стремление. С другой стороны оно было заинтересовано в скорейшем заселении Причерноморья и Приазовья. Необходимо было найти компромиссное решение этого вопроса. Находясь в центре событий, Новороссийский губернатор Воронцов выступил с инициативой: приписать беглых крестьян к тем населенным пунктам, где они обитают в данное время. А выплату вознаграждения помещикам, нашедшим беглецов, возложить на казну. Осенью 1827 г. были изданы два указа, в которых учли эти предложения, но помещикам было предоставлено право в течение двух лет разыскивать беглых крестьян. Компенсацию за потерю своей собственности они должны были получить от помещиков или государственного селения – 250 руб. за душу м. п. и 100 руб. – ж. п. Таким образом, было признано реально сложившееся положение: помещики получили дешевую рабочую силу и смогли быстрее осваивать новые земли. Казна получила возможность собирать с легализованных беглецов все надлежащие поборы и повинности.

В 1808 г. после окончания работ в Очаковской крепости решили поселиться в г. Александровске «заграничный выходец» Алексей Сукаленко с семьей и «российские бродяги» Василий Науменко и Никита Менчилин. Об этом поступило сообщение из Очаковской канцелярии в Екатеринославскую казенную палату. Получив предписание из Екатеринослава, Александровская городская ратуша 6 ноября 1808 г. подтвердила поселение этих лиц в городе и принятие в мещанство. «Их призвали обзавестись в городе домоводством». В 1809 г. к александровским властям обратились «бродяги» из тех же мест Иван Чуркин, Иван Горбунов, Егор Дорофеев с просьбой о причислении к мещанам города. Мещанское общество прекрасно понимало, что пополнение его рядов за счет людей неплатежеспособных приводит к увеличению налогового бремени на добросовестных граждан. Поэтому ратуша потребовала от претендентов предоставить поручителей. Желающих взять на себя ответственность за этих людей в городе не нашлось. Но губернская казенная палата оказывала давление на чиновников ратуши, требуя «приспособить их для пользы города», предоставить им пособие при водворении «дабы воспользовавшись этим, они могли стать полезными обществу». В мае 1809 г. городская ратуша вынуждена была дать распоряжение полиции – прописать шестерых бродяг и контролировать их пребывание в городе. Казенная палата отдавала распоряжение о поселении новых граждан, чтобы увеличить количество податного населения и тем самым перекаладывало проблемы на мещанское общество города и местные власти. В результате, уже 9 июня 1809 г., полиция доносила, что Иван Горбунов у купца Карапкова пасет скот в степи, Менчилин работает у помещика Протопопова, Науменко отбыл в неизвестном направлении и объявлен в розыск. 28 февраля 1810 г. мещане города сообщали, что эти бродяги, находясь в городе, не стремились найти постоянную работу, перебивались случайными заработками, «не проявляли стремления к оседлости», пьянствовали. Поэтому они требовали не принимать в мещанское общество Горбунова, Чуркина и Дорофеева. В Александровске прижилась только семья Алексея Сукаленко, умершего в 1812 г. Горбунов бежал из города и был задержан в Бериславле, Чуркин был пойман на воровстве, Дорофеев продолжал пьянствовать [5, д. 48, л. 1, 5 – 6, 8, 13, 15 – 16, 18 – 25, 28 – 29, 42, 52 – 57]. Но, тем не менее, процесс пополнения мещанского сословия за счет беглого люда из других губерний продолжался. На

основании указа от 9 ноября 1827 г., в 1828 г. в мещане г. Александровска были приняты «бродяги»: Николай Киселев, Алексей Гусев, Иван Воробьев, Федор Иванов, Самойло Чернышов, Иван Непомнящий, Семен Лебедев, Иван Иванов, Иван Васильченко, Петр Михеев, находившиеся под опекой Екатеринославского приказа общественного призрения. В течение ряда лет в городе проживали люди, самовольно покинувшие места прежнего обитания и не учтенные во время переписи. В июле 1828 г. вдова Ефросинья Михайловна Киреева, уроженка Полтавской губернии, из казачьей семьи, проживавшая в Александровске более 10 лет, по рекомендации мещан Годованченко и Чорного, как женщина «поведения добропорядочного», была причислена к мещанам. В дополнительные ревизские сказки по г. Александровску были записаны ее земляки Иван Федорович Лисюнюк, Григорий Григорьевич Хмилевский, Семен Степанович Красногрудов, выходец из Киевской губернии Михаил Петрович Бондаренко, Мария Михайлова из «польских земель». Григорий Хмилевский происходил из казаков казенного поселения Татаулов. В поисках пропитания ушел в Нехвороще, где пять лет у зажиточного казака Данькина выпасал скот. Затем три года работал кучером у помещика Колтунского. В следующие пять лет проживал в г. Александровске [5, д. 186, лл. 30, 46 – 62].

Десять лет жил в Александровске по плакатному паспорту г. Карачева Орловской губернии Никита Семенович Безменов. Он хорошо зарекомендовал себя в городе, занимался промыслом, обзавелся хозяйством. Запрос по прежнему месту жительства подтвердил его благонадежность: долгов нет, подати уплачены, рекрутская повинность выполнена. За этого человека с радостью поручились Николай Майоренко, Иван Михеев, Иван Чорный, Дмитрий Симаков и другие жители города [5, д. 186, лл. 66 – 68, 86].

Интересна история причисления к мещанам в декабре 1828 г. девушки Лукерьи Корженковой, которую объявил своей крепостной священник казенного села Семеновского Александровского уезда Кондрат Дибский, утверждавший, что является дворянином Балтского повета Подольской губернии. Земельный суд установил, что этот человек не является дворянином, следовательно, не может владеть крепостными. Было принято решение Лукерью причислить к мещанам г. Александровска, а священника оштрафовать на 200 рублей [5, д. 186, лл. 114 – 116]. По данным переписи населения 1835 г. в городе проживало 442 души м. п. и 474 ж. п. мещан-христиан [7, д. 167, л. 131]. Вблизи от крепости Александровской располагалось казенное село Вознесенка. В период 1829 – 1832 гг. многие его жители обзавелись жильем в городе. К 1841 г. вознесенских крестьян в Александровске проживало 60 душ м. п. и 62 ж. п. Эти люди обратились с прошением причислить их к мещанам, освободить от податей по селу и назначить налоги горожан. Вознесенская община дала согласие на выбытие их из общины, но с условием оплаты числящихся за ними недоимок. Кроме того было выдвинуто требование: исполнить рекрутскую повинность тем, кому она выпала по жребию в 1840 и 1841 годах [5, д. 371, л. 2]. В 1855 г. в Александровске проживало 110 семей вознесенцев, в 1856 г. – 113 [5, д. 612, лл. 2 – 11, 19 – 21].

Отдельную группу городских жителей составили цыгане. Власти на протяжении многих лет пытались пресечь их бродяжничество, заставить жить оседло и приучить к занятию сельским хозяйством или ремеслом. На это были направлены указы от 31 декабря 1783 г., 4 и 25 ноября 1784 г., 16 июля 1800 г., 17 июня 1803 г., 20 апреля 1809 г., 28 сентября 1811 г., повелевавшие причислить цыган к казенным

поселениям или городам. Указом от 8 февраля 1829 г. для поощрения цыган к поселению в Новороссийском крае им было даровано четырехлетнее освобождение от платежей податей и установлен окончательный срок водворения — 1 января 1841 г. За неисполнение указа и продолжающееся бродяжничество предлагалось отдавать нарушителей под суд. В городе Александровске в 1816 г. числилось 16 семей цыган-ремесленников (45 душ м. п. и 37 ж. п.). Фамилии — Тищенко, Фесенко, Ковтуненко и т. п. [7, д. 57, лл. 36 — 40]. В 1835 г. — 67 душ м. п. и 69 — ж. п. [7, д. 167, л. 131]. В 1839 г. вышло высочайшее повеление «О цыганах всех вообще праздно шатающихся», на основании которого по распоряжению казенного ведомства к александровским мещанам были причислены Макар Белаенко с женой и тремя детьми, которые ранее проживали в имении помещицы Дарьи Сухиновой из Верхнеднепровского уезда [5, д. 371, л. 50]. Но, несмотря на все указы, цыгане предпочитали кочевой образ жизни. В 1850 г. эта группа населения была представлена 25 душами м. п. и 19 ж. п., а в 1858 г. — 22 м. п. и 23 ж. п. [7, д. 233, л. 2; д. 275, л. 103].

В мещанское сословие записывали и кантонистов. В 1847 г. по исключению из военного ведомства к нему были причислены Алексей Волков, Михаил Печенюк, Кузьма Баранов. С последнего даже потребовали подписку о «непринадлежности его вредным ересям» [5, д. 494, лл. 21, 102, 131].

После отмены крепостного права ряды мещан города пополнили бывшие дворовые люди помещиков. В указе императора от 8 апреля 1865 г., полученном городскими властями говорилось: «... бывшие дворовые люди, не воспользовавшиеся предоставленным им 27 статьей положения о дворовых людях правом избрания рода жизни и никуда не приписавшиеся к 19 февраля 1865 г., должны после этого срока считаться окончательно приписанными к местам настоящего времени их причисления». Таким образом, в Александровске к мещанам были причислены 138 душ м. п. и 86 ж. п. [5, д. 885, лл. 15, 22 об.].

Иностранцы, принявшие российское подданство, тоже становились мещанами. К ним отношение было особым. Примером могут служить бывшие прусско-подданные Давид Видовский и Петр Клейн с семьями, причисленные в 1847 г. и получившие двухгодичную льготу в налогообложении. Француз Франц Абелюй, ставший мещанином в 1858 г., получил десятилетнее освобождение от платежей, повинностей и рекрутского набора [5, д. 494, лл. 83, 219; д. 763, л. 93].

Отдельную группу мещан города составляли евреи, которым разрешили селиться на территориях, входящих в черту оседлости, в том числе в Екатеринославской и Таврической губерниях на основании указа от 9 декабря 1804 г. В январе 1807 г. в городскую ратушу с просьбой причислить к мещанам обратился Иона Голубовский 39 лет. Он приобрел дом за 100 руб. у мещанина Фомы Сидорова, нанял лавку у Якова Тарана и занялся мелочной торговлей. Тем самым доказал свою состоятельность как налогоплательщика. В составе его семьи были жена, дочь, сын. 29 января 1807 г. Голубовский предоставил городским властям обязательство выполнять все повинности, которые возлагаются на мещанина Александровска.

Летом поступило прошение о причислении к мещанам Александровска от евреев Н. Айзека, Х. Браславского, М. Заславского, С. Замайского, У. Каменцова, Ш. Исаевича, О. Фреймана, М. Кубовского, Ф. Бриславского, И. Заславского, Л. Бершадского, М. Браславского. Евреи переезжали в Александровск из разных мест: Иона Голубовский из Павлограда, Сруль Замайский из Звенигородского

уезда Киевской губернии, Азик Лам ранее был австрийским подданным. По каждому претенденту принимали отдельное решение, предваряемое сбором информации полицией. Причисление к мещанам г. Александровска Г. А. Заславского затянулось на годы. Этот человек родился на территории Польши в г. Заславе. В 1789 г. был вывезен в Россию, проживал в разных местах до 1806 г. В этом году подал прошение о причислении к поселянам казенного села Вознесенки. Но тут выяснилось, что евреев, пожелавших стать земледельцами, поселяют в Херсонской губернии своим коштом без пособия от казны. Так как этот претендент на поселение не имел средств, то написал новое прошение о причислении его к мещанам г. Александровска. Через год, 28 декабря 1807 г., это прошение направили на рассмотрение в Екатеринославскую казенную палату. Спустя девять месяцев оттуда потребовали дополнительные документы. И только 20 июня 1809 г. вопрос был решен положительно: Г. А. Заславский причислялся к мещанам с начала 1810 г. При этом он обязан был уплатить за три года – 1807, 1808, 1809 подати, рекрутские складочные по набору 1808 г. Кроме того взыскивались канцелярские расходы (бумага на переписку, пошлины, печать восковая и т. п.). Общая сумма составила 24 руб. 98,5 коп. [5, д. 42, лл. 1, 5, 8, 13, 20 – 21, 26, 28, 30 – 32, 50-а, 59 – 62, 66, 71, 75].

Александровские мещане в 1850 г. платили следующие подати: подушную – 4 руб. 33 коп. ассигнациями или 3 руб. 72 коп. серебром; государственную – 2 руб. 50 коп. ассигнациями или 71,4 коп. серебром; земские повинности – 3 руб. 99 коп. ассигнациями или 1 руб. 14 коп. серебром; на обеспечение народного продовольствия – 2 руб. 08 коп. ассигнациями или 59 коп. серебром; на тюремные помещения по общественной раскладке 75 коп. ассигнациями или 21,5 коп. серебром [5, д. 581, лл. 1 – 25].

Следующую по численности группу населения составляли купцы. Манифестом от 17 марта 1775 г. регламентация отнесения купечества к той или иной гильдии была следующей: к первой причисляли обладателей капитала в 10 000 руб., ко второй – от 1000 до 10 000 руб., к третьей – от 500 до 1000 руб. Городовое Положение 1785 г. внесло изменения: для первой гильдии капитал составлял от 10 000 до 50 000 руб, для второй – 5000 – 10 000 руб., для третьей – 1000 – 5000 руб. С 1807 г. для первой гильдии – 50 000 руб., для второй – 20 000 руб., для третьей – 8000. Для причисления в купцы необходимо было в конце года подать прошение городским властям и объявить о наличии капитала в сумме, соответствующей данной гильдии. В первые годы XIX в. среди жителей Александровска находились желающие записаться только в третью гильдию, их капитал немного превышал 2000 руб. 22 декабря 1803 г. в купцы решил записаться александровский мещанин А. Г. Чуйков, обладавший капиталом в 2500 руб. С начала 1804 г. он уже значится среди купечества [5, д. 15, лл. 16, 20].

В октябре 1804 г. в Александровске насчитывалось 28 душ м. п. купцов. С января 1805 г. к ним присоединились бывшие мещане Павел Белоконенко и Павел Паушенко, накопившие капитал в 2005 руб. занимаясь мелочной торговлей [5, д. 19, лл. 1 – 4, 39 – 40]. В 1806 г. в крепости Александровской купцов-христиан было 39 душ м. п. Их капитал составлял 40 338 руб. [5, д. 23, лл. 13 – 15]. В документах следующих лет встречаются фамилии купцов И. Е. Караткова, М. А. Усатенко [5, д. 47, л. 2, 81], А. М. Захарина, С. Годованиченко, М. Ларионова, Ф. Петрова, А. Ярошова, А. Громова, П. Карпушева [5, д. 73, лл. 2, 5; д. 85, л. 27; д. 102, лл. 9, 47 – 49].

О благосостоянии некоторых александровских купцов свидетельствуют документы. В январе 1811 г. умер купец Степан Годованиченко. В описи его имущества, составленной в это время, значатся: «деревянная лавочка, пришедшая в крайнюю ветхость и разные вещи, подверженные скорой порче», 3 подушки, подушка без наволочки, перина, скатерти, полотенца с кружевом, полотенца для вытирания, сундук, замок висячий, 3 платка, передник и т. д. Все имущество было оценено в 254 руб. 25 коп. Наследницей купца была его дочь Наталья. Лавка совсем пришла в упадок. В июле 1812 г. власти решили продать ее под надзором сиротского суда в пользу дочери [5, д. 73, лл. 5, 173].

В списке купцов постоянно меняются фамилии, потому что среди жителей города действительно состоятельных людей было мало. Не всегда, к моменту объявления капитала на будущий год, купец имел нужное количество средств. Поэтому переход из купцов в мещане и наоборот был распространенным явлением.

В 1816 г. в г. Александровске проживало 7 купцов 3-й гильдии с семьями: Афанасий Михайлович Захарин 56 лет, его брат Лев Михайлович Захарин 43 лет (принятый в купечество в 1816 г.), Алексей Григорьевич Чуйков 40 лет (причислен к купечеству в 1804 г.) [5, д. 15, л. 16], Емельян Павлович Карпушев (Журавлев) 27 лет, Евстрат Еремеевич Карапков 46 лет, Флор Матвеевич Нижегородцев 47 лет, Евстафий Иванович Сметанин 30 лет [7, д. 57, лл. 1 – 2 об.].

В 1817 г. в списке Александровских купцов значатся Е. Е. Кириенков, Ф. М. Миргородов, Е. Е. Карпушев, Е. И. Сметанин, А. М. Захарин, А. Г. Чуйков, Е. Е. Карапков, Ф. М. Нижегородцев, Е. П. Карпушев [5, д. 113, л. 9]. В 1819 г. А. М. Захарин и Е. П. Карпушев состояли в мещанах, а на следующий год объявили капитал в 8050 руб. и получили купеческое звание. В это время из мещан в купцы были перечислены Тимофей Бурминский с семейством и В. П. Кравцов [5, д. 122, лл. 5, 53 – 54, 57, 61].

В 1823 г. свидетельства 3-й гильдии получили купцы Фекла Павловна Бурминская и Василий Кравцов, мещане Алексей Чуйков, Алексей Громов, Федор Годованиченко, Иван Чорный, Иван Шарапов [5, д. 162, л. 15]. В 1826 г. купчиха Бурминская была исключена из числа купцов за неуплату процентов с капитала и не объявление капитала в 8000 руб. Все семейство было переведено в звание посадских [5, д. 162, л. 176]. В 1827 г. из мещан в купцы 3-й гильдии был принят Даниил Маркович Сивицкий 48 лет. Но уже в документах 30-х годов эта фамилия не встречается [7, д. 57, л. 85].

Среди объявлений о купеческих капиталах на 1829, 1831 гг. фигурируют имена бывшего казака Федора Котляренко, Федота Годованиченко, купчихи Анны Годованиченко, вдовы Феодосии Кравцовой, Ивана Котляренко, Петра Письменного, сына екатеринославского купца Ивана Ловягина [5, д. 200, лл. 1, 4, 6, 20, 24; д. 213, лл. 2, 6, 10 – 11, 14, 20 – 21].

В документах переписи 1835 г. значится, что купцы А. М. Захарин, Е. П. Карпушев (Журавлев) «перечислены» в мещане в 1821 г., Е. Е. Каратков – в 1822 г. Ф. М. Нижегородцев умер в 1817 г., Е. И. Сметанин отбыл в г. Павлоград в 1818 г. В то же время в списке купцов появляются новые имена. Федор Степанович Годованиченко, выходец из мещан, в 1825 г. стал купцом, но уже в 1829 г. он умер. Из мещанского сословия перешли в купцы: Петр Яковлевич Письменный – в 1829 г., Прокофий Тимофеевич Бурминский – в 1829 г., Семен Михайлович Бобров в 1835 г., Никита Семенович Безменов – в 1835 г. Алексей Кузьмич Дрежевицкий из поселян причислен к купцам в 1832 г., Федор Григорьевич Котляренко из каза-

ков Полтавской губернии стал александровским купцом в 1833 г. Семен Михайлович Бобров и Никита Семенович Безменов перечислены из мещан в купцы в 1835 г. По итогам переписи за 1835 г. в г. Александровске было зарегистрировано купцов-христиан 23 человека м. п. и 20 — ж. п. [7, д. 167, лл. 53 — 57]. В 1850 г. население города состояло из 775 душ м. п. и 769 — ж. п. Из этого количества купеческое население и христианское, и еврейское составляло 90 душ м. п. и 81 ж. п. [7, д. 233, л. 2]. По сведениям 10-й ревизии (1858 г.) в городе проживало 37 семей купцов-христиан (120 душ м. п. и 101 ж. п.). Среди них: братья Захарины — Павел, Михаил, Яков; Г. П. Басов, П. Н. Аксютин (бывший однодворец), Я. П. Гавришов, А. И. Мешков, А. А. Миллер, М. Г. Люшин, А. В. Бобров, С. К. Ключенко, К. Ф. и Д. Ф. Медведевы, Н. Д. Фомин, И. У. Амиров, А. В. Васильев, А. Ф. Ахновский, М. И. Шеталов, Д. С. Смирнов, бывший государственный крестьянин С. Я. Тенита, бывший крепостной С. Ф. Зверев и др. [7, д. 275, лл. 1 — 15].

По сведениям именного гильдейского списка за 1861 г. Павел Львович Захарин числится купцом 2-й гильдии. Купцов-христиан 3-й гильдии в городе проживало 32 семьи. Во главе 8 купеческих семей стояли женщины: Елизавета Михайловна Пешкова, Августина Карловна Миллер, Дарья Родионовна Смирнова, Ефросинья Васильевна Тенетина, Александра Васильевна Карабкова, Ульяна Васильевна Акимова, Мария Никифоровна Нехорошева, Евдокия Петровна Заморуева [5, д. 800, лл. 1 — 13]. В 1863 г. купеческих семей было уже 38, появилась и новая фамилия среди купчих — Марья Прокофьевна Остроухова [5, д. 864, лл. 1 об. — 2]. В 1866 г. П. Л. Захарин объявил капитал достаточный для первой гильдии [5, д. 888, л. 56].

В документах первой половины XIX в. купцы-евреи учитывались отдельно. Первым из их числа стал екатеринославский 3-й гильдии купец Давид Островский, который весной 1807 г. решил переселиться с семьей в Александровск. Но спустя несколько месяцев он умер, а его жена переехала в Новомосковск [5, д. 42, лл. 22 — 23 об.]. В 1829 г. объявил капитал 8000 руб. и получил статус купца 3-й гильдии Лазарь Ичанский. В 1835 г. в городе обитало уже пять еврейских купеческих семейств. Марк Гершевич Браиловский 42 лет прибыл из Павлограда в 1825 г., его земляк Абрам Моисеевич Браславский 58 лет — в 1833 г. В эту группу входили Ицко Лейбович Заславский 50 лет, Лейба Хаскелевич Бершацкий 53 лет, семья Ионы Мошковича Голубовского, умершего в 1824 г. Общая численность купцов-евреев г. Александровска в 1835 г. составляла 14 душ м. п. и 9 ж. п. [7, д. 167, л. 127]. В 1858 г. — 18 семей (93 м. п. и 90 ж. п.). В это время в списках появляются новые фамилии: И. З. Каминский, И. М. Щедрович, Ф. Н. Березкин, И. Я. Хаст, Б. У. Меримкин, Н. Г. Бердичевский, А. Г. Регирер, Д. Л. Ровенский, Н. Олинский, Х. Б. Цацкин, Н. Б. Бригинский, С. Я. Константиновский, М. Ш. Болтянский, А. И. Островский, Л. Д. Славуцкий, Г. В. Котель, А. М. Масперов [7, д. 275, лл. 91, 103]. В 1860 г. Абрам Ицкович Островский числится купцом 2-й гильдии. Через год насчитывалось 20 еврейских купеческих семей 3-й гильдии, шесть из них возглавляли женщины [5, д. 800, лл. 13 об. — 21]. В 1863 г. — 31 семья, в том числе пять купчих. Ко второй гильдии причислялись Абрам Островский, Илья Каминский, Самойло Константиновский [5, д. 864, лл. 1 — 25].

Кроме александровских купцов в городе обитали и торговали и иногородние купцы из Екатеринослава, Бердянска, Павлограда, Чернигова, Рязани и других городов [5, д. 800, лл. 22 — 26].

Так как город располагался рядом с крепостью, здесь проживали военнослужащие и члены их семей. В 1816 г. здесь обитало 5 инвалидов в возрасте от 57 до

81 года и 6 душ ж. п. членов их семей. Нижних чинов от 48 до 64 лет — 11 м. п. и 25 ж. п. Существовала и такая категория как «недослужившие и в окладе не состоящие»: унтер-офицеры — 5 м. п. и 7 ж. п.; рядовые — 2 м. п. и 2 ж. п. Солдатских вдов возрастом от 25 до 40 лет — 16. В 1858 г. «отставных нижних чинов с женами и детьми их дочерями» в городе обитало 25 душ м. п. и 97 ж. п. [7, д. 57, л. 56 об. — 61; д. 276, л. 2].

Жители города Александровска в начале XIX в. по образу жизни мало отличались от крестьян. Во дворах они держали скот, обрабатывали огороды, жили в основном в плетнево-мазанковых домах крытых соломой или камышом. Но все же существовало и важное отличие — город был средоточием ремесла и торговли. Регламентирующим документом деятельности горожан стало постановление 1824 г. об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний. Купцам 1-й гильдии разрешалось производить торговлю внутри страны и за ее пределами товарами российского и иностранного производства. Иметь свои суда и отправлять их в разные порты страны и за ее пределы. Иметь магазины, склады для хранения товаров и оптовой торговли, фабрики и заводы, кроме винокуренных. Заниматься банковским делом. Иметь страховые конторы. Выполнять казенные подряды, заключать частные контракты на любую сумму. Купцы, записавшиеся в 1-ю гильдию по месту проживания, в другом городе могли быть причислены только к 3-й гильдии. Дворяне, пожелавшие заняться торговлей, могли быть причислены только к 1-й гильдии.

Купцы, относящиеся ко второй гильдии, могли осуществлять такие же торговые операции, но с некоторыми ограничениями. На таможне можно было объявить товаров, привезенным в одном транспорте на сумму, не превышающую 50 000 руб. Годовой объем заграничной торговли — не более 300 000 руб. Нарушение правил приводило к применению штрафных санкций по платежам первой гильдии. Казенные подряды и частные контракты ограничивались суммой 50 000 руб. Страховым и банковским делом заниматься не разрешалось. Купцам 2-й гильдии разрешалось содержать в городах и уездах гостиницы и прочие заведения.

Купцы 3-й гильдии могли осуществлять торговлю в своем городе и уезде товарами отечественного производства, купленными у купцов первой и второй гильдий и у крестьян, торгующих по свидетельствам. Владеть морскими судами, но только для перевозки товаров для купцов имеющих право заграничного торга. Суда же внутреннего сообщения могли использовать «для всякого употребления». Эти люди могли содержать в своей местности трактиры, ренсковые погреба, постоялые дворы, бани, рыбные садки, питейные дома и портерные лавочки. Купцам 3-й гильдии разрешалось заниматься и производством товаров — открывать предприятия кожевенные, сафьяновые, сыромятные, воскобелильные, свечные, салотопенные, маслобойные, поташные, селитряные, табачные, кирпичные, гончарные, лесопильные, дегтярные, угольные, клееночные, шляпные, прядильные, чулочные, шпалерные, коверные, красильные, сургучные, лакировальные, пергаментные, трубочные, косметические, уксусные, пивоваренные, медоваренные. Они могли иметь и другие фабрики, которые не требовали обширных заведений и сложных машин. Количество рабочих на предприятии не должно было превышать 32 человек. Купцы имели право закупать отечественные товары на ярмарках в своем уезде, доставлять их к пристаням, базарам в своем уезде и в смежных. Им предоставлялось право доставлять съестные припасы в столичные города, открывать три лавки. При желании их количество могло увеличиваться, но с условием оплаты

50 руб. пошлины за каждую торговую точку. Под лавками подразумевались и ренсковые погреба, гостиницы, рестораны, кофейные дома, трактиры, харчевни, постоянные дворы, фабрики, заводы, торговые бани и пр. Подряды и откупа разрешалось брать на сумму до 20 000 руб.

Купцы 1-й гильдии именовались первостатейными купцами или негоциантами. Они могли принять звание банкира. После 12 лет непрерывного пребывания в этой гильдии они могли получить звание коммерции советника, ходатайствовать о принятии детей в гражданскую службу. Все это касалось только купцов-христиан. В то же время на этих граждан налагались и определенные обязанности: принимать на себя должности городских голов, заседателей палат, совестных судов, приказов общественного призрения, депутатов торговли и директоров банков и их контор, церковных старост.

Купцы 2-й гильдии, кроме вышеперечисленных должностей, должны были исполнять обязанности бургомистров, ратманов, судоводных расправ. Купцам 3-й гильдии предписывалось исполнять еще и должности гражданских старост, членов шестигласных дум, депутатов и пр. На все прочие должности избирались мещане, если купцы не желали их исполнять.

Постановлением 1824 г. закреплялось положение, по которому для вступления в 1-ю гильдию купец должен был объявить капитал в 50 000 руб., во 2-ю — 20 000 руб., в 3-ю — 8000 руб. Ежегодные подати с купцов первой и второй гильдии составляли 4 % с капитала, на водное и сухопутное сообщение — по 10 % с податного рубля, на земельные повинности — 0,25 % с капитала, на городские повинности — 0,25 % с капитала. Налоги с купцов 3-й гильдии отличались только размером гильдейской подати, она составляла — 2,5 % с капитала. Остальные платежи были такими же. Кроме того купцы обязаны были приобрести свидетельство на право торговли за 2200 руб. — 1-й гильдии, 880 руб. — 2-й, 220 — 3-й. Купеческие семейства освобождались от рекрутской повинности.

В этом же документе определялись права и обязанности мещан, которых разделяли: на торгующих и посадских. Относящиеся к первой группе, могли иметь одну лавку в гостинном дворе или другом публичном здании, под своим домом или наемным, где осуществлять торговлю крестьянскими или другими товарами. Мелочную торговлю нельзя было производить в торговых рядах. Мещане могли содержать гостиницы, рестораны, кофейни, трактиры, харчевни, постоянные дворы, торговые бани в городе или уезде, варить мед, содержать питейные дома и портерные лавки. Они могли иметь рыбные садки, иметь речные суда. Мещанам Екатеринославской, Таврической, Херсонской, Астраханской, Кавказской губерний разрешалось продавать в своем доме вина местного производства. Они могли открывать ремесленные мастерские, в которых должно было быть не более 8 работников или 16 мальчиков до 15 лет. Большее количество работников предполагало приобретение свидетельства торгующего мещанина за 60 руб. Производимые изделия можно было сбывать в своей лавке, на ярмарках. Подряды можно было получать на сумму не более 4000 руб., сумма частной сделки не должна была превышать 12 000 руб. Кроме того мещане могли заниматься всеми промыслами разрешенными посадским и крестьянам.

Посадские могли заниматься всеми ремеслами в своем или нанятом доме, иметь одну лавку, где продавать свои изделия. Им запрещалось заниматься ремеслами, в которых необходима была совместная работа нескольких мастеров. Под запретом было производство для продажи в лавке ювелирных изделий,

галантерейных товаров, одежды, мебели и пр. Изготовление этих товаров допускалось только по индивидуальному заказу. Посадским нельзя было открывать производственных заведений, но разрешалось иметь станки и «употреблять к ним не более 3-х рабочих или 2-х мальчиков за одного рабочего». Они могли торговать продуктами своего труда или мелочью, табаком местного производства, изразцами, строительными материалами «по мелочи», сеном, соломой, мелкими деревянными изделиями. Разрешалось содержать харчевни, корчмы, постоянные дворы в уездных городах с населением менее 1500 душ м. п. Солдатским женам и дочерям дозволялось заниматься промыслами посадских.

Торгующие мещане имели право на продажу определенных товаров: деревянной и глиняной посуды; железных изделий, нужных крестьянам — сох, серпов, кос, топоров, замков, гвоздей, сковород, ножниц, игл, булавок; сукна сермяжного, войлока, холстов, овчины, веревок, пряжи, ниток, шляп, рукавиц, шуб, кафтанов; крестов, цепочек, серег, перстней, пуговиц медных и оловянных, бус стеклянных; лент, тесьмы, шнурков; дегтя, смолы, рыбьего жира; конской упряжи; телег, колясок, бричек; старой мебели и домашней утвари; старых книг; овощей, фруктов, рыбы, мяса. В мелочных лавочках продавали чай, кофе, пряности, оливки, прованское масло, горчицу, уксус, пряники, сельдь, печеный хлеб, всякую мелочь, которую разрешалось продавать посадским с лотка, простые ленты, шнурки поштучно, свечи, мыло, местные фрукты, овощи, табак, квашеные овощи, соль, патоку, яйца, крупы, муку, молоко, творог, сметану. Такие лавки должны были представлять собой одно помещение с кладовкой и подвалом. Евреи могли получить свидетельства и по ним торговать и заниматься промыслами только в тех губерниях, где им разрешалось проживать [5, д. 160, лл. 5 — 25]. Казенной палате вменялось в обязанность дважды в год проверять соблюдение правил торговли.

Проверка, произведенная в феврале 1825 г., показала, что торговлей в Александровске занимались 20 человек. Фекла Бурминская, купчиха 3-й гильдии имела 2 собственные лавки — на базарной площади и городской пристани. Все остальные торговцы были мещанами. Афанасий Захарин во дворе собственного дома в каменной лавке занимался мелочной торговлей. Василий Кравцов во дворе своего дома в деревянной лавке продавал хлеб и лес. Алексей Чуйков, владелец двух лавок, торговал мелочью. У Льва Захарина при доме и на Базарной площади работали лавки, в которых продавалась глиняная посуда и мелочь. Федор Годованиченко в деревянной лавке на базарной площади «производил продажу товаров, что и купцам прилично». За что получил взыскание от ратуши. Алексей Громов при доме открыл ренсковый погреб и содержал деревянную лавку с разными мелочами на Базарной площади. Евстрат Карапков в одной лавке осуществлял мелочную торговлю, другую сдавал в аренду. Иван Бурминский на городской площади имел деревянную лавку и отдельный стол. Иван Михайлович Корсунский, Дмитрий Ерипин, Федор Лепехов были уличены в осуществлении торговли в лавках без оформления свидетельства. Иван Чорный тоже допускал нарушения — в лавке на Базарной площади торговал товарами, разрешенными для купечества. Иван Семенович Корсунский владел лавкой. Иван Шаратов содержал постоянный двор. Среди нарушителей правил значилась и Марина Подгорная, владевшая лавкой и столами, но не имевшая торгового свидетельства. Василий Бобров и вдова Ксения Нижегородцева устроили при доме деревянные лавочки, которые сдавали внаем. У вдовы Карпушевой лавка была при доме. Михаил Подымский

занимался кузнечным ремеслом. Александра Стародубцева в своем доме устроила мастерскую, где осуществлялась резьба по дереву, но документы на этот вид деятельности так и не оформила [5, д. 162, л. 67].

20 – 40 гг. XIX в. были не лучшими для развития предпринимательства. Жители города на себе почувствовали последствия неурожаев и многие из них вынуждены были отправляться в другие регионы для приобретения хлеба. Поэтому купцы и мещане обращались к городским властям с просьбой выдать паспорт. В июле 1824 г. мещане Севастьян Карапков, Василий Яковенко, Иван Шарапов, Павел Верба, Павел Литвинский, Дмитрий Жуковский выехали в г. Херсон для покупки хлеба. Купеческий сын Прокофий Бурминский, мещане Григорий Мисенко, Дмитрий Горбунцов, Иван Булгаков, Кузьма Кинебас, Осип Василенко получили документы для поездки в Полтавскую, Киевскую и Черниговскую губернии [5, д. 167, лл. 33, 37, 42, 50 – 54, 57, 61, 64, 72]. В октябре 1833 г. был составлен список александровцев «истинно нуждающихся в пропитании себя и своих семейств», в который были включены отставные солдаты с семьями – 74 человека, вдовствующие солдатки с детьми – 52 чел., мещане – 35 чел., офицерские жены – 23 чел., разночинцы – 24 чел. [8, д. 4, лл. 2 – 7].

В 50 – 60-е гг. торговля и ремесленное производство в городе активизируются. Даже некоторые дворяне изъявляют желание заняться торговлей. В августе 1856 г. коллежский регистратор Константин Глоба подал прошение о принятии по свидетельству гостиного 3-й гильдии купца. А на 1857 г. он объявил капитал в 2400 руб. [5, д. 674, лл. 2, 46]. В декабре 1863 г. помещик поручик И. Т. Беккер попросил разрешения на производство торговли по 2-й гильдии по Александровскому уезду. Он уплатил такие повинности: гильдейская – 35 руб., земская – 15 руб., в городской доход – 15 руб., за торговый билет – 10 руб., за приказчицкое свидетельство – 20 руб. [5, д. 847, л. 118]. В 1861 г. кроме местных купцов получали разрешение на торговлю в городе и выходцы из Орловской, Черниговской, Рязанской, Таврической, Екатеринославской губерний – купцы, мещане, государственные крестьяне [5, д. 800, лл. 22 – 26; д. 781, лл. 16, 42, 70, 101].

Доходы предпринимателей возрастают. На 1864 г. Павел Львович Захарин объявил капитал в 15 000 руб., был причислен к 1-й гильдии. Он уплатил гильдейскую подать – 265 руб., земскую повинность – 65 руб., приобрел два билета на промышленные заведения по 5 классу – 20 руб., два свидетельства на право торговли для братьев Михаила и Якова – 20 руб. Плата в городской доход составила 37 руб. 50 коп. К нему присоединился Абрам Григорьевич Островский [5, д. 847, лл. 123, 61]. Ко 2-й гильдии были причислены александровские купцы И. М. Щедрович, А. И. Пономарев, Ш. Г. Альтцшулеров, Е. С. Разоривина, А. Т. Боброва, Я. П. Гавришов, П. Г. Шульгин, М. В. Белоноженко, А. Г. Регирер, В. С. Бродская, С. Ф. Зверев, Ф. Т. Пашков, А. Миллер, Х. Л. Бердичевская, А. М. Гольденштейн, А. Коробкова, В. Е. Акселенко, С. Я. Константиновский, А. Ляшенко, В. Сипягин, И. И. Каминский, П. Е. Лелюков, Е. Н. Аксютин, К. В. Самойлов, Г. М. Коробцов, Р. Бовенко, И. И. Хаст, М. А. Чудновский, И. Хмиров, Н. Рубинович, Е. М. Пешкова, А. С. Николенко, Н. А. Музыкин, А. Гольдштейн. В это же время выходцы из Павлограда, Кременчуга, Никополя, Екатеринослава – Б. Л. Кернер, С. Л. Кернер, М. Торубинер, П. Г. Зайцев, А. Б. Дубильер, С. М. Смолянский, Е. З. Авербах, С. Кофагено перечисляются в купцы 2-й гильдии г. Александровска [5, д. 847, лл. 3, 8, 10 – 111, 13, 20, 22, 26 – 27, 32 – 33, 36, 40 – 41, 44, 48, 57 – 59, 62, 70, 72 – 76, 87 – 88, 94 – 98, 104 – 105, 107 – 108, 120, 125, 136, 155 – 156, 160, 163, 169].

Активизировалась деятельность торгового мещанства, особенно в продаже спиртных напитков. Иногородняя мещанка Елена Прахье выразила желание открыть в Александровске питейное заведение и подала прошение на выдачу патента на этот вид деятельности. Павлоградская мещанка Анна Цыбульская решила открыть распивочную — питейное заведение с правом продажи «распивочно и на вынос хлебного и крымского вина». Мещане г. Чегрина Киевской губ. Фавель Яновский, г. Екатеринослава — Лев Саксаганский, г. Александровска — Л. Лева выразили желание открыть питейные заведения. Житель колонии Шенвизе Якоб Янцен запросил патент на проведение на ярмарках выставок по продаже питей. Этот вид предпринимательства сочли выгодным купцы И. Щедрович, М. Чудновский, С. Миндлин, отставной рядовой В. Забелин, жена унтер-офицера Х. Абрамович, жена рядового А. Шипотько. Коллежский регистратор И. И. Сыягин попросил разрешения на открытие питейных заведений — штофных лавок, ренского погреба и производства торговли на ярмарках [5, д. 847, лл. 89, 109, 122, 124, 135, 159 — 163, 169 — 171; д. 888, лл. 62 — 64]. Городские власти удовлетворяли подобные прошения, так как 1 % от питейной торговли поступал в городской бюджет.

Пополняло городскую кассу и выморочное имущество мещан, сдача в аренду городских мельниц, рыбной ловли, перевозов, штрафы с горожан. При крепости Александровской был посажен казенный фруктовый сад площадью 11 дес. 18 саж., который до 1826 г. состоял в аренде у коллежского регистратора Бабенко с оплатой 115 руб. в год. Городские власти решили, что смогут заработать больше. Были объявлены торги на «переоброк» и сдачу сада тому, кто предложит высшую цену. Торги были назначены на 29 и 31 мая. Заявление на участие в них подали бывший арендатор Бабенко, помещик Товбич, коллежский секретарь Савицкий и мещанин Карапков. Но максимальная сумма, предложенная претендентами, составляла 81 руб. Поэтому еще 14 июня решение о сдаче в аренду сада принято не было [5, д. 176, лл. 11, 13, 20 — 21]. К сожалению, автору не удалось обнаружить документов о том, чем завершились эти торги.

Много интересной информации содержится в «Списке жителей Александровска имеющих недвижимое имущество и его стоимость» за 1865 г. На территории города располагалось 281 домовладение, в предместье и Слободке — 205, в Карантинке — 98. Домовладельцами в городе были представители разных сословий. Мещане: в городе — 121 христианин, 6 — евреи; в предместье и Слободке — 72, в Карантинке — 42. Чиновники и члены их семей: в городе — 44, в предместье и Слободке — 4. Дворяне: в городе — 4, в предместье и Слободке — 3. Купцы-христиане: в городе — 17, в предместье и Слободке — 4; купцы-евреи: в городе — 5. Государственные крестьяне: в городе — 21, в предместье и Слободке — 82, в Карантинке — 24. Меннониты: в городе — 5, в Карантинке — 1. Офицеры и члены их семей: в городе — 11, в предместье — 1. Солдаты: в городе — 7, в предместье — 11, в Карантинке — 6. Солдатки: в городе — 7, в Карантинке — 1. Отставные солдаты и унтер-офицеры: в городе — 11, в предместье и Слободке — 22, в Карантинке — 22. Священнослужители: в городе — 4. Писари: 3 — в городе, 1 — в Карантинке. В городе: один почтальон, 2 фельдшера, 1 лекарский ученик. В городе: 2 еврея-земледельца, 1 вольноотпущенный. В Карантинке: 1 вольноотпущенный, 1 бессрочноотпущенный, 1 свободный хлебопашец.

В 60-е гг. XIX в. в Александровске насчитывалось всего 8 каменных построек: дом мещанина Федора Лепехина стоимостью 1500 руб., два дома братьев Захари-

ных (6500 руб.), дом генерал-майора Осипа Гладкого (3000), полуторазэтажный дом и двухэтажный с мельницей и маслобойней на первом этаже меннонита Якуба Янцена (7000 руб.), мельница купца Андрея Миллера, семья которого обитала в земляном доме (стоимость недвижимости – 2500 руб.), баня еврейского общества (300 руб.). В Слободке располагался каменный магазин (склад) провиантского ведомства. Интересно, что купец Захарин еще в ноябре 1813 г. заключил контракт с кременчугским мещанином Кузнецовым о постройке кирпичного дома [5, д. 91, лл. 65, 76].

В некоторых случаях жители города строили дома из дерева на каменном фундаменте (таких строений в городе было 10, в предместье 1), или только из дерева (в городе 26, в предместье 2). Каменный фундамент позволял устраивать под домом подвалы, которые служили купцам и мещанам, занимающимся торговлей, складскими помещениями для товаров. Из дерева были сооружены и три мясные лавки, которые принадлежали мещанам Емельяну Белошкову, Иосифу Сукаленко и Онуфрию Гаврикову. Эти строения оценивались в 50 и 30 руб. Купец 2-й гильдии еврей Гольденвейзер устроил в деревянной постройке водочный завод. Меннонит Андрей Ливен владел деревянным домом и мельницей. У купцов 1-й гильдии братьев Захариных в предместье были построены дом деревянный на каменном фундаменте, дом деревянный без фундамента, лавка и надворные постройки (3500 руб.). Из дерева на каменном фундаменте был построен в городе и еврейский молитвенный дом, стоимостью 100 руб. и Александровское уездное училище (1000 руб.). Деревянной была и баня нижних чинов инвалидной команды (65 руб.). Строения в городе были разного уровня. У коллежского секретаря Моисея Нестелея деревянный дом на каменном фундаменте, да еще и крытый железом оценивался в 3750 руб. Собственность протоиерея Андрея Сухомлинова – в 3500 руб. Дом купца Ляшенко – 500 руб. Среди владельцев деревянных строений были люди состоятельные – дворяне, купцы, чиновники, торгующие мещане.

Основную массу построек составляли плетневые дома. В городе их насчитывалось 242, в предместье и Слободке – 187, в Карантинке – 101. Типовыми эти дома не были, каждый хозяин сооружал или покупал себе жилище исходя из материальных возможностей. У жены губернского секретаря Пелагеи Моравской в собственности был плетневый дом с флигелем и надворными постройками стоимостью 1000 руб. У жены губернского секретаря Олимпиады Панасенко – стоимостью 150 руб. Дом мещанина Петра Ищенко оценивался в 300 руб., отставного солдата Степана Прядки – 100 руб., отставного солдата Каленика Ковалевского – 25 руб. Владелец четырех мельниц меннонит Андрей Янцен владел двумя такими домами. Его недвижимость оценивалась в 7000 руб. Жилище коллежского регистратора Якова Новицкого оценивалось в 100 руб. В предместье в плетневых домах проживали мещане Иосиф Кияшко, владевший двумя ветряными мельницами (1500 руб.), Федор Лепехин, хозяин кирпичного завода (250 руб.). У купца 1-й гильдии Ивана Ловягина помимо двух плетневых домов на участке была баня, лавка, дворовые постройки (его имущество оценивалось в 2000 руб.). Рядом с ним проживал государственный крестьянин Герасим Найденов, владелец ветряной мельницы. В то же время отставной солдат Иван Таранов, рядовые Тимофей Алексеенко, Сидор Борисенко, жена дворянина Лакисова жили в плетневых домах стоимостью 10 руб. Недвижимость мещанина Лаврентия Ткаченко и жены солдата Феклы Канебасовой оценивалась в 5 руб.

Некоторые горожане обитали даже в землянках (в городе — 1, в предместье и Слободке — 2).

В городе работали кузницы, принадлежавшие мещанам Цинкиненко, Гетьману, Горбутовичу и нижним чинам Александровской инвалидной команды. В Карантинке — салотопенный и кирпичный заводы братьев Захариных, кирпичный завод меннонита Андрея Янцена, ветряная мельница мещанина Дмитрия Алексеенко.

Недвижимость, оцененная в 50 рублей и выше, облагалась налогом. За строения, стоимостью от 50 до 60 руб. необходимо было платить 25 коп., 100 руб. — 40 коп., 150 руб. — 60 коп., 200 руб. — 80 коп., 250 руб. — 1 руб., 300 руб. — 1 руб. 20 коп., 500 руб. — 2 руб., 2000 руб. — 8 руб., 3000 руб. — 12 руб., 3500 руб. — 14 руб., 4000 руб. — 16 руб.

У части жителей города при домах были огороды: у коллежской ассессорши Ольги Куц, губернского секретаря Григория Крамаренко, жены титулярного советника Ольги Киселевой, вдовы коллежского регистратора Устиньи Дмитриенко, мещанина, писца 3-го разряда Осипа Чернявского, коллежского регистратора Ивана Андреева, вдовы титулярного советника Варвары Добрыниной, наследников писца 2-го разряда Григория Морозова; дворянок Татьяны и Дарьи Богаевских, Елены Фалт; купца Иосифа Щедровича; мещан Платона Приходько, Герасима Позднякова, Павла Ловягина, государственных крестьян Леонтия Кравцуна и Епифана Зубарева. Обрабатывали огороды и некоторые мещане предместья и Слободки. А вот у обитателей Карантинки их было намного больше — 39 участков.

Естественно, что наличие недвижимости такого уровня в городе создавало много проблем для городских властей. Деревянные, плетневые дома, крытые соломой и камышом, часто горели. Жители города несли убытки. Функции пожарных в городе долгое время исполняли трое служащих инвалидной роты. Оснащение пожарным инвентарем было мизерным [9, с. 130].

В 60-е гг. XIX в. Александровск, будучи уездным центром, все еще оставался заштатным городишком, немногим отличающимся от казенного села. Изменения в жизни его обитателей начались в 70-е гг. в связи со строительством железной дороги, повлекшим за собой развитие промышленности, строительной отрасли, активизации торговли. Только в конце века выгодное географическое положение города начинает приносить свои плоды.

Библиография

1. Макидонов А. В. Днепровская линия (1770 — 1797) / А. В. Макидонов. — Запорожье : Акцент Инвест-трейд, 2014. — 556 с. : илл., табл.
2. Новицкий Я. П. История города Александровска (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днепровской линии. 1770 — 1806 / Я. П. Новицкий. — Екатеринославъ : Типографія Губернскаго Земства, 1905. — 176 с.
3. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеенко. — К. : Наукова думка, 1984. — 219 с.
4. Городские поселения в Российской империи. — СПб. : Типография Товарищества «Общественная Польза», 1861. — Т. 2. — 599 с.
5. ГАЗО, ф. 1, оп. 1.

6. Иванов П. Обзорение правъ и обязанностей Россійскаго купечества и вообще всего средняго сословія / П. Иванов. — М. : Типография П. Кузнецова, 1826. — Часть 11. — 278 с.

7. ГАЗО, ф. 12, оп. 2.

8. ГАЗО, ф. 219, оп. 1.

9. Чайка О. В. Пожарная служба в г. Александровске в XIX — начале XX вв. / О. В. Чайка // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2010. — № 10. — С. 128 — 158.

Чайка О. В.

Місто Олександрівськ та його мешканці в кінці XVIII – середині XIX ст.

Заснування м. Олександрівська пов'язане з будівництвом Олександрівської фортеці, що входила до складу Дніпровської укріпленої лінії. До 1806 р. статус цього населеного пункту змінювався — форштадт, посад, повітове місто. Мешканцями міста ставали представники різних верств населення — відставні та діючі солдати, офіцери, члени їхніх родин, будівельники фортифікаційних споруд, кріпаки-втікачі з різних губерній, колишні кріпаки місцевих поміщиків, державні селяни, чиновники та ін. В статті розповідається, як відбувалося формування олександрівського купецтва та міщанства, які права, обов'язки та статки мали ці люди, в яких умовах проживали. Головним джерелом інформації стали документи з фондів ДАЗО, що охоплюють період з 1800 до 1865 рр.

Chayka O. V.

Oleksandrivsk town and its inhabitants at the end of XVIII – in a middle of XIX cen.

Foundation of Oleksandrivsk town is related to building of Oleksandrivska fortress which entered in the complement of the Dnepr strengthen line. The status of this settlement was changed from 1770 to 1806: forststadt, posad, povit town. The inhabitants of city were become by the representatives of different layers of population — retired and forced soldiers, officers, members of their families, builders of fortification buildings, serfs-fugitives from different provinces, former serfs of local squires, state peasants, officials. The article is devoted to consideration of Oleksandrivsk merchants and low middle class forming, to analysis of their rights, duties, states and their conditions of life. Documents from the funds of the **State Archives of Zaporizhia oblast** (period from 1800 to 1865) was become a main information source.

Саричев В. Д.

ТРАДИЦІЇ КОЗАЦЬКОГО СУДНОБУДУВАННЯ ТА СУДНОПЛАВСТВА У XVIII ст.

Історія легендарного транспортно-бойового судна Запорозьких козаків «чайки» багато в чому залишається полем дискусій. Зокрема відсутнє загальноприйняте пояснення назви, адже його походження від турецьких чи італійських невеликих довгих морських суден кайка, шайке, сайке та ін. є лише однією з версій [1, с. 46]. У XVI — XVII ст. судна, виготовлені на основі довбаного човна з липи, верби чи дуба також звали грецькою моносілами [2, с. 294]. Чайка не замінила собою інші назви, які були похідними від способу чи матеріалу виробництва і одночасно із нею існували схожі за конструкцією та призначенням моносіли «липа» (відомі навіть з XV ст.), «дубас» чи «думбас» — з XVI-го. З кінця XVII — початку XVIII ст. судна із міцним поздовжнім набором із дуба також мали назву «дуб».

Немає єдності і в питанні часу існування чайки. Його пов'язують з XVI – XVII ст. [3, с. 626], XVI – XVIII ст. [4, с. 484], або просто констатують, що це «запорозький човен» без наведення хронології [5, с. 3692].

Ймовірно такі розбіжності є наслідком пізніших оцінок місця XVIII ст. в історії козацького суднобудування та судноплавства та його штучного відокремлення від попередньої історії. Дійсно, у вказаний час Запорозьке козацтво все більше було змушене вписуватися в політику Російської імперії. Але і тоді запорожці, як і в попередні століття, за надскладних умов і також із застосуванням військового флоту виборювали своє місце «під сонцем» у конфліктах Заходу зі Сходом, на перехресті геополітичних інтересів тогочасних «наддержав» – Османської та Російської імперій. Не дивно, що навіть наприкінці XVIII ст. човни, на яких воювали нащадки запорожців Чорноморські козаки, були відомі сучасникам під старою назвою – чайки [6, с. 600]. В європейській історіографії XVIII ст. сам термін «чайка» розповсюджується на весь період існування Запорозького козацтва, зокрема в роботі 1788 р. француза Жан-Бенуа Шерера [7, сс. 78, 158]. У книжці 1796 р. видання Йоганн-Христіан Енгель описує річково-морське козацьке судно чайку у розділі про першу половину XVI ст., але на підставі даних XVII ст. [8, с. 102]. Чайка є наскрізним терміном козацької історії, доведеної автором до кінця XVIII ст.

Отже, узагальнюючі тенденції у визначенні назви козацького човна свідчать, що його історія базується на певних традиціях, виявлення яких дозволить чіткіше встановити хронологію. Вже сам факт тривалого віку чайки доводить існування традицій козацького суднобудування та судноплавства у їх прямому значенні – передачі з покоління в покоління та збереженні протягом тривалого часу елементів культури, досвіду та звичаїв, що склалися історично. Отже термін існування цієї традиції визначає і термін існування військово-технічного феномену – козацького судна «чайка». Воно виникло на підставі досвіду, накопиченого щонайменше з давньоруського часу, стало загальновідомим з XVI ст. та існувало доки традиція підтримувала свою життєздатність, зумовлену, зокрема, історичним попитом на таку спадщину та її розвиток наступними поколіннями.

З огляду на це метою роботи є дослідження традицій козацького суднобудування та судноплавства у XVIII ст. для уточнення відповідної хронології існування козацької чайки на підставі ознак цього об'єкта. Головними завданнями є простеження: 1) розвиток технічних традицій суднобудування; 2) військові традиції застосування цих плавзасобів.

Актуальність теми обумовлена тим, що проблема хронології виходить за межі суто пізнавального підходу або відмінностей трактувань. Цей військово-технічний феномен вітчизняної історії, як і кожне помітне явище, має свої зв'язки із глобальними процесами доби козаччини. І той чи інший «хронологічний коридор» врешті решт означатиме певний кут зору на роль козаччини в процесах, в центрі яких знаходилася Україна. В свою чергу, хронологія терміну «чайка» актуалізує питання систематизації даних щодо неї.

Відповідь на питання про наявність тієї чи іншої традиції багато в чому ґрунтується на попередньому досвіді та його стані в період, що розглядається. Таким досвідом для цієї роботи є еволюція козацького суднобудування XVI – XVII ст., чому присвячена окрема стаття. Варто лише зазначити, що кінець XVII ст. став часом появи козацького «дубу» – великого плоскодонного, безпалубного, однощоголового судна [1, с. 45]. За параметрами він дуже схожий на бопланівський

човен — довжина сягала 20 м, ширина — 3,6 м, екіпаж — 50 — 70 козаків. По дну від носа до корми йшов дубовий брус завтовшки у 24 см. Шпангоут і обшивка також виготовлялися з дубу. Але верхня частина бортів, банки та настили на кормі і носі судна були з сосни або ялини [3, с. 168]. Кильовий брус та інші деталі відрізняли цей новий дуб від дубів — моноксилів попередніх часів.

До 1736 року відносяться креслення фельдмаршала Б. Мініха «запорожской казацкой лотки именуемой дуб» довжиною 15 — 16 м. [9, с. 80]. Цей човен відрізняється від бопланівського зображення козацького човна XVII ст. зокрема наявністю мініатюрного транця — конструкції з дошок, якою закінчується корма. На основі цього судна російське командування вирішило будувати «новоманірні козацькі човни», відомі також як «запорожские ботики ... пропорцією как у казаков имеется ... называемые по тамошнему именованию дубы», «способные к препровождению за пороги ... дабы могли не только по лиману, но и по морю ходить ...» [10, с. 660].

Знайдений біля місця Нової Січі (1734 — 1775 рр.) дуб довжиною 21 м та висотою борта 2,1 м з дубовою конструкцією дна та нижньої частини корпусу Д. І. Яворницький вважає чайкою [11, сс. 457, 462].

Заміна архаїчного човника (canot) дубовим брусом в основі «козацького човна» (відтепер — «дуба») було одним з наслідків розвитку науки та техніки у XVII ст. Відкриття того часу мали надважливе значення для кораблебудування, через що XVII ст. вважається часом становлення корабельнобудівної науки [12]. З фундаментальних наук відокремилися гідромеханіка, будівельна механіка і теорія корабля, які вивчали основні мореходні властивості суден — плавучість, остійність, міцність, керованість та ін. Знаменитий італійський астроном, фізик та механік Галілео Галілей заснував спеціальні розділи міцності — опір матеріалів та будівельну механіку корабля, досліджуючи у своїй книзі 1638 р. опір, який чиниться твердими тілами силі, яка прагне їх зламати. Аналізуючи вигин призматичної балки (наприклад бімсів корабля), він дійшов висновку про можливість зменшення ваги балок на 33 %, не шкодячи міцності. Відкриті в 1660 р. англійцем Робертом Гуком та в 1680 р. французом Едмом Маріоттом законів пропорційності між напругою і деформацією матеріалів дозволили вирішити завдання поперечного згинання балок. Ці дані та технічні новації не могли оминути Запорожжя з огляду включеності козацтва до європейських соціально-економічних та військово-політичних процесів. Виготовлення деталей шляхом поздовжніх і поперечних деформацій заготовок (одночасно з потребою зниження ваги деталей) висувало додаткові вимоги до міцності заготовок. Це призвело до більшого застосування дубу для виготовлення основних частин козацьких човнів — поздовжньої балки, шпангоутів, днища та нижньої частини бортів. Цілком істотно, що різновид, який з'явився в такий спосіб, отримав назву «дуб». У 1738 р. на острові Мала Хортиця звели Запорозьку верф, на якій більше двохсот запорожців збирали «новоманірні козацькі човни» та інші судна для Дніпровської флотилії, яка брала участь у Російсько-турецькій війні 1736 — 1739 рр. В північній частині сучасного острова Байди була «Верхня фортеця» з 4 офіцерськими та 8 солдатськими землянками. На відміну від них, козацькі курені були розташовані біля води та місць будівництва суден [13, с. 318]. Працівників для верфі не вистачало, адже вони були потрібні в інших місцях, зокрема у Кронштадті [10, с. 673]. Втім, виробництво суден тривало. В низинній частині острова, як свідчить карта 1738 року, були 3 офіцерські землянки та 21 споруда під назвою «казацкие шелашы», тобто «козацькі курені». Тут

мешкали запорожці, а три офіцерські землянки поруч були домівками козацької старшини. Отже кораблі будували більше двохсот козаків, а російський гарнізон, відповідно, виконував охоронні функції. Такий склад працівників пояснює й саму назву корабельні, адже у XVIII ст. слова «Запорожжя» та похідні від нього вже перестали бути суто географічними поняттями, а набули власних ознак.

Але з появою дощаного дуба доба моноксилів не скінчилася. У 30-х роках XVIII ст. запорожці ще зберігали старі технології, про що писав Мініх: «... те запорожские дубы и делаются из одного дерева, однако ж то чинится по необходимой нужде ...» [11, с. 609]. Ймовірно ішлося про паралельне існування двох принципів суднобудування, що було зумовлено різними чинниками. Судна на моноксильній основі все ще будували козаки та, за їхнім досвідом, навіть на «офіційній» Брянській корабельні [14, спр. 4, т. 1. арк. 1116, 1305].

Порівняльні технічні параметри суден різних часів свідчать про спадкоємність суднобудівних традицій та процес еволюції від одного різновиду до іншого. Однією з таких важливих характеристик є пропорції судна — співвідношення довжини до ширини. Це впливає головним чином на швидкість, маневреність та остійність плавзасобу. Великі значення цього співвідношення сприяють високій швидкості, стійкості на курсі через велику площу бокової та підводної поверхні, зменшують витрати енергії, яка рухає судно. Це робило чайки придатними до морських походів. Невипадково, що ці співвідношення бопланівського «козацького човна» 6 : 1 або 5 : 1 у XVII ст. зберіг «козацький човен дуб» першої половини XVIII ст. Нововведенням був транець — конструкція з дошок, якою закінчується корма. Але мініатюрна ширина цієї деталі у 2 фути не могла бути суттєвою вадою для нормального руху заднім ходом і маневреність чайки попереднього століття із загостреними носом та кормою зберегалася у новому різновиді. На основі «козацького човна дуба» наприкінці 30-х років на казенних верфях будували «новоманірні козацькі човни» і знов з такими ж пропорціями, незмінними для таких суден від початку XVII ст. до кінця XVIII ст. Лише під час Російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. з'являються креслення козацьких суден із трохи меншими пропорціями, що пояснюється збільшенням в цей час потужності гармат, а відтак — їхньої ваги та новими вимогами через це до корпусу судна.

Наведені ознаки суден дозволяють виявити технічні тенденції суднобудування, які Запорозькі козаки успадкували з XVI — XVII ст. та розвинули у XVIII ст. (табл. 1).

Така схожість технічних характеристик безумовно пов'язана із схожістю військового використання та географії такого використання у XVI — XVIII ст. Про це, зокрема свідчить наступне. Для війни з Османською імперією, яка тривала у 1736 — 39 рр., російська армія потребувала надійного універсального засобу забезпечення комунікацій. Про що свідчать наведені завдання розробити судно для долаття порогів, дій на річці та морі, що було притаманне саме запорозьким човнам. Під час цієї та наступної війни 1768 — 1774 рр. запорожці на дубах перевозили вояків, здійснювали диверсії та розвідку, захоплювали ворожі судна, висаджували десанти на Дніпрі, Чорному морі та Дунаї [19]. У війні з тією ж Османською імперією 1787 — 1791 рр. флотилія дубів у створеному з запорожців Чорноморському козацькому війську брала участь у бойових діях у пониззі Дніпра, Чорному морі та на Дунаї. При цьому ці військові дії мали ті ж завдання та ознаки, як і в попередніх війнах XVIII ст. та загалом у XVI — XVII ст. — перевезення вояків, висадка десантів, ведення розвідки та диверсій, абордажні атаки. Попри

Таблиця 1.

Назва, час	Дов./шир. (м)/відн.	Озбр.	Пари весел	Чол	Особливості конструкції	Признач.
Козацький човен, 40-ві рр. XVII ст. (15, сс. 257 – 269).	18/3,0-3,6/5-6	4-6 ф.	10 – 15	50 – 70	На основі моноксила з липи чи осини. Загострені ніс та корма, весла на носі та на кормі, захисний шар з очерету.	Перевезення вояків річками та морем, десант, абордаж.
Чайка (дуб), 1734-1775 рр. (11, сс. 457, 462).	21	...	...	...	Дно, нижня частина корпусу та шпангоут з дуба. В основі замість човна - довбанки дубовий брус.	Перевезення вояків річками та морем.
«Запорожская казацкая лотка именуемая дуб», 1736 р. (9, с. 80).	14,4/2,4/6	...	...	...	Кермо, невеликий транець, на дні дубовий брус.	Перевезення вояків та вантажів річками, долавання порогів та мілин.
«Козачья лотка», 1737 (14, арк. 10).	18/3,3/5,5	...	12	...	Кермо, транець, кильовий брус.	
«Новоманерная казачья лодка», 1738 (16, с. 150).	17,5/3,6/4,9	4 фальк.	7	~ 50	Кермо, транець, кильовий брус. В середині вантаж. відсік (замість 4-х пар весел).	Перевезення вояків річками, долавання порогів та мілин, дії на морі.
Запорізький човен («запоріжжя-боутс»), 1788 р. (17, с. 432; 18, сс. 81, 85, 130...).	...	1-2 (?) 18 – 30 ф. гарм	...	~ 50	Торби з вовною на фальшборті для захисту від куль. Гармати «затяжки як для розміру судна».	Перевезення вояків річками та морем, десант, абордаж, артилерійський бій з ворожими суднами та укріпленнями. Канонерський човен.

заборону згадувати про Запорожжя після ліквідації Січі, козаків Чорноморського війська в документах продовжують іменувати запорожцями. Дуби, як і раніше, називають «козацькими човнами» [20, с. 273] та «запорозькими човнами», «бо їхні команди склалися з запорозьких козаків з пониззя Дніпра. Ті човни везли гармати, затяжки як для їхнього розміру, і особовий склад, який захищали від ворожих мушкетів торби з вовною на фальшборті» [17, с. 432]. Росія ще не мала достатніх сил, аби протистояти потужному османському флоту у Північному Причорномор'ї. Тому Г. Потьомкін опікувався збільшенням артилерійської потужності козацьких суден, які навіть в офіційних документах зветься «козацькі човни» та «запорозькі човни» [18, сс. 81, 85, 151, 185, 186, 197]. Назва «запорозькі човни» розповсюджується й на ті, що з потужними гарматами в 18 – 30 фунтів прибувають в Дніпровський лиман з Кременчуцької верфі [18, сс. 86, 123, 213, 228], а всіх разом іменують канонерськими човнами [18, сс. 169 – 170, 184, 197]. У битві за Ізмаїл 1791 року козацькі дуби наносили чималу шкоду турецькій фортеці та

флоту, що під силу лише потужним корабельним гарматам [21, сс. 168 – 169]. Ці судна вже озброювалися гарматами на лафетах [22, сс. 86, 90]. І при цьому вони активно використовувалися як десантні судна у боях за Очаків, Хаджибей, Ізмаїл, Браїлов.

Наведені дані дозволяють зрозуміти, чому навіть наприкінці XVIII ст. човни Чорноморських козаків були відомі сучасникам під старою назвою – чайки і чому цей термін є наскрізним для всієї козацької історії XVI – XVIII ст. Хоча козацькі судна часто вже іменують «дуби», всі підстави віднести їх до одного типу із чайками давно виявлені.

Отже, чайка – клас вітрильно-гребних транспортно-бойових суден для перевезення вояків річками та морем, розвідувальних рейдів та диверсій, абордажів та десантів із застосуванням власної артилерії у добу протистояння Запорозьких козаків з Кримським ханством та Османською імперією в чорноморському басейні у XVI – XVIII ст. Різновиди чайок мають технічні особливості, схожі розміри та принципи будування і відповідають етапам еволюції від човнів зі шкіряними бортами XVI ст. до козацького прообразу канонерського човна кінця XVIII ст. Наявність такої сукупності суден, об'єднаних під назвою «чайка» актуалізує проблему їх класифікації, що є темою окремого дослідження.

Таке призначення козацького човна існувало доти, доки не загострилася потреба збільшення артилерії для малих суден. Козацький різновид канонерського човна, поява якого на початку Російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. є наслідком цього процесу, можна вважати підсумком еволюції запорозького козацького човна.

Такий феномен як чайка не виник з нізвідки та не зник в нікуди. Він існував у розвитку, доки Запорозьке козацтво вирішувало свої історичні завдання у взаємодії західної та східної цивілізацій. Це накладало відбиток на усі сторони існування та розвитку козацтва, зокрема на його судноплавство та суднобудування. Ігнорування цих зв'язків та впливів потенційно призводитиме до штучного звуження хронології існування козацького флоту, а відтак – до певного нівелювання значення козацької історії для розвитку України.

Бібліографія

1. Жавжарова Т. Л. Назви річково-морських суден Запорозьких козаків / Т. Л. Жавжарова // Вісник Запорізького державного університету: Зб. наук. статей. Філологічні науки [головний редактор Толок В. О.]. – Запоріжжя : Запорізький державний університет, 1999. – С. 44 – 48.
2. Величко С. Лѣтопись событій / С. Величко. – Київъ, 1864. – Т. 4. – 407 с.
3. Українське козацтво: Мала енциклопедія [кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; відпов. ред. С. Р. Лях]. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 672 с.: іл., карти.
4. Енциклопедія історії України: Т. – Я. [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут Історії України]. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10. – 784 с. : іл.
5. Енциклопедія Українознавства [гол. ред. В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк : «Молоде Життя», 1984. – Т. 10. – 4016 с.
6. Сталь К. События под Очаковом в 1788 г. с сентября до половины ноября / К. Сталь. // ЗООИД. – Одесса, 1867. – Т. 6. – С. 597 – 601.

7. Шерер, Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії / Жан-Бенуа Шерер [пер. з фр. В. В. Коптілов]. — К. : Укр. письменник, 1994. — 311 с.
8. Енгель Й. Х. Історія України та українських козаків / Й. Х. Енгель [заг. ред., вступ. сл. В. В. Кравченка; упоряд. Т. О. Чугуя]. — Харків : Факт, 2014. — 640 с.
9. Кобалія Д. Р. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов. — Запоріжжя : Дике поле, 2005. — 168 с. : іл.
10. Материалы для истории русского флота. В 17 ч. [глав. ред. Ф. Веселаго]. — Санкт-Петербург, 1877. — Ч. 6. — 770 с.
11. Эварницкій Д. И. История запорожскихъ козаковъ / Д. И. Эварницкій. — С.-Петербургъ, 1892. — Т. I. — 542 с.
12. Мытник Н. А. Краткая история корабельных наук (хронология событий с комментариями) / Н. А. Мытник. — Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2004. — 197 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ship.bsu.by/download/book/6316.pdf>
13. Кобалія Д. Р. Локалізація воєнних лагерьей Хортицького ретраншементу 1736 — 1740 гг. / Д. Р. Кобалія // Заповідна Хортиця. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». — Спеціальний випуск. — Запоріжжя : A&V. Art GROUP, 2010. — С. 313 — 320.
14. Государственная Адмиралтейств-коллегия (1717 — 1827). — Российский государственный архив Военно-морского флота. — Санкт-Петербург, ф. 212, оп. 1, д. 4., т. 1 «Дела Адмиралтейств-коллегии». — 1330 с.
15. Боплан Г. Л. де. Описание Украины / Г. Л. де Боплан [пер. с фр. З. П. Борисяк; ред. перевода А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко]. — М. : Древлехранилище, 2004. — 576 с. : илл.
16. Кобалія Д. «Новоманерныя казачьи лодки» за результатами останніх досліджень / Д. Кобалія // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України — Запорізьке відділення. — К. : КП «Никопольская типографія», 2001. — Т. 6. — С. 146 — 155.
17. Морісон С. М. Джон Пол Джонс : біографія моряка / С. М. Морісон. — К. : Вид-во ім. Соломії Павличко «Основи», 2013. — 520 с.
18. Материалы для истории русского флота. В 17 ч. [глав. ред. Ф. Веселаго]. — Санкт-Петербург, 1901. — Ч. 15. — 596 с.
19. Шпитальов Г. Г. Запорозька флотилія в період російсько-турецької війни 1768 — 1774 років / Г. Г. Шпитальов // Південна Україна XVIII — XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 4. — С. 134 — 143.
20. Аркас З. Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия его, с 1778 по 1798 г. / З. Аркас // ЗООИД. — Одесса, 1858. — Т. 4. — С. 261 — 309.
21. Петров А. Н. Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II. 1787 — 1791 гг. / А. Н. Петров. — С.-Петербург, 1880. — Т. II. — 251 с. прил. 32 с. и 50 с.
22. Сапожніков І. В. Штурм острова Березань чорноморськими козаками / І. В. Сапожніков. — Київ — Іллічівськ : «Елтон-2» — «Гратек», 2000. — 128 с.

Сарычев В. Д.

Традиции казацкого судостроения и судоходства в XVIII в.

В статье исследуются традиции казацкого судостроения в XVIII в. под влиянием технических и военно-политических факторов. Определяются основные черты и характеристики казацких лодок XVIII в. и предлагается уточняющее определение термина «чайка». Предлагается обоснование преемственности технических и военных традиций использования казацкого судна в течение времени существования Запорожского казачества и Черноморского казачьего войска, взгляда на этот военно-технический феномен как на общий тип судна, который объединяет плавсредства по принципу сходства в применении и технического сходства. Ставится вопрос о хронологических рамках существования казацкой чайки.

Sarychev V. D.

Traditions of Kozak shipbuilding and navigation in the XVIII century

The article explores the traditions of Kozak shipbuilding in the XVIII century under the influence of technical and military-political factors. The main features and characteristics of Kozak boats of the XVIII century are determined and a clarifying definition of the term «chaik» is proposed. Proposed justification the continuity of the technical and military traditions of the use of the Kozak vessel during the time of the existence of the Zaporozhzhye Kozaks and the Black Sea Kozak army, the view of this military-technical phenomenon as a general type of vessel that unites the boats based on the principle of similarity in application and technical similarity. The question is raised about the chronological framework of the existence of the Kozak chaika.

Звілінський С. О.

ГУЛЯЙПІЛЬСЬКІ ГІМНАЗІЇ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»

Проблематика галузі освіти в різні періоди української історії не втрачає своєї актуальності серед напрямів сучасного історіографічного процесу. Особливо значимими вони виглядають в контексті локальної історії, що лише набирає оберти як новий напрямок історичних досліджень в сучасних українських реаліях.

Тема середньої освіти на українських землях часів Російської імперії не нова. Однак, до сих пір лишається значна кількість навчальних закладів, а отже й інтелектуально-культурних осередків, що не отримали належної уваги з боку дослідників. На сучасному етапі, як правило, широко досліджується історія середніх навчальних закладів дорадянського періоду, на базі яких вже в радянський час виникали вищі, професійно-технічні чи середні спеціалізовані навчальні заклади. Гімназії, що в подальшому не знайшли свого продовження в правонаступниках лишаються маловивченими, особливо це стосується периферійних по відношенню до повітових та губернських центрів освітніх закладів.

В даному разі мова піде про гімназії с. Гуляй-Поля * Олександрівського повіту, що попри короткий термін свого існування, відіграли значну роль на освітній арені периферії південноукраїнського регіону та, втративши логічний ланцюжок

---

* В подальшому, в тексті буде вживатися варіант старого написання назви населеного пункту «Гуляй-Поле» (через дефіс) по відношенню до нього в статусі села (до 1938 р.) та «Гуляйполе» — коли мова йтиме про місто в сучасному його розумінні.

із сучасними освітніми закладами населеного пункту, залишилися несправедливо забутою сторінкою його історії.

Щодо історії саме гуляйпільських гімназій, то даної теми побіжно торкалися хіба що місцеві краєзнавці [1]. Питання гуляйпільської освіти часів махновщини піднімав В. Чоп, подаючи загальний настрій та бачення освітніх реформ в реаліях махновського вільного району [2].

Основним об'єктом нашої уваги будуть дві гуляйпільські гімназії: чоловіча та жіноча, відкриті товариством «Просвіта» в 1916 та 1917 рр. відповідно. Побіжно мова йтиме про приватну гімназію з правом навчання для обох статей М. П. Мороховської, що була відкрита на початку 1916 р. Крім того, буде розглянуто діяльність самого гуляйпільського товариства «Просвіта», основна діяльність якого розгорталася саме навколо питання середньої освіти в селі.

Будівля приватної змішаної гімназії М. П. Мороховської. 1930-ті рр.

Слід відзначити, що Гуляй-Поле, маючи офіційний статус села до 1938 р., явно йому не відповідало. Вже на кінець XIX ст. воно являло собою складний в соціальному вимірі населений пункт. Він цілком підпадав під категорію «містечка», де були представлені різні соціальні прошарки. Окрім власне селянства, в Гуляй-Полі був присутній значний відсоток міщан, купців, робітників, інтелігенції. На прилеглих до общинних земель села знаходилися численні поміщицькі садиби, економії та окремі хутори німецьких колоністів, що в контексті своїх економічних інтересів пускали коріння і в Гуляй-Полі. На початок 1910-х рр. населення села складалося майже з 15 тис. чоловік, єврейська громада нараховувала близько трьох тисяч. В селі був цілком сформований промисловий сектор, широко розвинена торгівля, проходили потужні ярмарки. На 1911 р. село мало мощені центральні вулиці з електричним освітленням, телефонну мережу, театр та сінематограф. Вже на початок XX ст. Гуляй-Поле являло цікаве поєднання класичної міської

забудови та планування центральної його частини, що поступово переходила в типові сільські краєвиди з віддаленням до його окраїн.

Перші кроки на шляху до започаткування гімназій в Гуляй-Полі мали місце в 1908 р., коли на сільському сході Гуляй-Поля розглядалося циркулярне звернення міністра народної освіти до Одеського учбового округу, з пропозицією вивчення питання про необхідність і можливості відкриття гімназій в окремих населених пунктах, що охоплювались згаданим округом. Цей документ, розсилався на рівень повітів, які поширювали його в населених пунктах де відкриття гімназій було потенційно можливим та необхідним. На сході супровідний лист до циркуляру зачитував член повітової земської управи І. Тарасенко, який озвучив і пропозиції земства. Результатом слухань було: «Признать в высшей степени желательным и необходимым открыть в с. Гуляй-Поле, как наиболее центральном по своему географическому расположению в уезде, торговом центре многочисленном самом по себе и окруженном земледельческими экономиями, мужской гимназии» [3, спр. 1940, арк. 10].

Дане питання вже давно назріло в колах місцевої інтелігенції та чиновництва, для яких село стало малою Батьківщиною, і тому закономірно виникало бажання розвивати його інфраструктуру для задоволення як мінімум власних потреб. Для будівництва приміщення гімназії, сільська громада пропонувала безоплатно на вибір дві земельні ділянки в центрі села розмірами 2 та 6 десятин, а також одноразово жертвувало 6 тис. рублів [3, спр. 1940, арк. 4 зв., 10].

На наступний день, 21 листопада *, тим же членом повітової управи І. Тарасенком було скликано в волосному правлінні засідання з місцевих різночинців, від яких було отримано зобов'язання внести пожертви на загальну суму 15 тис. рублів на означену справу [3, спр. 1940, арк. 16].

В разі позитивного вирішення питання, повітове земське зібрання ухвалило рішення наступного 1909 р. про виділення разової допомоги в розмірі 10 тис. рублів на будівництво приміщення гімназії, а також щорічно надавати 3 тис. рублів на її утримання [3, спр. 1940, арк. 4].

Після отримання суцільного схвалення на сході, було доручено передати повітовій земській управі копію рішення для надання справі належного ходу. До опікуна (попечителя — рос.) учбового округу регулярно відправлялися депутації з ціллю заявити про підтримку громадою Гуляй-Поля пропозиції та з'ясувати подальші перспективи. Однак, просто бажання виявилось замало. Першочергово підтримувалися ті населені пункти, де громада згодна була жертвувати значні суми для справи, де висувалися суттєві меценатські пропозиції вносити кошти, і загалом багатший прошарок населення проявляв живий інтерес. В учбовому окрузі цілком логічно вказували на низку проблем та давали рекомендації. В якості першого кроку на шляху до відкриття гімназії, було запропоновано заснувати в селі товариство «Просвіта». На думку чиновників, при ньому мали б сконцентруватися люди, що постійно займатимуться даним питанням та будуть брати на себе особисту відповідальність [3, спр. 1940, арк. 40].

Таке товариство було відкрите в 1911 р., і в подальшому його діяльність була нерозривно пов'язана з боротьбою за відкриття гімназії.

До складу його правління першочергово увійшли чиновники волосного рівня, духовенство та лікарі. Зокрема: земський начальник в чині губернського секретаря Микола Володимирович Козлов, мировий суддя Петро Григорович Аксютін,

* Тут і далі дати вказані за старим стилем.

наглядач акцизного збору А. Губарєв, провізор Герш Абрамович Ацеркін, заводський лікар Абрам Ісаакович Лось, земський лікар Григорій Шамірович Мелік-Саркісов, протоієрей Свято-Троїцької церкви Стефан Воскобойніков. З 1914 р. до товариства долучився молодий священник ліберального мислення — Олександр Тимофійович Лоскутов.

Почесний громадянин міста Ковно (суч. Каунас, Литва) Г. А. Ацеркін закінчував ковенську гімназію та повний курс медичного відділення Московського університету [4, спр. 1200, арк. 17]. Колезький радник, всім відома та шанована в Гуляй-Полі людина — А. І. Лось, в 1888 р. закінчив Харківський університет, з 1892 р. направлений в Гуляй-Поле на посаду заводського лікаря з правом державної служби. Пізніше він став головою гуляйпільського страхового товариства на випадок смерті «Взаємодопомога», за вислугу років нагороджений орденом Святої Анни 3-го ступеню в 1914 р. [5, спр. 14, арк. 1 — 6]. Не менш знаним та шанованим у волості був завідуючий земською лікарнею Г. Ш. Мелік-Саркісов. Священики С. Воскобойніков та О. Лоскутов закінчували Катеринославську духовну семінарію, останній продовжував навчання в Одеському університеті на юридичному відділенні.

Без сумніву, освітній рівень членів товариства був високим, однак говорити про товариство як осередок саме української культури та просвіти було б помилково, виходячи з його персонального складу: етнічні росіяни-чиновники та духовенство, лікарі єврейського та вірменського походження. Розглядати товариство варто як таке, що було створене для досягнення конкретної мети, без сумніву благородної та необхідної. До слова кажучи, більш жваво процеси саме українського національного відродження розвивалися в Гуляй-Полі поза межами «Просвіти», в колах учителів, робітничої інтелігенції тощо, що є темою для окремого дослідження.

З організацією «Просвіти», почався новий етап боротьби за гімназію. В 1911 р. починання гуляйпільців підтримало і губернське земське зібрання, що ухвалило рішення про виділення разової допомоги в розмірі 5 тис. рублів та щорічної в 3 тис. на утримання майбутньої гімназії [3, спр. 1940, арк. 4].

Подальша діяльність товариства в справі відкриття гімназії полягала в регулярному поданні на ім'я опікуна навчальним округом відповідних прошень, на що регулярно отримували бюрократичного змісту відписки. Остаточною за 1911 р. була наступна: «Министерство народного просвещения признало необходимым отложить открытие на средства казны мужской гимназии в с. Гуляй-Поле, Александровского уезда до более благоприятного времени, предполагая возбудить вопрос об учреждении этого учебного заведения, по выполнению всех намеченных сетью мужских средне-учебных заведений в пределах Одесского учебного округа мероприятий» [6].

Багато нереалізованих обіцянок товариства відкрити гімназію саме в 1911 р. викликали певну апатію та розчарування в колах ентузіастів даної справи: «Самого же главного из гуляйпольских интересов прошлого года — открытия гимназии не было, и от исполнения этого мы еще далеки, хотя нужно сказать правду, все же подвинулись. Нам почему-то думалось, что новый 1912 год, столетний после того, как мы прогнали французов из России, ознаменуется лучшим праздником открытия средней школы в Гуляй-Поле. Но человек предполагает, а Бог располагает, и мы в этом деле к нашей печали сидим как в сказке старик со старухой у разбитого корыта» [7].

Діяч гуляйпільської Просвіти, лікар А. І. Лось з дружиною в робочому кабінеті

На черговому засіданні товариства «Просвіта» від 23 лютого 1912 р. висловлювалась критика на адресу правління за бездіяльність, низький рівень залученості мешканців села до діяльності товариства, певну замкнутість організації. Як один з кроків до відкриття гімназії пропонувалося для початку відкрити силами товариства прогімназію, що стала б базою для втілення кінцевої мети. Пропозиції такого плану надходили і від приватних осіб, які зобов'язувалися брати на себе таку відповідальність і були «способны оживить стоячее болото» [8].

Цілком логічно, що однією з вагомих причин відмов навчального округу, було намагання «Просвіти» відкрити гімназію на бюджетні кошти, при мінімальній взаємодії з меценатами на місцевому рівні, що додатково фінансово обтяжувало округ. В разі відкриття навчального закладу за кошти казни повітовим земством пропонувалося присвоїти йому ім'я Імператора Олександра II, що так і лишилося на рівні пропозиції.

«Мы — гуляйпольцы в этом деле сели в лодку, но стали плыть не по реке, а по болоту. Само собой разумеется, что это плавание очень медлительно», — підсумовував «Обыватель» в газетній замітці за 1912 р. з приводу діяльності товариства [8].

Черговий раз до позитивного розв'язання питання підійшло в 1914 р., коли було прийняте схвальне рішення на опікунській раді Одеського учбового округу, за яким мав слідувати дозвіл Міністерства народної просвіти. На 1914 р. за попередніми зобов'язаннями земств (губернського і повітового) та сільської громади товариство могло оперувати 21 тис. рублів разових та 5 тис. щорічних виплат, крім того, повітове земство брало на себе витрати за найм житла для персоналу, а саме товариство «Просвіта» погоджувалося покрити недостаючі суми в розмірі до 15 тис. рублів за рахунок меценатських зобов'язань даних ще в 1909 р. [3, спр. 1940, арк. 4, 7]. Однак, початок Першої світової війни порушив близькість

довгоочікуваного фіналу, і питання знову лягало в довгий ящик [3, спр. 1940, арк. 40]. В міністерстві запевнили про неможливість відкриття гімназії за рахунок казни до кінця війни. Та й саме товариство заглибилось в благодійну діяльність на підтримку фронту — організація місцевого лазарету, «Дамського Комітету», допомога родинам мобілізованих та біженців.

Очоловав товариство «Просвіта» до 1914 р. земський начальник 4-ї дільниці (центр якого був в с. Гуляй-Полі) М. В. Козлов. Класичний чиновник царської Росії, людина з консервативними поглядами, напевне не вбачала великої користі від ліберальної гімназійної освіти. Справа дещо змінилася, коли головою правління товариства в кінці 1914 р. став священник Свято-Троїцької церкви села протоієрей Стефан Андрійович Воскобойніков. Людина прогресивного мислення, почав свою діяльність в межах волості з 1906 р., коли був переведений в Гуляй-Поле священником і одночасно викладачем Закону Божого в 1-шу земську школу села. Отець Стефан одночасно являвся гласним від духовного відомства в Олександрівському повітовому земському зібранні, а з 1914 р. наглядачем церковно-приходських шкіл повіту. На цей час старший син отця Стефана вчиться в університеті, дві доньки працюють педагогами (дочка Валентина в гуляйпільському двокласному училищі), та ще четверо дітей вчать в гімназіях та училищах Катеринослава [9, спр. 9, арк. 6 – 8]. Тож, людина, що явно розуміла важливість освіти, надала справі нового дихання. З 1914 р. до справи долучається молодий та активний священник тієї ж церкви Олександр Лоскутов, якого було обрано секретарем просвітнього товариства.

Було намічено нову крайню межу відкриття гімназії в 1916 р. за рахунок виключно місцевих коштів. Для цього з подвійною силою поновлено роботу з вирішення нагальних проблем, що стояли на перешкоді цілі.

Аргументації товариства до опікуна Одеського навчального округу звучали більш ніж переконливо: «В то время как улицы и дома освещаются электричеством, в нашем селе и во всем Александровском уезде стоит густая вековая тьма народного невежества, за отсутствием среднего учебного заведения. Население Гуляй-Поля и его окрестностей, не только в лице передовой своей части, но и во всей своей массе, давно чувствует жгучую потребность в средней школе неоднократно возбуждая перед Учебным Округом ходатайства об открытии гимназии в с. Гуляй-Поле ...» [3, спр. 1940, арк. 40].

На початку літа 1916 р. в управління округом було відправлено в якості делегата від просвітян священника О. Т. Лоскутова, який мав остаточно прояснити давно затягнуту справу, передати кін-

Секретар товариства «Просвіта», викладач Закону Божого жіночої гімназії священник О. Лоскутов. 1913 р.

цеві варіанти документів, а також роз'яснити в управлінні ситуацію, що склалася навколо приватної гімназії Мороховської.

Попечитель навчального округу дав позитивний висновок стосовно готовності гімназії до відкриття та передав документи на остаточний розгляд до Міністерства. Отця Олександра на словах запевнили в позитивному рішенні Міністерства, однак, не маючи на руках дозвільного документу неможливо було вести конкретну підготовку до відкриття закладу та початку навчального року. Непевність ситуації породжувала паузу та неможливість планувати подальші дії.

Паралельно провадилася робота на рівні повітового земства. Гласні Х. В. Рябко (гуляйпільський землевласник, підприємець, член ради директорів товариства Взаємного кредиту) та священник С. Воскобойніков активно лобіювали дану справу на повітових земських зборах 1916 р. остаточно заручившись гарантією виділення коштів для гімназії в розмірі 15 тис. рублів строком на три роки. Підтримали у своїх виступах дану пропозицію як секретар управи П. М. Рудь, так і її голова С. Т. Неєжмаков. Витрати на утримання за перші три роки існування закладу були прогнозовані на рівні 79 тис. 250 руб. [10, сс. 29 – 31, 176].

Будівля чоловічої та жіночої гімназій товариства Просвіта. 1960-ті рр.

Справа відкриття гімназії в 1916 р., м'яко кажучи, висіла на волосині від зриву. Наближався час початку нового навчального року і пристрасті навколо гімназії наростали. Причин тому було декілька.

Одне з давно наболілих питань заключалось у невирішенні проблеми з розміщенням для гімназії. На перших стадіях планувалося будівництво нової спеціальної будівлі для закладу, але постійна інфляція та здорожчання життя на тлі Першої світової війни, обезцінювали прогнозовані для гімназії суми обіцяні земством. Тому вирішено було тимчасово будівлю не споруджувати, а взяти в оренду. Однак, як виявилось, пропозиція не відповідала запиту. Придатними для гімназії по санітарно-технічним нормам виявилася лише одна з потенційно можливих будівель. Нею став прибутковий двоповерховий будинок місцевого купця Дмитра Федоровича Тупікова, що знаходився в центрі села на розі вулиць та виходив фасадами на Соборну площу та вул. Поштову. Будинок був зведений на початку

ХХ ст., перший поверх його використовувався під торговельні заклади, а другий — тимчасово пустував і тому цілком був можливим варіантом для здачі в оренду. Крім того, будучи схильним до меценатства, купець погоджувався на цілком помірну орендну плату, що влаштувала правління товариства «Просвіта».

Однак, затягування з термінами відкриття гімназії, порушували попередні домовленості з купцем, який звик вести справи більш конкретно.

Будучи людиною прямою та діловою, Д. Ф. Тупіков звернувся до товариства «Просвіта» з цілком логічною вимогою поквартитися з рішенням, так як невизначеність та тяганина турбували успішного торговця, а пустуюча будівля в центрі села, яку він уже давно притримував для здачі під навчальні класи, могла бути використана ним і в інших цілях та приносити прибутки. Підганяючи процеси на місцевому рівні, він пригрозив у випадку несплати орендної плати протягом двох тижнів здати потенційно підходящу будівлю для приватної гімназії більш жвавішому в даному питанні подружжю Мороховських. Орендну плату за приміщення для чоловічої гімназії було визначено з власником в розмірі 9 тис. рублів за три роки [3, спр. 1940, арк. 38 зв.].

Загальмував рішення Міністерства за 1916 р. донос на ім'я міністра від директори конкуруючої приватної гімназії М. П. Мороховської, що стала ще однією черговою проблемою для товариства. Подружжя М. П. та Й. М. Мороховських блискавично з'явилося в Гуляй-Полі в 1915 р. та створювало не лише конкуренцію у відкритті гімназії, а й додатковий головний біль для просвітян. Йосип Маркович Мороховський, в минулому завідувач Олександрівським ощадно-позичковим товариством, був засуджений за розтрата та грошові махінації. Після відбування покарання, разом з дружиною шукав віддаленого та спокійнішого місця для подальшої комерційної діяльності. Вибір пав саме на Гуляй-Поле, яке було одним з найрозвиненіших населених пунктів повіту. З невідомих причин, подружжя активно загорілося ідеєю відкриття в селі гімназії, про яку вже давно говорили, але діло залишалось на тому ж місці.

Очевидно, маючи певні особисті зв'язки, нав'язливу ініціативність та достатній капітал, їм вдалося за короткий термін добитися того, чого товариство «Просвіта» чекало з 1911 р. В 1915 р. вони впритул підійшли до вирішення питання з відкриття гімназії. Обмежений через судимість в певних громадянських правах чоловік, проводив всі справи через дружину [3, спр. 1940, арк. 40 — 41 зв.]. Правда й неправда подружжю вдається таки отримати 13 січня 1916 р. дозвіл Міністерства народної освіти і відкрити в лютому 1916 р. приватну змішану гімназію, для якої було орендовано приміщення по вул. Залізничній (на околиці центрального саду). Навчальний заклад було відкрито в складі молодшого та старшого підготовчих та чотирьох основних класів. Набір в гімназію склав 143 особи [3, спр. 1940, арк. 43].

Після взаємних звинувачень просвітян та подружжя Мороховських, що направлялись на ім'я попечителя округу, в травні місяці в приватній гімназії останніх було проведено інспекційне обстеження, яке виявило критично незадовільний стан справ у навчальному закладі. Зокрема, численні порушення та недоліки з документацією, матеріально-технічним забезпеченням процесу. Серед десятих викладачів гімназії одна — викладач німецької, не мала права викладання в середніх навчальних закладах, французька мова взагалі не викладалась. При вступі до гімназії не брались до уваги знання вступників, а основним критерієм була спроможність оплатити вступний внесок та регулярно вносити оплату за навчання.

Викладач музики жіночої
гімназії Акімушкіна Л. І.
Фото 1912 р.

Викладач французької мови
та природничих дисциплін
Вучічевич О. А. Фото 1935 р.

Вихователь підготовчого
класу чоловічої гімназії
С. К. Іщенко. Фото 1930-х рр.

Не дотримувалася відсоткова норма вступу до закладу представників єврейської нації (60,84 % євреїв та 39,16 — православних), через початок навчального року зі значним запізненням, навчальний курс було освоєно не повноцінно. Загальним висновком інспектора було: «Открытая Мороховской гимназия по внешнему виду и по постановке учебно-воспитательного дела, мало напоминает среднее-учебное заведение, и нет надежды, что оно в будущем сделается таковым, т. к. во главе этой гимназии стоят лица малокультурные, открывшие гимназию не с просветительской целью, а с коммерческой» [3, спр. 1940, арк. 43 — 45].

Після подібних висновків, приватна гімназія продовжувала діяти, однак шанси конкурувати та створювати проблеми для товариства «Просвіта» були значно меншими. Крім того, діяльність приватної гімназії Мороховської не знаходила схвалення і в повітовій земській управі, яка на сесії повітового зібрання 1916 р. на прохання власниці відмовила в грошовій дотації даному закладу [10, с. 178].

Фінал бюрократичної тяганини виявився, на щастя, позитивним, правда значно затягнутим у строках. Від 22 серпня 1916 року було отримано рішення Міністерства народної освіти про дозвіл відкриття в с. Гуляй-Полі класичної чоловічої гімназії за рахунок гуляйпільського товариства «Просвіта». Крім того, в кошторис міністерства було закладено фінанси на кредит, яким могло скористатися товариство при нестачі власних коштів. Плата за навчання в гімназії здійснювалась на рахунок вказаного товариства [3, спр. 1940, арк. 26]. До початку нового навчального року лишалося трохи більше тижня, за який «Просвіті» треба було встигнути зробити нереальне.

Зокрема, треба було остаточно визначитися з приміщенням для гімназії, надіславши його план на затвердження до навчального округу, сформуванню опікунську раду, штат викладачів та інших посадових осіб, і найголовніше — провести набір учнів.

Вже 23 серпня в канцелярію навчального округу було мобільно вислано підтвердження наміру відкрити гімназію з вересня місяця, устав товариства «Просвіта» та технічний план приміщення (будинку Д. Тупікова) де буде розміщено заклад [3, спр. 1940, арк. 57]. Так як другий поверх приміщення призначався для житлових приміщень, необхідно було пристосувати його під навчальні цілі. Шля-

хом знесення декількох перестінків було об'єднано кілька кімнат та утворено 3 великі навчальні класи, проведено ремонт та закуплено найнеобхідніші меблі та обладнання [5, спр. 5, арк. 8].

Наступною проблемою для просвітян стало формування викладацького штату. За сприяння керівництва навчального округу, в швидкому порядку на посаду виконуючого обов'язки директора було переведено завідуючого луганською гімназією, статського радника Федора Васильовича Локтя.

Загалом, остаточно сформований штат виглядав наступним чином: викладач Закону Божого — священик Стефан Андрійович Воскобойніков; викладач російської та латинської мови — Афанасій В'ячеславович Бублєєв; викладачка природознавства, географії та французької мови — Ольга Афанасіївна Вучичевич (випускниця Вищих (Бестужевських) жіночих курсів в Петрограді); викладач німецької мови — Марія Людвігівна Генц (переведена з Комерційного училища Нижнього Новгороду); вчитель підготовчого класу — Спиридон Костянтинівич Іщенко (переведений з посади завідуючого та викладача Луганського 2-х класного приходського училища); викладач німецької — статський радник Вільгельм Карлович Дессін (переведений з 1-го Катеринославського реального училища); лікар — Абрам Ісаакович Лось; секретар — священик Олександр Тимофійович Лоскутов; писар — диякон Георгій Симеонович Юрьєв; швейцар — Захарій Рацкевич; прибиральниця — Ірина Данілова.

Членами опікунської ради були затверджені С. А. Воскобойніков, А. В. Бублєєв та О. А. Вучичевич [3, спр. 1974, арк. 1 зв.].

В даному разі треба віддати належне членам товариства, бо вони таки встигли. Гімназія була відкрита в 1916 р., щоправда з запізненням майже на 3 місяці — 24 листопада 1916 р.

Довгоочікуване відкриття закладу 24 листопада, за свідченням директора Ф. В. Локтя проходило в атмосфері небувалого патріотичного піднесення при значній кількості присутніх, в першу чергу учнів та їх батьків. Традиційно було проведено молебень, виконано гімн, з ініціативи директора послано телеграму на ім'я міністра Народної освіти зі всілякими формальними словами подяк йому та імператору і т. п. Крім того, враховуючи воєнні реалії, було проведено серед присутніх підписку на військовий займ на грандіозну як для села суму в 35 тис. 750 рублів для підтримки діючої армії. За ініціативи присутніх батьків було також влаштовано добровільний збір коштів на бібліотеку та різного роду методичні матеріали для гімназії, що склали 1 тис. 400 рублів [12, спр. 1974, арк. 2 — 2 зв.]. Рахунок гімназії було відкрито в місцевому банку товариства Взаємного кредиту.

Що стосується набору учнів до закладу, то їхня кількість розподілилася в структурі одного підготовчого та трьох основних класів. В підготовчий — 22, в перший основний — 45, в другий — 39, в третій — 32 [12, спр. 1974, арк. 23 зв.]. В наступному 1917 — 1918 навчальному році був відкритий 4-й, а в 1918 — 1919 — 5-й основні класи, в яких на початок 1918 р. навчалось відповідно 34 та 38 учнів.

Загальний же розподіл гімназистів основних класів за віросповіданням на 1 січня 1918 р. виглядав наступним чином: православних — 95; римо-католиків — 1, нових християн (протестантів) — 2; іудеїв — 25. За соціальним походженням дітей: дворян — 5; духовенства — 3; почесних громадян — 7; міщан — 26; селян — 76; інших — 6 [5, спр. 5, арк. 11].

З 22 кандидатів іудейського віросповідання першого набору до гімназії було зараховано 7 в рахунок 15 % норми для вступу, двоє як діти призованих в діючу

армію і 5 як таких, що знаходяться на утриманні родичів призваних в діючу армію [3, спр. 1940, арк. 66].

Потенційними вступниками до гімназії стали як діти мешканців самого с. Гуляй-Поля, так і населених пунктів, що розкинуті на значному віддаленні від нього. Подали заяви про зарахування велика кількість дітей з навколишніх єврейських колоній. Певна частина була переведена батьками з інших міст (Олександрівська, Катеринослава, Павлограда, Оріхова) де вони вже починали навчатися через відсутність гімназії в ближчих місцях, частина дітей перейшли з приватної гімназії Мороховської, для батьків яких привабливою була гнучка система пільг в оплаті.

Бібліотека гімназії на перший навчальний рік нараховувала 231 назву в 413 томах, що була закуплена на суму 468 рублів. Ще більше ніж на 1 тис. рублів було зроблено замовлення в книжкових магазинах, однак його виконання постійно затягувалося через значне скорочення випуску книжкової продукції. Тож, відчувалася певна проблема в забезпеченні учнів підручниками та методичними матеріалами [3, спр. 1974, арк. 2 – 2 зв.].

З початком нового календарного 1917 р. товариство «Просвіта» разом з педколективом вже діючої гімназії повели підготовчу роботу по відкриттю аналогічного жіночого навчального закладу, враховуючи успіх першого проекту.

Вже маючи досвід набутий під час відкриття чоловічої гімназії та показавши свою спроможність, справи просвітян з відкриття жіночої гімназії протікали більш впевнено. Після подання відповідних документів та проходження аналогічної процедури в Одеському учбовому окрузі, товариство «Просвіта» отримало 5 серпня 1917 р. дозвіл на відкриття жіночої класичної гімназії на утримання товариства. Для проведення навчального процесу було вирішено використовувати базу чоловічої гімназії, ввівши другу та третю зміни навчання, та розширивши кількість орендованих кімнат в тому числі і на першому поверсі орендованого приміщення [5, спр. 5, арк. 2]. Плата за оренду, ясна річ, виросла та, враховуючи загальні інфляційні процеси, становила в 1917 р. 1 тис. 800 рублів за півріччя.

Викладацький штат було сформовано частково з викладачів чоловічої гімназії та додатково запрошено з інших навчальних закладів. Так, на посаду директора було затверджено Лідію Іванівну Волошину з м. Полтави. В 1907 – 1913 рр. вона працювала завідуючою канцелярії полтавської приватної гімназії В. П. Ахшарумової, а в 1913 – 1917 рр. в канцелярії Полтавського губернського земства. Паралельно з тим, Л. І. Волошина була призначена викладачем рукоділля та пізніше класною наставницею. Виконуючим обов'язки голови опікунської ради було призначено Ф. В. Локтя. На посаду викладача Закону Божого було призначено Олександра Лоскутова, російської мови, каліграфії, арифметики та малювання – Варвару Целларіус.

Частина викладачів працювала в гімназії за сумісництвом, паралельно викладаючи в земських школах та двокласному училищі Гуляй-Поля. Заняття з музики для дівчат почала вести Людмила Іванівна Акімушкіна. Подружжя Акімушкіних в 1910-х рр. переїхало в Гуляй-Поле з м. Харкова, де чоловік Людмили Іванівни Євгеній закінчував університет. З 1918 р. при гімназії починає працювати Галина Андріївна Кузьменко, майбутня дружина Н. Махна. Саме Г. А. Кузьменко викладала українську мову після українізації навчальних закладів. Для цього вона проходила тримісячні курси українознавства в університеті Святого Володимира в Києві [9, спр. 19, арк. 8 – 11]. З 1919 р. Г. А. Кузьменко фактично взяла патронат над освітою у вільному махновському районі та очолила тепер вже махновську

Учениці 5-го класу жіночої гімназії. 1917 р.

«Просвіту», до якої, до речі, з 1917 р. входив і сам Н. Махно. За його власним ствердженням: «Я глибоко верил, что непосредственным участием в этом обществе просвещения, я пошатну в нем религиозный вопрос ...» [11, с. 13]. Однак, подальший хід подій унеможлилював будь-яке дієве впровадження махновської освітньої реформи [2, с. 186].

Набір в гімназію відбувся у кількості 5 класів з одним підготовчим. На початку 1918 р. в ній навчалось 194 дівчини з наступним розподіленням по класах: в підготовчому — 21, першому — 43, другому — 32, третьому — 34, четвертому — 33, п'ятому — 31. З них: 116 православного віросповідання, 73 — іудейського, 4 — протестантського та 1 — римо-католицького. Соціальний склад являв наступну картину: з міщан — 66; селян — 94; духовенства — 3; з купецтва та почесних громадян — 7; дворян — 1; з козацького стану — 1; інших — 22 [5, спр. 5, арк. 4 зв.].

Для матеріально-технічного забезпечення гімназії бібліотека чоловічої гімназії переходила у спільне користування, було почато облаштування кабінету для фізичних вправ.

Через відсутність гуртожитку при гімназіях, значна кількість не місцевих учнів відчувала певний дискомфорт у квартирному питанні. Проблема з житлом в Гуляй-Полі особливо загострилася під кінець Першої світової війни через прибуття сюди значної кількості біженців (близько 1200 осіб), а з 1917 р. в селі був розквартирований 8-й добровольчий Сербський полк (близько 3 тис. осіб) Сербського добровольчого корпусу.

Враховуючи, що основне фінансування гімназій здійснювалося за рахунок оплати за навчання, керівництво впродовж 1917 — 1919 рр. регулярно збільшувало суму оплати через інфляцію. На 1918 р. плата за півріччя складала 70 рублів в підготовчому класі, 80 — в I та II, 95 — в III — V класах [5, спр. 5, арк. 7].

Після відкриття жіночої гімназії, справи в конкуруючій організації — приватній гімназії Мороховської, пішли ще гірше, через те, що батьки віддавали перевагу державним закладам, крім того, навчання в них було дешевшим. Хоча набори за 1917 — 1918 рр. в приватному закладі також були непогані. Не дотримуючись

«старорежимних» обмежень в наборі учнів іудейського віросповідання, в гімназію в більшості своїй зараховували саме єврейських дітей, батьки яких могли собі дозволити оплатити навчання незважаючи на завищені суми по відношенню до гімназій «Просвіти».

Чоловіча та жіноча гімназії, враховуючи умови Громадянської війни, яка в Гуляй-Полі була особливо насиченою та гарячою, працювали з перемінним успіхом до 1921 р., вже мало нагадували в цей час класичне розуміння гімназії. З 1921 р., майже неіснуюча чоловіча гімназія переїхала в експропрійовану будівлю купця М. Гельбуха на Соборну вулицю, бо частину її приміщень зайняли окремі структури новоствореного гуляйпільського повітового виконкому. Про критичну, в першу чергу продовольчу, ситуацію викладачів в селах годі й говорити. При фактично повній відсутності заробітної плати та відсутності власних господарств, вони були поставлені на межу виживання.

В 1921 р. з остаточним утвердженням радянської влади, на базі жіночої гімназії «Просвіти» створили трудову школу, а на базі чоловічої — дворічну професійно-технічну школу, що в свою чергу в 1931 р. переросла в педтехнікум, який символічно до 1936 р. займав початкову будівлю обох гімназій товариства «Просвіта». Дані трансформації до певної міри можна вважати послідовністю традиції середньої освіти в Гуляйполі. Крім того, певна частина викладацького складу гімназій та її випускників в подальшому працювала у згаданих навчальних закладах та школах як самого Гуляй-Поля, так і регіону в цілому.

Попри недовгий термін існування розглянутих нами гімназій, їх значення в освітній сфері регіону не варто применшувати. Вони встигли підготувати певний прошарок молоді, що в подальшому складала кістяк місцевої інтелігенції, для багатьох стали трампліном для продовження подальшого навчання. Крім того, гімназії та товариство «Просвіта» сконцентрували навколо себе продуктивні сили та стали одним з осередків інтелектуального та культурного життя регіону, так і не встигнувши реалізуватися на повну потужність.

Бібліографія

1. Кушніренко І. К. Освіта Гуляйпільщини / І. К. Кушніренко, В. І. Жилінський. — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2012. — Частина II. — 724 с.
2. Чоп В. М. Освітня реформа батька Махна / В. М. Чоп // Історія і культура Придніпров'я. — 2009. — Вип. 6. — С. 181 — 186.
3. ДАОО, ф. 42, оп. 35.
4. ДАЗО, ф. 1241, оп. 1.
5. ДАЗО, ф. 51, оп. 1.
6. Русская правда. — 1912. — № 1671. — 28 июля. — С. 5.
7. Южная заря. — 1912. — № 1680. — 13 января. — С. 4.
8. Южная заря. — 1912. — № 1721. — 2 марта. — С. 3.
9. ДАЗО, ф. 50, оп. 1.
10. Журналы Александровского Уездного Земского Собрания. Очередной сессии 1916 г. — Александровск : Типография при учил.-хут. глухонемых, 1917. — 672 с.
11. Махно Н. Воспоминания. Репринтное воспроизведение изданий 1936, 1937 гг. / Н. Махно // Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918 г.). — К. : «Украина», 1991 г. — Книга 1. — 215 с.

Звилинский С. А.

Гуляйпольские гимназии общества «Просвещение»

В статье идет речь о гимназиях с. Гуляй-Поле Александровского уезда, которые были организованы в населенном пункте в последние годы существования империи Романовых. Основное внимание направлено на мужскую и женскую гимназии общества «Просвещение», а также частную смешанную гимназию М. П. Мороховской. Показан период становления учебных заведений, который пришелся на сложные годы трансформационных процессов в обществе. Рассмотрена деятельность самого гуляйпольского общества «Просвещение» на пути к открытию гимназии.

Zvilinskyi S. A.

Guliaipole Gymnasiums of the society «Prosvita»

The article describes gymnasiums in Guliai-Pole village of the Aleksandrovsy district, which were organized in the last years of the Romanov empire. The main focus is on the male and female gymnasiums of the society «Prosvita», as well as the private mixed gymnasium of M. P. Morokhovskoy. Also, shown the period of formation educational institutions, which happened in difficult years of the transformational processes in society. The article described the activity of the society «Prosvita» in Guliai-Pole on the way to the opening the gymnasiums.

Бровко Б. А.

**РОДОВІД Я. П. НОВИЦЬКОГО
(НА ОСНОВІ ДОСЛІДЖЕНЬ ВЧЕНОГО)**

Серед науковців останньої чверті ХІХ — першої чверті ХХ ст. в Катеринославській губернії відзначався «самий крупний вкладчик Юго-Западного Отдела Географического общества и Харьковского историко-филологического общества» [1, с. 7] (за оцінкою професора Харківського університету, члена-кореспондента Петербурзької АН, дійсного члена АН України М. Ф. Сумцова) Яків Павлович Новицький. Вчений жваво цікавився своїм родоводом, але оприлюднити науковому загалу свої наробки за життя не зміг через вкрай несприятливі політичні віяння того часу. Водночас, саме дослідження свого родоводу надало «Нестору української етнографії» [2, с. 183] поштовх для проведення історико-краєзнавчих та фольклорно-етнографічних досліджень.

Родоводу Я. П. Новицького в науковій літературі приділено недостатньо уваги. Виключенням є публікація Бровка А. С., Бровка Б. А. «Яків Новицький та його імениті предки» [3]. Це видання присвячене трьом представникам відомого на Україні в кінці ХVІІ ст. — на початку ХVІІІ ст. роду Новицьких: Іллі Федоровичу, Григорію Іллічу і Якову Павловичу. Матеріали ж зібрані Я. П. Новицьким щодо власної генеалогії більшості наукового загалу залишились маловідомими.

До матеріалів, зібраних Я. П. Новицьким при дослідженні свого родоводу, входять дві чернетки. Перша — генеалогія роду Новицьких [4], скомпанована по поколіннях, де вчений простежив розвиток двох гілок — від охочекомонного полковника часів гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи — Іллі Федоровича Новицького у бік Івана Ілліча (пращура Я. П. Новицького) і Якова Ілліча. Суттєвим недоліком цієї розробки стала відсутність чіткої генеалогічної

лінії від Івана Ілліча до Якова Павловича. Друга – про рід Новицьких [5], хоча і коротка за змістом, вже позбулася названого недоліку і простежила родинні зв'язки від Івана Ілліча до Якова Павловича.

Наступну групу документів, зібраних вченим, складають матеріали скоріше за все родинного архіву Новицьких. До них відносяться: копії царських грамот і гетьманських універсалів на земельні володіння старшинського роду Новицьких [6]; духовні заповіти Петра і Георгія Новицьких та роздільний акт спадкового маєтку І. П. Новицького [7]. Названі матеріали суттєво доповнюють загальну картину родоvodu.

В даній статі автор систематизує дослідження Я. П. Новицького щодо свого родоvodu від І. Ф. Новицького і вводить їх у широкий науковий обіг.

Я. П. Новицький першим спробував розібратись у генеалогії свого роду, але ці дослідження залишилися тільки у чернетці «Тетрадь заметок по генеалогии рода Новицких» [4]. Згадана чернетка була зроблена наприкінці ХІХ ст. Саме тут Яків Павлович простежив розвиток двох гілок старшинського родовідного дерева Новицьких, на чолі якого поставив охочекомонного полковника І. Ф. Новицького. Нам вдалося упорядкувати чорнові нотатки Я. П. Новицького відносно розвитку генеалогічних гілок у бік Івана Ілліча та Якова Ілліча, але просунутися значно далі у вивченні других гілок роду ми не змогли. Про нащадків інших дітей Іллі Федоровича майже нічого невідомо. Невідомо, як розвивалися генеалогічні гілки Іллі Ілліча, В. Іллічнї і Ганни Іллічнї. Діти Григорія Ілліча залишилися у Тобольську, а нащадки Марії Іллічнї і Степана Трощинського оселилися у Мексиці. На жаль, у згаданих нотатках Яківа Павлович не простежив і розвиток своєї лінії, що зробили ми, опираючись на архів вченого, який знаходиться в Інституті рукописів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України [8].

Після себе І. Ф. Новицький, за твердженням Я. П. Новицького, залишив семеро дітей. Перший шлюб (жінка Софія, судячи з листа Архімандрита Святої Гори Афонського монастиря Заграфського Єфімія, померла не пізніше 7 березня 1685 р.) [9, с. 24], подарувавши йому двох синів – Іллю (про нього нам нічого не відомо) і Григорія [4], всебічно обдаровану, освічену людину, згодом теж охочекомонного полковника, пізніше опального, який під час політичного заслання в Тобольск зібрав цінний матеріал і написав одну з перших в історії сибірської етнографії праць – «Краткое описание о народе остяцком» [10]. Як вважав М. Стороженко, всупереч дослідженням Я. П. Новицького, від Софії І. Ф. Новицький мав не двох синів, а одного – Григорія і дочку [11, с. 455].

Вдруге Ілля Федорович одружився на Меланії Василівні. Від цього шлюбу народилися сини Іван, прапрадід Я. П. Новицького, і Яків. Обидва з часом стали бунчуковими товаришами, тобто військовими чиновниками особистих доручень при гетьманові України. Крім того, дві дочки: Марія і Ганна. Очевидно, існувала ще й третя дочка: у чорновому зошиті Я. П. Новицького «Тетрадь заметок по генеалогии рода Новицких» [4] згадується В. Іллічнї, але її повне ім'я, на жаль, не називається.

«Прапращур Я. П. Новицького ... з початку ХІХ століття купив ґрунт в Олександрівському повіті на Катеринославщині, заснував хутір Новики і з синами Петром і Іваном почав хліборобити» [12, с. 6]. У нас ця теза викликає певний сумнів. Так, серед дітей Івана Ілліча Я. П. Новицький називає лише синів Андрія і Петра (полковника, одруженого на Олені Семенівні Тубородко), ім'я ж Івана – зовсім не згадується [4]. Крім того, чи міг І. І. Новицький, прапрадід Якова Павловича, а не

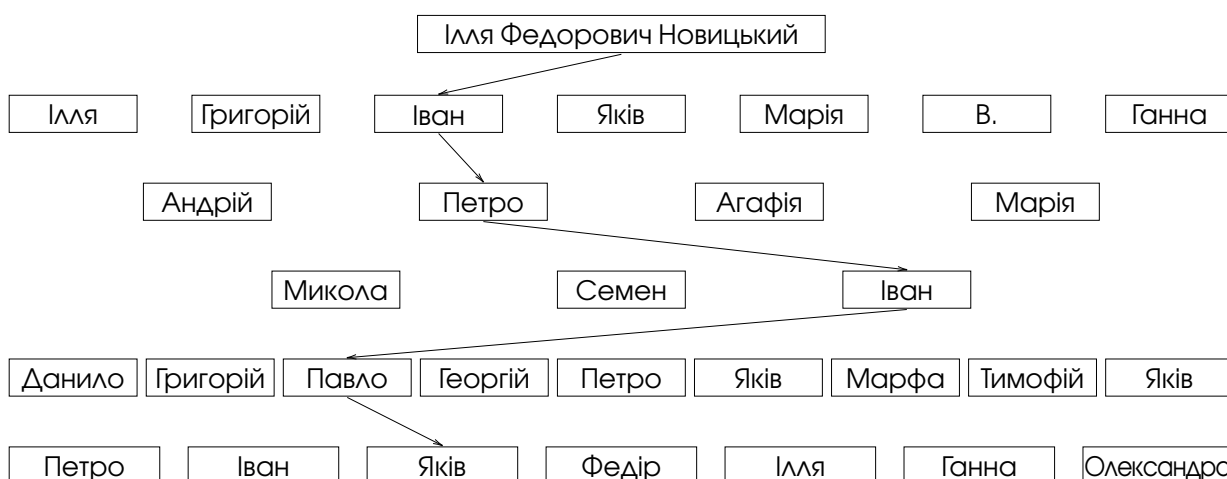
«прапращур» «купити ґрунт» на тоді ще вільних Запорозьких землях? Виходячи із «Рода Новицьких» [8], переселення відбулось десь у 1782 – 1795 рр. при Петрі Івановичі Новицькому (це місце рукопису нам не вдалось до кінця розібрати через його поганий стан), але селяни Петра Івановича згадуються в ревізських казках за 1795 р. [8]. Дід Якова Павловича Іван Петрович Новицький дослужився до губернського реєстратора і був поміщиком у тій же маєтності.

Батько Я. П. Новицького Павло Іванович досяг чина колезького реєстратора і мешкав із своєю родиною то на хуторі Новиках, то в різних помістях, де він працював управителем.

За життя І. Ф. Новицького його сім'я перебувала у вищих ешелонах влади на Україні. Про це свідчать й родинні зв'язки дітей охочекомонного полковника. Григорій Ілліч оженився на рідній сестрі дружини Генерального писаря гетьмана Мазепи Пилипа Орлика, згодом гетьмана-емігранта, й таким чином став свояком непримиренного ворога царату. Син Іван, саме від якого пішло відгалуження родовідного дерева у бік Я. П. Новицького, одружився на дочці племінника Мазепи ніжинського полковника Л. Я. Жураковського. Яків Ілліч узяв дочку переяславського полковника Настасію Дмитрівну Дмитрашко. Дочка Марія вийшла заміж за племінника Мазепи Степана Трощинського, причому цей шлюб влаштував сам гетьман: він послав племінника до Іллі Федоровича нібито з якимось дорученням і вказав охочекомонному полковнику на Трощинського, як на гідного жениха його доньки. У жовтні 1690 р. Мазепа з цього приводу писав: «А кгда он поменний наш до вашмосци прибудет и какое виглядом его намерения будет поважение, о том за оказиею даси вашмосьць нам знати» [11, с. 457].

Після смерті Іллі Федоровича, а пізніше – Івана Ілліча родовідна гілка Новицьких у бік Якова Павловича все більше слабнула у державно-політичному й громадському розумінні – від безпосередньо підлеглого українським гетьманам охочекомонного полковника до бунчукового товариша, від губернського до колезького реєстратора. Її представники вже ніколи не піднімалися до рівня керівних кіл України, а з Іваном Петровичем ще й відійшли від традиційної для чоловіків козацького роду військової служби; не досягли скільки-небудь значних висот у цивільному житті; поступово бідніли матеріально. І лише яскрава постать самого Якова Павловича завдяки його саморідному талантові науковця-дослідника й вкрай напруженій творчій діяльності новою зіркою спалахнула на цьому померклому родовому небосхилі.

Гілка генеалогічного дерева Новицьких у бік Я. П. Новицького.

Висновки. Загалом, до історико-краєзнавчих наукових досліджень Я. П. Новицький прийшов через вивчення свого родоводу. Він був вихідцем із українського старшинського роду, який брав свій початок ще від охочеконного полковника І. Ф. Новицького, і тому живо цікавився своїм родоводом, як складовою частиною загальноукраїнської народної історії, хоч не присвятив цьому жодної з надрукованих праць. Пояснення слід шукати в суспільно-політичному житті України другої половини ХІХ — першої чверті ХХ ст., коли ідея національної незалежності України, родинні зв'язки Я. П. Новицького з прибічником опального гетьмана Мазепи могли принести чимало неприємностей.

Бібліографія

1. Сумцов Н. Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии / Н. Ф. Сумцов // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. — Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1905. — С. 3 — 10.

2. Дорошенко В. Новицький Яків Павлович / В. Дорошенко // Україна. — 1925. — Кн. 6. — С. 183.

3. Бровко А. С. Яків Новицький та його імениті предки / А. С. Бровко, Б. А. Бровко // Запорозька спадщина. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1997. — Вип. 3. — 60 с.

4. Тетрадь заметок по генеалогии рода Новицких. Кон. ХІХ в. Черновик // НБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, У, 790.

5. Новицкие (историческая справка к родословной) // ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів, ф. 4 — 1/2.

6. Книга копій царських грамот, гетманських і полковничих универсалов, виписей із актів книг, купчих на земляне владення старшинського роду Новицких за 1670-1705 гг. Копія начала ХІХ в. // НБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. 201, № 73.

7. Духовные завещания Петра и Георгия Новицких, отдельный акт наследственного имени Ивана Петровича Новицкого. 30 января 1810 г. — 7 октября 1852 г. Копии // НБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів, ф. 202, № 195 — 197.

8. Біографічні матеріали: родовід, життєпис, замітки біографічного характеру, громадська діяльність. 1914 — 1923 рр. та без дат // ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів, ф. 4 — 1/2.

9. Письма к полковнику запорожского войска Иль[e]. Новицкому [1676 — 1696 рр.; сообщ. И. Чистович] // ЧИОИДР. — 1863. — Кн. 1. — Раздел V. Смесь. — С. 20 — 51

10. Новицкий Г. И. Краткое описание о народе остяцком, сочинённое Гр. Новицким в 1715 г. / [издал и снабдил примечаниями Л. Майков] // Сиб. общество любителей древней письменности. — С.-Пб., 1884. — 104 с.

11. Стороженко Н. Охочеконный полковник И. Ф. Новицкий / Н. Стороженко // Киевская старина. — 1885. — № 7. — С. 431 — 457.

12. Шевченко В. І. З любов'ю і вдячністю / В. І. Шевченко // Народна пам'ять про козацтво. — Запоріжжя : «Інтербук», 1991. — 315 с. (у співавторстві)

Бровко Б. А.

Родословная Я. П. Новицкого (на основе исследований учёного)

В статье рассматривается ветвь генеалогического древа рода Новицких от охочекомонного полковника Ильи Фёдоровича Новицкого до известного на юге Украины историка, краеведа, этнографа и фольклориста Якова Павловича Новицкого.

Brovko B. A.

The family tree of Novitskiy Ya. P. (based on research of the scientist)

The branch of Novitskiy family tree starting from Colonel Ilya Fedorovich Novitskiy, volunteer-horseman up to Yakov Pavlovich Novitskiy, Ukrainian famous historian, regional ethnographer and folklorist, is presented in the report.

Атаманчук І. В.

**ЦЕРКВА В ІМ'Я ПРОРОКА ІЛЛІ
СЕЛА ТЕРНІВКИ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ**

З об'єктивних умов — внаслідок революційних подій, війн та активної анти-релігійної діяльності — на території Запорізької області вціліло мало старих релігійних споруд.

В селі Тернівка Вільнянського району Запорізької області збереглася Іллінська церква. Тернівка знаходиться на лівому березі затоки Пласка Осокорівка на межі Запорізької та Дніпропетровської областей, приблизно за 50 км від обласного центру.

Невелика ошатна кам'яна сільська церква побудована неподалік траси і помітна на відкритій місцевості. Запорізький фотохудожник Олександр Максимов звернув увагу співробітників Запорізького обласного художнього музею (ЗОХМ) на старовинну споруду. Відвідавши церкву, вони побачили частково збережені розписи.

Виявилось, що Іллінська церква декілька років тому зацікавила харківських мистецтвознавців. Старший викладач кафедри основ архітектури ХНУБА І. Р. Акмен та реставратор, доцент ХДАДМ В. В. Шуліка разом із групою студентів виконали обміри та дослідження церкви. Зібрані матеріали дали можливість провести у жовтні 2016 р. круглий стіл «Церква в селі Тернівка: історія, дослідження, реставрація» в ЗОХМ. В. В. Шуліка назвав імена виконавців стінних розписів церкви. За його даними, розписи в Іллінській церкві виконали художники, причетні до іконописної школи Києво-Печерської лаври: Володимир Дмитрович Сонін, Володимир Соколов та Федір Коновалюк.

Прізвище архітектора І. Р. Акмен не змогла назвати достовірно. Деякі факти з її доповіді щодо тернівських землевласників та фундаторів церкви викликали сумніви. Вона вважала, що Тернівка належала московським дворянам, між тим як за документами ДАЗО землевласниками були місцеві дворяни.

Довідку щодо Іллінської церкви підготувала старший науковий співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею (ЗОКМ) О. В. Чайка: «По ревизским

сказкам 1795 г. на месте современного села Терновки располагалась деревня Терновская, основанная артиллерийским капитаном Василием Яковлевичем Протопоповым на землях, полученных им в ранговую дачу. В 1904 г. в селе, которое уже имело название Терновка, коллежский асессор Илья Алексеевич Протопопов построил каменную церковь с одним престолом во имя Пророка Ильи. При церкви работала церковно-приходская школа. Для проживания священнику предоставлялся дом, псаломщику нанимали квартиру. Казенного жалования причту не платили. Аренду за 33 десятины земли оплачивали прихожане. В 1908 г. места псаломщика и священника были вакантны».

Родина Протопопових — олександрівські поміщики. Протопопов Василь Якович — дворянин Олександрівського повіту, з російських дворян, капітан артилерії у відставці, жив у Олександрівському повіті (1810). За ревізією 1811 р. за ним — на оброку пустопорожньої землі 2447 десятин і село Тернівка. Діти: Олексій, Надія.

Протопопов Олексій Васильович — дворянин, титулярний радник. У 1853 р. за ним в Олександрівському повіті перебувало село Терновая, 131 ревізька душа та 4500 десятин землі. За спадкоємцями, за ревізією 1858 р., в повіті — села Терновое та Аннівка. Діти: Ілля, Анна, Петро.

Тернівку успадкував Протопопов Ілля Олексійович — дворянин Олександрівського повіту, колезький радник. Народився в кінці 1820-х рр. Закінчив Харківський університет. Предводитель дворянства Олександрівського повіту (1838 — 1839 рр.). Попечитель земської школи в селі Петрово-Свистунове. Його прізвище знаходимо серед дворян, що володіли нерухомістю. У 1906 р. йому належало в повіті 5112 десятин землі [1, с. 394].

Церква в ім'я Пророка Іллі була побудована саме за його життя та його коштом: «Церковь построена в 1904 г. тщанием потомственного дворянина Илии Алексеевича Протопопова» [2, спр. 96, арк. 45].

У виданні «Екатеринославские епархиальные ведомости» за 1905 р. знаходимо свідчення про ці події: «По Указу Его Императорского величества, Святейший Правительствующий Синод слушали: рапорт Вашего Преосвященства (Преосвященного Симеона — авт.), от 30 декабря 1904 года за № 28229, с ходатайством об открытии при вновь устроенной церкви в деревне Терновке, Александровского уезда, самостоятельного прихода с причтом и об испрошении Высочайшего соизволения на укрепление за церковью названной деревни 33 десятин полевой и 2 дес. усадебной земли, отводимой крестьянами той же деревни для довольствия причта. Приказали: согласно ходатайства Вашего Преосвященства, Святейший Синод определяет: 1) при церкви во имя Святого Пророка Илии в деревне Терновке, состоящей в приходе церкви села Свистуново-Петровского Александровского уезда, открыть самостоятельный приход с причтом, состоящим из священника и псаломщика с тем, чтобы содержание причта сего прихода относилось исключительно на изысканные местные средства» [3]. 23 березня 1905 р. священником церкви с. Тернівки було призначено Олександра Могилевського (до того часу священника Петропавлівської церкви с. Свистуново-Петрівського). Вочевидь, це був перший священник новоствореної церкви [4].

У 1913 р. священником Іллінської церкви служить Тихон Євдокимович Грабарьов, 44-х років, вдівець із чотирма дітьми, на казенному утриманні (жалування 294 руб.), псаломщиком — Гаврило Павлович Кусковський, 25 років, на казенному утриманні. «... прихожанъ: 1906 д. м. п., 1039 д. ж. п.». Працює церковно-

парафіяльна школа, з 1910 р. — церковно-парафіяльне опікування, церковної землі побільшало — 40 десятин. До приходу належали присілки: хутори Тернуватий, Подол, села Олександропіль, Андріївка.

Церква мала адресу: поштове відділення «Славгород», село Тернівка, ст. Катерининської залізниці, Славгород [5, сс. 28 — 29].

За часів служби Тихона Грабарьова і відбулися роботи по художньому оздобленню церкви.

Між тим, у тому ж виданні «Екатеринославские епархиальные ведомости», надруковані «Обязательные постановления ... по строительной части в Екатеринославской епархии», згідно з якими «... проекты церквей и церковных построек, а равно проекты росписей церквей живописью и другими художественными работами» повинен обов'язково розглядати єпархіальний архітектор [6]. За свідченням архітектора Олександра Харлана, єпархіальним архітектором з 1900 по 1917 рр. в Катеринославі служив Григорій Ілліч Туровець.

Іллінська церква с. Тернівка. 2016 р.

Потомственный дворянин Ілля Протопопов помер 20 серпня 1909 р. у віці 82-х років від паралічу серця і був похований в межах огорожі церкви. [7, спр. 438, арк. 56 зв.]. Через деякий час власником цього села стає П. А. Головачов. На жаль про перехід землеволодіння від Протопопова до Головачова документи поки не знайдені. Але є свідчення благодійної діяльності останнього. «Екатеринославские епархиальные ведомости» за 1911 р., дворянину, тернівському землевласнику Петру Олександровичу Головачову висловлюється подяка Єпархіальної училищної ради [8], він же та його дружина Іуліанія Володимирівна Головачова згадані у подяці Єпархіального Начальства «за пожертвование разных церковных вещей в

Детальніе эскізи на роспись церкви
въ с. Терновкѣ Александровс. экзд.
Скатонославо гдѣтер.

В. Сонинъ
1910 г.

1, 2, 3 – ескізи для Іллінської церкви с. Тернівка, виконані В. Д. Сониним у 1910 р.;
4, 5, 6, 7 – сучасний вигляд розписів (фото зроблені у 2016 р. С. В. Томком)

Ильинскую церковь села Терновки на сумму 170 руб. 30 коп.» [9]. А також дворянину Петру Александровичу Головачову висловлена подяка «за пожертвование в церковь села Терновки, Александровского уезда, 1) серебряных церковных вещей на сумму 145 руб. 75 коп. и 2) одежд на все церковные аналои в 150 руб.» [10].

Виконання живописних робіт в церкві пов'язане з іменами нового власника та художника В. Д. Соніна.

В роботі В. А. Шиденка, вказується: «Основные работы художника В. Д. Сони́на — роспись Георгиевской церкви в Киеве в 1896 г., роспись храма Аскольдовой могилы в Киеве в 1899 г., роспись главных ворот Киево-Печерской лавры в 1905 г., образ Евфросинии в Дальних пещерах и руководство живописной школы в Киево-Печерской лавре, роспись храма в с. Терновке Екатеринославской губернии, в имении Головачева, в 1914 — 1916 годах ...» [11, с. 98].

Творчий спадок художника Соніна майже знищений (Георгієвську церкву в Києві підірвали, храм Аскольдової могили повністю перебудували). Збереглися зовнішні розписи Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври, виконані у 1901 — 1903 рр. До цієї роботи є перелік із 45-ти ікон [12, оп. 2, арк. 14 — 16 зв]. У 1908 р. він із учнями іконописної школи також поновив стінні розписи біля входу до святині, виконавши «Два собори преподобних печерських святих» [12, оп. 2, арк. 77].

В червні 2017 р. відбувся форум «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальний виклик сучасності», куди запросили автора з доповіддю «Історичні аспекти розписів Іллінського храму» [13, сс. 31 — 35]. Під час зустрічей з учасниками форуму виявилось, що саме у фондах НКПІКЗ зберігаються документи щодо життя та діяльності Володимира Дмитровича Соніна, передані родиною художника у 1971 та 1982 рр. Головний зберігач живописної колекції музею-заповідника І. Ю. Івакіна опрацювала ці документи та підготувала публікацію у збірці Могилянських читань 2015 року [14, сс. 400 — 405].

Згідно з даними лаврської збірки, В. Д. Сонін народився 15 липня 1852 р. в селі Ольхи Шацького повіту Тамбовської губернії у родині міщан, що походили з м. Сапожок Рязанської губернії. Свідоцтво про завершення Соніним навчання у Київській рисувальній школі М. І. Мурашка датовано 17. 08. 1895 р. [15].

В фондах Заповідника зберігаються графічні та живописні ескізи для розпису Іллінського храму в селі Тернівка, датовані 1910 р. На одному з них — особистий підпис художника. Приблизно в цей час В. Д. Сонін звільнився з Лаврської іконописної майстерні та повністю віддався новій роботі [16, спр. 998, арк. 240]. Володимир Соколов надалі виконував свої обов'язки наглядача іконописної майстерні, тож участь його у роботах над розписами у Тернівці сумнівна.

Авторство розписів В. Д. Соніним Іллінської церкви підтверджує проект договору на роботи: «заведующий Лаврской иконописной школой иеромонах Владимир и руководитель школы художник Владимир Дмитриевич Сонин заключили сей договор с жителем г. Киева ... Петром Александровичем Головачевым в следующем:

а) мы, иеромонах Владимир и В. Д. Сонин, обязываемся по сему договору произвести работы внутри каменной церкви в селе Терновка Александровского уезда Екатеринославской губернии ... написать 56 икон, указанных в смете, покрыть остальные места орнаментом. Всю эту работу обязываемся исполнить по эскизам, одобренным П. А. Головачевым, художественно, добросовестно и прочно» [16, спр. 998, арк. 236].

До рапорту [16, спр. 998, арк. 225], який подав ієромонах Володимир до Духовного Собору Києво-Печерської Лаври, докладені витрати на розпис церкви [16, спр. 998, арк. 229 – 230] та кошторис живописних робіт, в якому вказані:

«Иконы и картины:

1. Купол, на котором должны быть изображены ангелы, несущие крест – 900 р.
2. В барабане между окон 8 серафимов по 80 рублей за лик – 640 р.
3. На поясе 8 медальонов по 75 руб. каждый – 600 р.
4. На парусах четыре Евангелиста по 150 рублей каждая икона – 600 р.
5. На арках 12 медальонов по 50 руб. каждый – 600 р.
- шесть одно-личных икон святых 125 руб. каждая – 750 р.
6. В алтаре между окон образ Тайной Вечери – 400 р.
- Вверху в (нерозбірливо – авт.) икона Божией Матери – 200 р.
- Над жертвенниками Моление о чаше – 100 р.
7. Два простенка рядом с иконостасом, на одном из них картина Воскресение Христово – 200 р.
- На другом картина Вознесения Господня – 200 р.
8. На предбанних простенках между икон шесть одно-личных икон свят. в рост по 125 руб. каждая – 750 р.
- Выше икон на сводах (нерозбірливо – авт.) две картины: 1-я Благовещение Матери Божией – 200 р.
- 2-я Рождество Христово – 200 р.
9. На плафоне передней части церкви две картины: 1-я Пророк Ілля в пустыне – 200 р.
- 2-я Взятие Пророка Іллі на небо – 200 р.
10. На западной стене два поясных изображения по 75 руб. – 150 р.
11. На работу орнаментов золота 150 (нерозбірливо – авт.) по 3 р. 20 к. – 480 р.
- Подготовка стен – 600 р.
- Устройство лесов – 250 р.
- Расходы личные и подвоз мастеров – 280 р.
- Итого 10000 р.» [15, спр. 998, арк. 228].

Почати роботи планувалось у червні 1910 р., закінчити – 1 жовтня 1912 р.

Можна остаточно стверджувати, що свій живописний вигляд Іллінська церква набула саме завдяки художнику Володимиру Дмитровичу Соніну.

Ще одним непрямим підтвердженням того, що родина художника пов'язана із Іллінською церквою, є запис у метричній книзі про поховання брата Соніна: «Орловской губернии Виктора Дмитриевича Сони́на рядового добровольческой армии 1-го Чеченского (коннаго) 3-го эскадрона» [7, спр. 438, арк. 232 зв.]. Помер 8 грудня 1919 р. (записано – «вбитий»), похований 9 грудня на церковно-парафіяльному цвинтарі Тернівки.

Потомственный дворянин Петро Олександрович Головачов помер 31 серпня 1916 р. у віці 67 років. [7, спр. 438, арк. 70 зв.]. Старий цвинтар села забудований.

У радянські часи Іллінська церква зазнала багатьох втрат. У 1930-ті роки церква була понівечена – трактором повалено купол, який впав в середину та розбився, утворивши яму у підлозі. Було зламано дзвіницю, церкву переробили на клуб. Розписи були забілені.

Під час війни діяльність церкви була відновлена, але ненадовго. У 1961 р. її знов закрили [17, спр. 33, арк. 37]. Деякий час у приміщенні було зерносховище, потім – знову клуб, пізніше – майстерні з виготовлення килимів. На почат-

ку 1990-х років церкву відкрили, відновили богослужіння. За часів священика В. Чайки поставили новий купол, який виявився значно більшим за первісний, та забетонували кріплення. Столітні розписи почав роз'їдати грибок.

На думку історика, члена бюро Українського національного комітету ICOMOS, кандидата архітектури О. Харлана, церква побудована в єпархіяльних традиціях за типовим допрацьованим проектом, що не зменшує цінність споруди. Найцікавіші елементи — завершення, на даний час втрачені. Під час останньої «реконструкції-відновлення» завершень над центральним об'ємом зроблені неприпустимі помилки (використання бетону, який накопичує вологу та змінює мікроклімат склепіння, що погано позначиться на живописі під ним) і спотворення зовнішнього оздоблення храму (пристрій бетонного «бункера» над розписаними склепіннями, величезна цибулина і т. ін.). Терміново потрібна розробка проекту, на основі дослідних робіт і архівних пошуків.

В Києві проживають нащадки художника Володимира Дмитровича Соніна: його правнук Вадим Борисович Жежерін, онук доньки художника. Онуки та правнуки сина художника, який також воював у добровольчій армії та емігрував, проживають у Франції.

До унікальної церкви є цікавість і спадкоємців, і культурної громади міста, і місцевих жителів. Важливо надати церкві максимально наближений до первісного вигляд та зробити цю культову споруду частиною туристичних та краєзнавчих маршрутів Запорізького краю.

Автор висловлює подяку начальнику відділу інформації та використання документів ДАЗО О. Г. Величко, завідувачу сектору зберігання «Живопис» НКПІКЗ І. Ю. Івакіній, старшому науковому співробітнику НКПІКЗ О. В. Пітателевій, в.о. директора КЗ «Василівський історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» В. М. Стойчеву, кандидату архітектури О. В. Харлану, благодійнику Іллінської церкви Л. М. Фащевському, фотографам О. В. Максимову та С. В. Томку.

Бібліографія

1. Заруба В. Дворяне Екатеринославской губернии / В. Заруба. — Днепр : Лира, 2016. — 560 с.
2. ДАЗО, ф. 19, оп.1.
3. Отдел официальный // Екатеринославские епархиальные ведомости. — 1906. — № 6 — 7. (21 февраля). — С. 81 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://xn--90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_rc_ar000031615/
4. Указы Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Святейшего Правительствующего Синода, Преосвященному Симеону, епископу Екатеринославскому и Таганрогскому // Екатеринославские епархиальные ведомости. — 1905. — № 10. — С. 145 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://xn--90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_rc_ar000032998/
5. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 г. — Екатеринославъ, 1914. — 489 с.
6. Обязательные постановления, изданные Екатериносл. Епархиальн. Начальством по строительной части в Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. — 1908. — № 36. — С. 601 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // http://xn--90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_rc_ar000031737/
7. ДАЗО, ф. Р-5593, оп. 2.

8. Отдел официальный // Екатеринославские епархиальные ведомости. — 1911. — № 7. — С. 125 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // http://xn--90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_rc_ar000039555/
9. Отдел официальный // Екатеринославские епархиальные ведомости. — 1914. — № 16. — С. 252 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // http://xn--90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_rc_ar000040314/
10. Отдел официальный // Екатеринославские епархиальные ведомости. — 1915. — № 1. — С. 11 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // http://xn--90ax2c.xn--p1ai/catalog/000200_000018_rc_ar000040701/
11. Шиденко В. А. Вибрані праці з історії Києво-Печерської лаври / В. А. Шиденко. — К. : Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 2008. — 256 с.
12. ЦДІАК, ф. 208, оп. 2 заг.
13. Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальний виклик сучасності. — К., 2016. — 360 с.
14. Івакіна І. Ю. Твори В. Д. Сони́на у фондovій збірці НКПІКЗ / І. Ю. Івакіна, Н. М. Батенко, І. М. Олексюк // Могилянські читання-2015: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти. — К., 2016. — С. 400 — 405.
15. КПЛ, ф-13302.
16. ЦДІАК, ф. 128, оп. 2.
17. ДАЗО, ф. Р-2555, оп. 1.

Атаманчук І. В.

Церковь во имя Пророка Ильи села Терновки Запорожской области

Статья касается церковного здания села Терновка Запорожской области и частично сохранившихся росписей стен. Была поставлена задача, выяснить, кем и когда построена Ильинская церковь и кто выполнил стенные росписи.

К сожалению, поиски имени автора проекта данного сооружения не дали результатов, но установлен автор эскизов и росписей. Они выполнены художником Владимиром Дмитриевичем Сониным. В статье перечислены его работы по оформлению церковных сооружений в Киеве, а также доказано авторство его работ в церкви с. Терновка. Найден эскиз 1910 г. за подписью художника, по которым предполагалось выполнить росписи.

Ильинская церковь нуждается в профессиональной реставрации и сохранении. Она может стать одним из туристических объектов Запорожской области.

Atamanchuk I. V.

Church in the name of the Prophet Elijah of Ternovka village, Zaporizhzhia region

The article concerns the church building of the village of Ternovka in the Zaporizhzhia region and partially preserved wall paintings. The task was set, to find out who and when the Ilinsk church was built and who executed the wall paintings.

Unfortunately, the search for the name of the author of the project of this structure did not yield results, but the author of sketches and paintings was established. They are made by the artist Vladimir Dmitrievich Sonin. The article lists his work on the design of church buildings in Kiev, as well as the authorship of his works in the church with. Ternovka. Found sketches in 1910, signed by the artist, which was supposed to perform the murals.

Ilinsky church needs professional restoration and preservation. It can become one of the tourist sites of the Zaporizhzhia region.

РОЗПИСИ ІЛЛІНСЬКОГО ХРАМУ С. ТЕРНІВКА

У селі Тернівка Вільнянського району Запорізької області знаходиться діючий храм Пророка Іллі. Хрестово-купольна споруда була побудована у 1904 р. Будівля добре збережена, але купол та дзвіниця відновлені не у первісному вигляді.

Особливу цінність мають внутрішні олійні розписи церкви, виконані художником Володимиром Дмитровичем Соніним (1852 – 1942), який у 1906 – 1910 рр. був настоятелем іконописної школи Києво-Печерської Лаври [1, с. 97]. «... преподавательская деятельность Сонины сопровождалась интенсивной работой по написанию заказных икон, портретов и т. п.» [1, с. 100].

Збережені розписи, знайдений договір проекту про виконання художніх робіт в Іллінській церкві та ескізи розписів, особливо – головної бані, свідчать про те, що В. Д. Сонін розробив оформлення церкви за канонам Російської православної церкви, який ще з XVIII ст. починає витіснятися іконами академічного написання – по суті, картинами на релігійну тематику [2, с. 8].

Цей процес відчувається і у тернівській церкві на честь Пророка Іллі. Найголовніше у живописному вирішенні оздоблення храму: через біблійні сюжети та життєписи подвижників церкви звучить заклик: не забувайте про спасіння своєї душі.

Вісім святих – величних героїв християнської віри – представлені цілісним блоком, разом, відрізняються індивідуальними характеристиками. Образи нижнього ряду в міжвіконних простінках нефу виконані у повний зріст, нагорі – погрудні у медальйонах.

Солунські брати, Кирило та Мефодій, прославлені долученням народів до християнської віри, – написані навпроти один одного, перші предстають перед парафіянами церкви.

Кирило (827 – 868) зображений згідно канону, із німбом над головою, з відкритим Євангелієм в руках, у характерному для свого часу вбранні. Це мудра високодуховна людина: у нього напружений, зосереджений погляд, сильна внутрішня енергетика. Образ Мефодія (815 – 885) – спокійний, стриманий, із суворим поглядом. Його атрибути – посох у правій руці, у лівій – книга та хрест (за канонам). Це символ хрещення та спасіння від вічної смерті.

Преподобний Серафим Саровський (1757 – 1833) був канонізований Російською церквою у 1903 р. У тернівській церкві він зображений як милостивий всепрощаючий старець з чернечими чотками в руках – символом щоденного молитовного труда. Серафим Саровський взяв на себе подвиг старецтва та приймав кожного із словами «Радость моя, Христос Воскресе!». У великого святого мудрий, уважний, трохи сумний погляд.

Святитель Тихон (1724 – 1783), єпископ Воронежський, Єлецький, Задонський – богослов, значний православний релігійний просвітник, канонізований у 1861 р. Шанується як чудотворець. Святитель славився лагідністю, самозреченням, милосердям. Він любив повторювати, що прощення краще, ніж помста. Образ Тихона Задонського в Іллінському храмі виглядає м'яким, милостивим. Його очі світяться добротою.

Святитель Митрофан (1623 – 1703), єпископ Воронежський, канонізований у 1832 р. Він вчив людей, був уважним до хворих, сиріт, заступався за скривджених.

Молився за воїнів, що полягли за вітчизну, записував їхні імена до Синодника. Віддавав свої статки на благо держави. Лик святого відображує його непохитну віру і тверду принциповість. Святитель Митрофан не боявся накликати на себе царський гнів. Вважається, що все його життя було однією доброю справою. Святителя Митрофана художник змалював одягненим у велику схиму, що відображає духовну закритість, захищеність монаха від земних пристрастей.

Святійший патріарх Гермоген (1530 – 1612), канонізований у 1913 р., був найосвіченішою людиною свого часу, церковним письменником. Історія зберегла пам'ять про нього, як про героя, що протистоїть зрадникам та ворогам вітчизни, благословляє людей на визвольний подвиг. Це людина сильного характеру та твердих переконань. Навіть помираючи від голоду, він не змінив своїх поглядів. На жаль, його зображення в Іллінській церкві збереглося частково. Саме дата канонізації Гермогена, найпізніша поміж інших, зображених у церкві, – 1913 р., може слугувати підказкою, в який час роботи над розписами ще не були закінчені.

Преподобний Сергій Радонезький (1314 – 1392), служитель подвижництва, освіти і духовного виховання, був канонізований Російською церквою у 1452 р. Іконописець зобразив його у чернечому вбранні, у повний зріст, на тлі засніженого пейзажу – місці його обителі. У правій руці святого хрест, у лівій – розкрита книга. Засновник Троїце-Сергієвої Лаври, захисник Православ'я, Сергій Радонезький представлений внутрішньо зібраним та натхненним, як пророк та чудотворець.

Святий Іоасаф Білгородський (1705 – 1754) був намісником Свято-Троїцької Лаври в обителі Преподобного Сергія. Особливу увагу приділяв освіті духівництва, підтримці церковних традицій. Св. Іоасаф зображений художником В. Д. Соніним під час служби. Одяг єпископа відповідає церковному канону. На голові Св. Іоасафа митра – символ тернового вінця Спасителя. На плечах – хрещатий омофор – символ заблукалої вівці, що її добрий пастор несе на собі додому. У правій руці святителя – дикирій, що символізує двоїсту природу Ісуса Христа, людську та божественну. Канонізовано Іоасафа Білгородського у 1911 р.

Над образами святих отців церкви на стінах нефу зображені серафими, промальовані геометричні та квітково-рослинні орнаменти.

У трансепті, поруч із іконостасом, на простінку справа є частково збережене зображення із значними ушкодженнями. Найвірогідніше, це фрагмент зображення «Собор Святителів Вселенської церкви», створеного за оригіналом В. Васнецова для Володимирівського кафедрального собору.

Зазнала втрат монументальна композиція з трьох фігур по ліву руку від іконостасу. Вочевидь, найбільш постраждало зображення Ісуса Христа – центральна фігура між Апостолами Петром та Павлом. Зображення Христа та Апостолів – за давньою традицією – виконані в античному одязі, хітонах та гематіях. У Христа хітон червоного кольору, гематій – синього – ми бачимо це на фігурі в центрі. Можливо, іконописець змалював канонічну композицію «Дарування Закону», де обабіч Христа Апостоли: Петро із ключами від Царства небесного і Павло з книгою, що символізує його посилення до Нового Заповіту.

У порівнянні наявної кількості розписів із запланованими за договором між художниками та поміщиком П. О. Головачовим, зрозуміло, В. Д. Сонін змінив первісний план за зрозумілих (наприклад, обмеженості площі) та невідомих причин.

У вівтарі церкви написаний сюжет «Моління про чашу» (добре зберігся, але, як і всі наведені, потребує реставрації). В образі Христа на колінах, із схиленою головою, прикритими очима та зімкненими кистями рук передані напружені

роздуми, які переходять у смиренність до майбутніх страждань. Оригінал образу «Моління про чашу» був виконаний академіком Петербурзької Академії мистецтв Вільгельмом Олександровичем Котарбінським (1849 – 1921) для Володимирського кафедрального собору у Києві, написаний у бічному нефі художником Олександром Олександровичем Сведомським (1848 – 1911) [3, сс. 307 – 308].

Великий вівтарний розпис «Таємна вечеря» в Іллінському храмі виконаний за оригіналом, розробленим відомим художником, академіком Імператорської Академії мистецтв, членом-кореспондентом французької Академії вишуканих мистецтв Генріхом Іполітовичем Семірадським (1843 – 1902). Ескіз розроблений у 1876 р. для Храму Христа Спасителя у Москві, де був за п'ятнадцять днів виконаний автором на стіні (доля оригіналу була сумною, він постраждав від вогкості, але, коли В. Васнецову запропонували замінити роботу академіка, той відмовився, пояснивши це тим, що ім'я Генріха Семірадського настільки вагоме в російському та європейському мистецтві, що замінити його «Таємну вечерю» твором іншого художника він вважає неможливим по відношенню до пам'яті автора) [3, с. 208]. До речі, п'ятнадцять фрагментів оригінального розпису, змонтовані в єдину композицію, зберігаються в музеї Храму Христа Спасителя у Москві.

А Іллінська церква має чудову «Таємну вечерю» на вівтарній стіні. Г. Семірадський, розробляючи цей сюжет, спирався на італійську традицію епохи Відродження. Сонін спромігся зберегти класичний спокій атмосфери роботи Семірадського та передати психологічний стан кожного із присутніх. Сцена чудова за композиційною побудовою, колористичним рішенням, за передачею світлотіньових контрастів.

На східній стіні храму представлені чотири сюжети із Старого Заповіту. Зверху зліва — композиція «Прабатьки наші у раю. Адам і Єва» виконана за оригіналом В. Васнецова «Блаженство рая» (1885 – 1896) для Володимирського кафедрального собору. Зображена безтурботна лірико-романтична ідилія. Тут, біля райського дерева, добре усім: Адаму та Єві, зайчикам та льву ... Поруч (зверху зліва) — сюжет «Вигнання з раю» (на жаль, частина живопису втрачена). Оригінал був взятий із видання «Библия в картинах» Юліуса фон Карольсфельда.

З того ж самого видання — сюжет «Жертвоприношення Авраама» (на східній стіні унизу зліва) — це найдраматичніша сцена розписів в Іллінському храмі. Художник зумів переконливо та виразно змалювати трагедію Авраама. Перед парафіянами — прообраз Новозаповітної жертви Бога-батька, що віддав свого сина Христа в ім'я людей на хресну смерть ...

На східній стіні, внизу справа — «Моїсей виносить скрижалі». Поки не вдалося з'ясувати, де знаходиться оригінал сюжету. Є надія, що це творча робота В. Д. Соніна. Припущення базується на тому, що образ Мойсея — слов'янського типу. Мойсей — предводитель і визволитель єврейського народу, зображений стомленим. Але він мужньо несе скрижалі (як свій хрест). Узагальнений силует, контрастне протиставлення світлого хітону на темному тлі гори виділяють зображення Мойсея з будь-якої відстані і навіть при недостатній освітленості храму. Образ Мойсея сприймається як значний та монументальний.

Легенда Іллінського храму — розпис «Страшний суд». Ідея страшного суду — судилище над живими та мертвими. Зверху, на хмарках, — Ісус Христос ... Унизу фігурка маленької людини — символ його душі ... Янгол-хранитель тримає ваги, на які сатана кладе згорток з його гріхами ... Зображення багатопфігурне та поліфонічне: присутні Діва Марія, Іоанн Предтеча, апостоли, янголи, люди ...

«Страшний суд». Розписи Іллінської церкви с. Тернівка

Сюжет «Страшного суду», як правило, розміщують на західній стіні храму. В Іллінській церкві страшний суд помістили на стелі. Його бачать парафіяни, коли виходять із храму після молитви. Перед очима — грізне нагадування та застереження. Оригінал цієї композиції був блискуче виконаний В. Васнецовим у 1896 — 1904 рр. для Георгієвського храму міста Гусь-Хрустального (зараз від-реставроване полотно площею майже 50 кв. м. знаходиться в Музеї кришталю, розташованому на території цього храму). Достоїнства цього величного розпису — унікальна побудова композиції, масштабність фігур, живописно-графічна манера розпису.

На початку ХХ ст. критики писали про цю картину В. Васнецова, що «Страшний суд», ця кінцева епопея християнського світу, ще ніколи не була виражена в мистецтві в настільки грандіозному та цілісному вигляді.

Всі вцілілі розписи Іллінської церкви уникли переписування та поновлення, — і, як оригінальний витвір мистецтва, потребують професійної якісної реставрації. Для цього знайдені безцінні документи — план первісного розпису та ескізи до нього.

Бібліографія

1. Шиденко В. А. Вибрані праці з історії Києво-Печерської Лаври / В. А. Шиденко. — К. : Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 2008. — 256 с.
2. Алексеев С. В. Образ, воплотивший слово: Основы иконознания / С. В. Алексеев. — СПб. : Сатисъ, 1997. — 38 с.
3. Виктор Михайлович Васнецов, серия «Мир художника». — М. : Искусство, 1987. — 496 с.

---

*Травень Л. И.***Росписи Ильинского храма с. Терновки**

В статье проводится анализ сохранившихся росписей Ильинской церкви с. Терновки Запорожской области (Александровского уезда Екатеринославской губернии) с точки зрения православной тематики и соответствия первоначальному плану росписей согласно сохранившимся архивным документам.

*Traven L. I.***Paintings of the church of Elijah with. Ternovka**

The article analyzes the surviving paintings of the church of St. Elijah with. Ternovka of the Zaporizhzhia region (Alexandrovsky district of the Ekaterinoslav province) from the point of view of the Orthodox theme and correspondence to the original plan of the paintings according to the archival documents that have been preserved.

*Чоп В. М.***ЗБРОЙНИЙ КОНФЛІКТ МАХНОВСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ
З НІМЦЯМИ-КОЛОНІСТАМИ (1918 – 1919 рр.)**

Загалом історія махновського руху 1917 – 1921 рр., який виступав на арені «громадянської війни» з інтернаціоналістичними гаслами, не знає прикладів етнічних конфліктів та проявів гострої національної ворожнечі. Проте у будь-якому правилі є винятки. Подібним чином можна характеризувати стосунки махновців з німцями-колоністами Південної України. Наприклад, історик П. Лаврів описує ставлення махновців до колоністів терміном «погром» [1, с. 17]. Автор даної статті виступає з запереченням подібного тезису, хоча і визнає, що стосунки між махновськими повстанцями і німцями-колоністами були як по-справжньому складними, так і суперечливими. В листопаді 1918 р. вони переросли в справжній військовий конфлікт, що тривав до весни 1919 р. і в якому були задіяні тисячі учасників. Події цього збройного протистояння багато в чому залишаються «білою плямою» української історії, та ще з репутацією «слизької» теми, розробка якої може викликати навіть збурення на сучасній міжнародній арені.

За даними Енциклопедії українознавства німці-колоністи на початок ХХ ст. були досить чисельним етнічним угрупованням. Перед Першою світовою війною в Південній Україні мешкало 430 тисяч німців [1, с. 17]. Один з найбільш потужних осередків німецької колонізації знаходився саме на території «махновського району». Згідно з офіційною статистикою у Великотокмацькому, Мелітопольському, Дніпровському та Одеському повітах мешкало 126 000 німців [2, с. 49].

Початок загострення стосунків між селянством Запоріжжя і Приазов'я та місцевими німцями-колоністами припав на весну 1918 р., коли на теренах України фактично постав німецький окупаційний режим, з яким місцеві колоністи почали не просто активно співробітничати, а й допомагати німецьким військовим підрозділам у проведенні каральних акцій проти місцевих селянських повстанців.

Першою причиною підтримки колоністами окупаційних заходів австро-угорської армії в 1918 р. стали дискримінаційні дії проти них, які мали місце в Російській імперії з початком Першої світової війни. Колоністів, включно з німецькомовними сектантами-менонітами, підозрювали в шпигунстві та пронімецьких симпатіях. Двічі, 2 лютого 1915 р. і 13 грудня 1915 р., російський уряд видавав накази щодо тимчасового припинення прав іноземних громадян в Росії на землекористування і землеволодіння. Саме тоді пройшла компанія по перейменуванню німецьких колоній на російський кшталт. Траплялися також випадки висилки осіб німецького походження з західних губерній імперії. Один з моральних авторитетів початку ХХ ст., письменник В. Короленко, назвав подібну політику «великою несправедливістю» [3, с. 52].

Другою, більш вагомою причиною, стали економічні інтереси колоністів. Весною 1918 р. гетьманський уряд Української держави закликав поміщиків повертатися в свої маєтки, звідки їх восени-взимку 1917 – 1918 рр. повиганяли збурені революцією і Нестором Махном селяни. Проте поміщики не поспішали з'являтися перед очі місцевих громад небезпідставно побоюючись за своє життя. Тоді землі, володарі яких не повернулися до господарювання, почали роздавати тим, хто гарантував їх обробіток, лояльність режиму і, що саме головне, безконфліктні відносини з продовольчими органами німецьких армій. Німці-колоністи виявили неабияку активність в цьому плані, побачивши в даній ситуації можливість стати політичним і економічним гегемоном в регіоні.

Але найбільше розлютило селян те, що німці-колоністи почали створювати каральні загони, які переслідували повстанців і вчиняли екзекуції в селах, які підтримували махновців. При цьому каральні загони більш як достатньо озброювалися з арсеналів німецьких військ. Свідки подій однозначно запевняють, що зброї у німців-колоністів було надзвичайно багато. Наприклад, влітку 1920 р., після двох років постійних бойових дій і реквізицій, «чекісти» вилучили в менонітів, тобто прихильників ідеології пацифізму, лише двох волостей Великотокмацького повіту: 332 гвинтівки, 30 обрізів, 85 револьверів, 162 шаблі, 187 «бомб», тобто ручних гранат, та 24 540 патронів [2, с. 49].

Участь колоністів у розправах над мирним населенням, що буцімто допомагало повстанцям, неабияк розлютила Н. Махна. Так в розправі над повсталим селом Дібрівками (Великомихайлівкою), коли 1 – 2 жовтня 1918 р. було спалено близько 600 селянських садиб, брали участь каральні загони принаймні з двох німецьких колоній («лумирів») – Марієнталя та Красного Кута. Н. Махно особисто звинувачував їх у розстрілах мирних селян і згвалтуваннях місцевого жіноцтва [4, с. 112]. Ад'ютант Н. Махна – Олексій Чубенко, в свою чергу згадував, що німці з колонії Блюменталь (20 верст на схід від Оріхова), зробили кілька нападів на сусідні села, зокрема спалили найближче до неї українське село Копані [5, спр. 525, арк. 36].

Вендета спалахнула практично на слідуючий день після дібрівських подій. 3 жовтня 1918 р. махновці захопили тачанку з трьома колоністами-карателями Марієнталя, що повертались з Дібрівки. Особиста зустріч з ними довела Н. Махна до нервового нападу, під час якого він ледве не застрелився з браунінга. Причиною цього було те, що німці дізнавшись, що перед ними Н. Махно запропонували вірно служити йому [4, с. 107]. В цей же день було зупинено ще одну тачанку з трьома колоністами, які везли до себе в колонію побитого і зв'язаного селянина. Вони зустріли його на дорозі біля Дібрівки і «взяли з собою». Н. Махно вважав, що взяли задля допиту і тортур. Селянин розповів, що в Дібрівках найбільше лютували

колоністи з колонії Красний Кут. Н. Махно запитав, що селянин хоче зробити з німцями, які захопили його. Хлібороб не виправдав надій отамана сказавши, що нічого поганого він цим «дурням» робити не хоче. Тим часом місце подій оточила юрба повстанців і односільчан селянина, які нагримали на нього, обізвали дурнем його самого і тут же на місці відрубали німцям голови шаблями [4, с. 109].

Красний Кут спочатку збирались просто роззброїти. Проте селяни сусіднього села Времівки, з якими порадились махновці, засумнівалися в цьому. Невелика в 60 – 70 дворів колонія була озброєна «до зубів». Вона мала в користуванні кулемети «Кольт», спеціально пороблені в стінах будинків бійниці, підземні стрілецькі гнізда й сховища боєзапасів. Сусідні села постійно чули як колоністи тренувалися в стрільбах. Тому було вирішено брати колонію приступом. З обіду колонія була оточена і загін в 35 кавалеристів сходу увірвався в неї, але був частково перебитий влучним вогнем і залишив населений пункт. Повстанські командири засумнівалися чи варто взагалі займати колонію. Однак Н. Махно наполягав, це був акт помсти. Батько з наближеними пішов в атаку сам. Захопивши 5 полонених і прикрившись ними наче живим щитом, махновці заставили оборонців колонії майже припинити вогонь. В цей момент в колонію знову увірвалась кавалерія. Колонія здалася, проте виявилось, що живих оборонців здалося лише четверо, ще шестеро було вбито. Інші або ще не повернулися з Дібрівки, або десь переховувалися.

Махновці зібрали по дворах зброю, вивели жителів і худобу з колонії в степ і запалили її. Колонія запалала і перетворилася в пекло. Скрізь почали вибухати не знайдені махновцями боєзапаси навіть артилерійські снаряди. З підземних сховищ почали вискакувати захисники колонії, але вони не могли врятуватися, бо махновці що оточили колонію звідусіль, стріляли в них. Люди гинули від розривів снарядів і набоїв. Багато з них тут же на місці покінчило з собою пістолетними пострілами. Після пожежі колоністи запитали у махновців: що їм тепер робити? Махно відповів: «Йти туди, куди пішли жителі спаленої Дібрівки». Підійшовши до німецьких жінок Н. Махно вибачився перед ними у тому, що не знайшов підстав залишити колонію недоторканою [4, с. 114].

«Мешканці колонії пішли у напрямку до інших колоній та куркульських хуторів. Боляче було дивитися на їх, що розтяглася вереницею, ходу. Але інакше вчинити по відношенню до колонії ми не могли. Ми не могли залишити її в недоторканості. Ми повинні були знищити цю колонію разом з тою частиною її господарів ..., що поїхала під село Дібрівку допомогати експедиційним військам ...» — згадував у своїх мемуарах, написаних в 1934 р. Н. Махно [4, с. 114].

В листопаді 1918 р. ситуація ще більше загострилася. Німецькі війська полишали Україну й практично залишали колоністів сам на сам з самим, що не є, їх лютим ворогом. Махновці вже почали згадувати колоністам всі старі порахунки, починаючи з несправедливого розподілу запорозьких степів у 30-х роках ХІХ ст. Багато претензій були цілком доречними, зокрема треба визнати, що у своєму ставленні до найманих робітників українського походження господарі-колоністи були у побутовому відношенні зовсім не на висоті протягом всього ХІХ ст.

Саме в цей час махновці почали застосовувати проти своїх ворогів тактику залякування терором. Вони зупиняли пасажирські потяги й знімали з них для допитів та тортур всіх схожих на німців-колоністів громадян. Документи денікінської «Особливої комісії по розслідуванню злодіянь більшовиків» з фондів Державного архіву Російської Федерації красномовно розповідають про ці жахливі інциденти. Так, священник Я. Татарчевський, настоятель положівської Свято-Покровської

церкви, свідчив, що на ст. Пологи махновці зняли з потягу, допитали і вбили, по звинуваченню в шпигунстві, німецького підлітка 13-ти років та дівчинку 14-ти років [6, спр. 109, арк. 8]. Ревізор М. Гашкевич свідчив, що чув від людей про випадок коли сам Н. Махно з підручними «заживо спалили в топці паровоза якогось німця» [6, спр. 109, арк. 9]. Причому, як свідчив машиніст М. Філіпов, махновці забороняли хоронити трупи своїх ворогів, і в першу чергу німців, аби їх поїдали зграї бродячих собак [6, спр. 109, арк. 10].

Ситуація стала зовсім нестерпною для колоністів в грудні 1918 р., коли махновці з переслідуваних партизан перетворилися в домінуючу політичну силу регіону, створили «вільний район» і почали поширювати свою владу навсібіч від Гуляй-Поля. Захоплене махновцями містечко Пологи й однойменна залізнична станція стала для німців синонімом жаху. Щоб особливо принизити колоністів махновці допитували й катували їх в «дамській кімнаті» залізничного пологівського вокзалу. За пологівським залізничним мостом, махновці вбили кілька десятків знятих з поїздів колоністів, причому за свідченнями лікаря М. Тесенка: «Одних вони просто розстрілювали, інших же попередньо сильно мучили – відрубували руки й ноги, рубали черепи тощо» [6, спр. 109, арк. 11]. Убивали махновці німців і в пологівському кар'єрі, тимчасово, під час епізоотії сапу, перетвореному на скотомогильник [6, спр. 109, арк. 10].

Початок масового махновського терору проти німців-колоністів викликав, в свою чергу, адекватну реакцію. Колоністи повстали проти повстанців, сподіваючись що їм на допомогу прийдуть загони Кримсько-Азовської Добровольчої армії. Проте, поки білогвардійці формувались в Бердянську та Симферополі, розраховувати доводилося тільки на власні сили. Знаменом антиммахновського повстання на початку січня 1919 р. стала, вже згадувана, колонія Блюменталь. Каральна експедиція махновців до неї не заставила себе чекати довго. З січня 1919 р. на найближчу до колонії ст. Оріхівська прибув 2-й Гуляйпільський батальйон очолений особисто Н. Махном [7, с. 48] (за іншими даними це сталося 9 січня 1919 р.) [8, с. 68]. Здавалося час повернув назад свій хід. Тепер вже німці-колоністи повставали проти існуючого режиму, а махновці займалися придушенням антиурядового повстання.

Перший бій махновці колоністам програли. Зайнявши колонію вони встигли лише спалити кілька дворів, забравши у її населення коней і одяг, коли їх вибили звідти наступаючі німецькі загони з інших колоній [7, с. 49]. З півдня і сходу наступали на махновський район загони німецьких колоністів, що зорганізувавшись почали підтримували денікінців.

Н. Махно, маючи в батальйоні масу поранених повстанців, відступив назад до станції, де було заарештовано священника, який агітував махновців припинити їхню війну з німцями «в ім'я бога і гуманності». («Німці нація розумна, культурна освічена і нам ... принесла порядок, а це саме те чого нам не вистачало»). Повстанців, які відмовлялися його слухати, священник лякав пекельним вогнем. Дізнавшись про це, Н. Махно наказав спалити попа живцем в топці власного паровоза, аби він побачив пекельний вогонь вже на цьому світі [7, с. 49].

На перші числа січня 1919 р. німці-колоністи були об'єднані денікінськими офіцерами в добровольчу Єгерську бригаду самооборони, що спочатку утримувала фронт по лінії Пологи – Блюменталь – Новомихайлівка. Чисельність бригади історик В. Савченко оцінює в 3000 чол. [9, с. 76], а її командиром називає полковника Ковалинського. Київський історик В. Верстюк називає її п'ятитисячною.

В другій половині січня 1919 р. німці-колоністи утримували ділянку фронту в 50 км завдовжки від ст. Великий Токмак до ст. Пришиб, але діяли і на інших ділянках протимахновського фронту. Так, загін німців-колоністів разом з 2-м кінним полком Дроздовської дивізії 11 – 18 січня 1919 р. зміг, потіснивши махновців, захопити станції Пологи та Гайчур [9, с. 80]. З боку Великого Токмака їх підтримували «білі» частини (1500 багнетів) під загальним командуванням генерала В. Май-Маєвського [10, с. 63]. Загалом кількість німців-колоністів в полках КАДА історики оцінюють в 30 відсотків. Південна ділянка махновців виставила проти цих сил 6200 бійців [7, с. 50].

Бої з німцями-колоністами продовжувалися близько двох місяців і закінчилися врешті-решт перемогою махновців, які 26 січня 1919 р. уклали військово-політичну угоду з УСРР та РСЧА. Про розгром махновцями такого контрреволюційного гнізда як колонія Блюменталь з захватом повідомляла газета «Известия» (орган ВЦВК РСФРР). Журналіст А. Сергєєв писав: «Колоністи тисячами стали здавати зброю й виказувати покірність Радянській владі» [11, с. 2]. А головним представником радянської влади в регіоні весною 1919 р. став комбриг Батько Махно. При цьому репресії проти німців-колоністів не вщухали. Так, гуляйпільський меноніт Абрам Лепп, згодом свідчив, що махновці в березні 1919 р. «десь в Таврійській губернії (тобто на території сучасної Мелітопольщини – авт.) піймали 8 німців-колоністів, відвезли на хутір Карманова і там їх убили» [6, спр. 109, арк. 7].

Всередині новоутвореної «Гуляйпільської республіки», махновці цілком офіційно почали вважати німців-колоністів своїми ворогами і недоброзичливцями, адже сформована колоністами «егерська бригада» не була знищена остаточно, а просто відступила спочатку в Крим, а потім на Кубань. Восени 1919 р. її бійці повернуться у Приазов'я і знову почнуть репресії в промахновських селах. Весною ж 1919 р. Махно вирішив покарати колоністів методом економічного визиску. Повстанську бригаду, а потім й дивізію, треба було чимось годувати і озброювати.

Першою повинністю, яка впала на німецькі колонії, були конфіскації тачанок («карет»). Цікаво, що особисто Н. Махно вважав тачанку саме німецьким екіпажем [4, с. 127]. Серед махновських командирів навіть виникло таке поняття «назбирати тачанок» [7, с. 317], тобто проїхатися з конфіскаціями по навколишніх лумирях. Зокрема, тачанка, яка експонується в одному з залів Запорізького обласного краєзнавчого музею, теж має німецьке, точніше менонітське, походження з колонії Нижня Хортиця. Вона була відбита у махновців червоноармійцями в 1921 р. Пам'ятник махновській тачанці встановлений біля Гуляйпільського краєзнавчого музею є збільшеною копією «запорізької тачанки» і теж являє собою витвір німецького «каретного» мистецтва. Всі тачанки забиралися повстанцями безкоштовно. На них або встановлювали кулемети, або використовували для стрімкого перевезення піхотинців.

Другою повинністю стала грошова і майнова. Зокрема, збір контрибуцій з колоній навколо Гуляй-Поля Н. Махно доручив отаману Феодосію Устимовичу Щусю. Вибір був не випадковий. Ф. Щусь був родом з Дібрівки і, палаючи помстою, не зупинявся ні перед чим. 18 березня 1919 р. Ф. Щусь із загоном прибув у колонію Яблукову, котра згідно махновського плану мала дати 50 тис. крб. Зібравши колоністів на сходку Ф. Щусь виголосив їм постанову штабу 3-ї бригади Задніпровської дивізії щодо умов контрибуції, аргументуючи її розміри ударами палиці по головах учасників зборів [12, с. 32]. Німці сказали, що не мають потрібної суми і змушені відправити делегацію в сусідні колонії за грошовою допомогою. Ф. Щусь

використав цю заяву, як привід для розправи, мотивуючи, що насправді делегацію послали за допомогою, аби вбити його з підручними.

Махновський отаман наказав розстріляти вісім самих заможних колоністів і заборонив під страхом наступної розправи хоронити їх. Одержану суму контрибуції Ф. Щусь, до копійки, по акту, здав начальнику постачання махновської бригади. За цей час жінки вбитих колоністів добралися до Гуляй-Поля аби особисто прохати Н. Махна дати дозвіл на похорони. Керівні махновці були обурені подібним виявом сваволі. Махновський скарбник О. Чубенко називав Ф. Щуся «підлотником», а сам Н. Махно, знову впавши в істеричний припадок, «сволотою» і «мародером». Н. Махно негайно викликав Ф. Щуся, який був роззброєний і заарештований. Н. Махно пообіцяв розстріляти його в разі повторення подібного. Ф. Щусь дав слово не повторювати убивств. Жінки отримали дозвіл на похорони.

Проте історія колонії Яблукової на цьому не закінчилася. Після від'їзду контрибуційного загону німці знову зібралися на збори і вирішили помститися, організувавши замах на життя Н. Махна. На роль убивць по жеребу було вибрано двох колоністів. Під виглядом прохачів вони мали інсценувати візит в Гуляй-Поле, в штаб махновської бригади, домогтися зустрічі з Махном і застрелити його. Червона бричка запряжена добрими конями довезла їх на центральну вулицю Гуляй-Поля, але далі терористів-аматорів зрадила витримка. Черговий по штабу наказав затримати підводу, а коли та не спинилася почалася перестрілка, в результаті якої випадково було вбито гуляйпільського підлітка Івана Дерев'янка.

Дізнавшись про ці події, Ф. Щусь, з власної ініціативи, взяв загін і виїхав в Яблукову. Там він скликав в місцеву Раду багатих колоністів і знову наклав на них контрибуцію. Слідство проведене Щусем показало, що жереб тягло близько 30 чол., яких було заарештовано і посаджено в сарай. Слідом за арештованими в сарай зайшли махновці і розстріляли їх, а сарай спалили [7, с. 189]. Ф. Щусь привіз Батьку 100 000 карбованців і 14 пар знятих з убитих чобіт. Вгледівши подібну ініціативність Н. Махно, знову мав приступ шаленства і вже хотів таки розстріляти Ф. Щуся за компрометацію руху. Однак Ф. Щусь не розгубився і відразу пригадав Н. Махну випадок зі спаленням живцем попа в топці паровоза [8, с. 68]. «І що йому було? Нічого! А людей нема!» — обурювався згодом анархо-журналіст П. Могила [7, с. 189].

Новий поворот у стосунках махновців з колоністами стався влітку 1919 р., коли під тиском білогвардійців махновці були змушені відступити на захід в херсонські та одеські степи. Саме в цей час і в цих краях червоноармійці придушували антибільшовицьке повстання місцевих німців-колоністів. Махновці, що в цей час теж ворогували з «червоними», серйозно допомогли німцям своїми нападами на спільного ворога і встановили з колоністами досить добросусідські відносини. Склалася ситуація коли німці-колоністи почали поділятися в махновських очах на хороших (херсонських) та поганих (запорізьких).

Національна упередженість махновців проти німців була досить слабкою. Серед рядових махновців траплялися особи німецького походження, які, до речі й виявляли найбільшу нетерпимість до своїх більш заможних одноплеменців. Серед махновських командирів з німців-колоністів походив Олександр Клейн, який вважався одним з найкращих командирів Револьюційної Повстанської Армії України. Біднота батьківської родини дозволила йому компенсувати серед махновців своє походження. Був він майже неосвіченим, безстрашним, багато разів пораненим у боях і безшабашно веселим командиром [13, с. 247]. В 1917 р.

він, кинувши роботу приказчика в одному з гуляйпільських магазинів, вступив в місцеву групу анархістів-комуністів. Кар'єра О. Клейна в повстанському війську постійно йшла вгору. В 1918 р. він був штабним ад'ютантом, в 1919 р. командиром піхотного полку, в 1920 р. став командиром маневрової групи [7, с. 588]. В серпні 1921 р. О. Клейн загинув при відступі махновців до румунського кордону.

В жовтні 1919 р. махновці повертаються в рідні терени й відновлюють свою Гуляйпільську республіку. І знову спалахує їх стара ворожнеча з колоністами, які до того ж встигли «заплямувати» себе перед махновцями своєю співпрацею з денікінським окупаційним режимом. Деякі з колоній, що розташовувалися на шляху руху колон повстанської армії, взагалі стояли порожніми, жителі кидали родинні житла рятуючи лише свою душу і залишаючи все майно на поталу повсталим селянам. Більш сміливі колоністи витримували на собі весь комплекс заходів махновської зневаги. Повстанці розорювали їх погребі, ображали господарів діями і словами, провокували останніх на антиммахновські виступи, які придушувалися з середньовічною жорстокістю. Зокрема, старожили краю звинувачують махновців «в нападах» на німецькі колонії навколо Новомиколаївки [9, с. 3], сучасного Запоріжжя та особливо навколо Мелітополя, що знаходилися по берегах р. Молочної.

Зокрема в колонії Миколайполе, де нині встановлено пам'ятний знак жертвам «махновщини», повстанці, за даними історика А. Безносова, вбили 11 мешканців і за 9 тижнів хазяйнування вивезли третину всіх хлібних запасів селища та забрали велику кількість рогатої худоби. Махновці звинувачували колоністів у потуранні контрреволюціонерам, зокрема в тому, що ще в 1918 р. вони надавали німецьким військам «фінансову підтримку» й приймали участь у каральних акціях останніх «проти більшовиків». Тут необхідно зазначити, що німці, зразка 1918 р., не відрізняли в своїх офіційних донесеннях анархо-махновців від більшовиків, звалюючи їх нечестиві революційні діяння до однієї купи.

Німецький загін самоохорони з села Новопетрівки спробував вчинити махновцям збройний опір. В результаті цього, як свідчить місцевий житель Григорій Руденко: «махновці ... вночі напали на Новопетрівку й вирізали всіх — від великого до малого, і жінок, і дітей». Інший старожил — Лукерія Третяк згадувала про ці події: «В 1919 році в Новопетрівці німці не хотіли в село пускати махновців, вийшли на бугор й почали стріляти. Махновці всіх чоловіків повбивали і в одну яму кинули. До сих пір та яма на кладовищі є. Жінок і дітей не зачепили. Вони потім перебрались хто в Долинівку, хто в Миколайполе». Репресії проти мелітопольських колоній були ще більш жорстокими і це при тому, що під час свого візиту в Мелітополь 13 жовтня 1919 р. Н. Махно і начальник штабу армії В. Білаш, заборонили місцевому махновському верховоді Володіну, командирі 4-го Кримського корпусу РПАУ/м/ самовільні конфіскації та розстріли німців-колоністів [7, с. 317].

Німецький краєзнавець Абрам Берг в своєму нарисі «Трагедія села Блюменорт» (колонія на річці Курушан, притоці ріки Молочної) наступним чином описує каральні акції махновців. 10 листопада 1919 р. в село прибув чисельний загін махновців, який відразу зайнявся реквізиціями і репресіями колоністів. Лише за один день було вбито 16 чоловік. Проте це був тільки початок. 12 листопада в колонію приїхав сам Н. Махно, після чого екзекуції колоністів ще більше посилювалися, а при розправах з колоністами почали застосовуватися жорстокі катування. Одному з запідозрених колоністів махновці силоміць заштовхали в рота негашеного вапна і перетягнувши горло мотузкою, залили водою. Іншого спалили живцем обливши

гасом. За кілька листопадових днів в Блюменорті, Молочанську, Орлово та інших колоніях махновцями було вбито 58 чоловік [3, с. 53].

Справа в тому, що махновці вважали німців-колоністів «біляками». Це і пояснює дискримінаційну політику щодо них з боку махновців. Стосунки між «білими» та махновцями можна вважати самими антагоністичними за всю історію «громадянської війни». Ненависть, що охопила супротивників, не піддається опису. Потрапити в полон означало бути підданим негайній і лютій смерті. Н. Махно вів проти білогвардійців безкомпромісну війну на знищення [15, с. 32]. Трагедія колоністів була у тому, що справжніми «біляками» німці-колоністи не стали навіть попри своє бажання. Їх військові формування через низьку боєздатність в більшості своїй були розформовані до зими 1919 р. До того ж практично всі німецькі колонії в Україні зазнали 1919 р. значного спустошення саме у зв'язку з денікінським наступом [2, с. 50] і після цього вже ні про яку політичну активність думати не бажали. Коли восени 1921 р. Н. Махно переховувався від комуністичної влади то робив він це в німецькій колонії № 2, що неподалеку від села Заливного (Олександрівського повіту). Німці змирились з махновцями лише відчувши на практиці комуністичну продрозкладку. «У всіх колоніях, в яких ми зупинялися, вони самі робили розвідку, стояли в заставах, попереджуючи нас про будь-які пересування червоних військ. Вони дбайливо, мабуть із симпатії, а можливо через боязливість, приховували місце нашого перебування від червоних: ми були поза небезпекою», — згадував потім В. Білаш [7, с. 554], начальник штабу РПАУ/м/.

Історія взаємин махновців з німцями-колоністами має свій досить цікавий епілог. В 1924 р. сім'я емігранта Н. Махна вирішила перебраться з польського містечка Торунь до Парижу. Першим етапом переїзду стало переселення в Данциг (Гданьськ), що мав тоді статус німецького «вільного міста». Тут, Н. Махно з дружиною були заарештовані за те, що в 1918 — 1919 рр. Батько «виганяв» з України німецьких колоністів. Дружину з маленькою донькою досить швидко з-під арешту звільнили, але Н. Махна посадили до «фортеці», тобто місцевої тюрми. Відсидівши близько року в її стінах, Н. Махно здійснив нарешті мрію своєї молодості: він втік із тюрми, перепилявши ґрати напильником і зв'язавши мотузку із розірваних простирал [15, с. 72]. Справа інкримінована Н. Махну залишилася незакритою і розбиратися в перепетях трагічних подій давнини тепер доводиться нам, сучасним історикам.

Бібліографія

1. Лаврів П. І. Колонізація українських і суміжних степів: історичний нарис / П. І. Лаврів. — К., 1994. — 127 с.
2. Сергійчук В. Німці в Україні / В. Сергійчук // Берегиня. — 1999. — № 2. — С. 48 — 54.
3. Авдеенко С. Последний атаман: повести и очерки из истории Таврического края / С. Авдеенко. — Мелитополь, 1995. — 96 с.
4. Махно Н. Воспоминания. В 3-х кн. / Н. Махно. — К. : Україна, 1991. — Кн. 3.
5. Російський Державний Архів Соціально-Політичної Історії, ф. 71, оп. 35.
6. Державний Архів Російської Федерації, ф. 470, оп. 2.
7. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. — К. : Проза, 1993. — 578 с.
8. Волковинський В. М. Нестор Махно: легенди та реальність / В. М. Волковинський. — К., 1994. — 256 с.
9. Савченко В. А. Махно / В. А. Савченко. — Х. : Фоліо, 2005. — 415 с.

10. Верстюк В. Ф. Махновщина / В. Ф. Верстюк. — К. : Наукова думка, 1991. — 368 с.
11. Известия ВЦИК (Москва). — 1919. — 6 квітня (№ 75).
12. Руднев В. В. Махнівщина / В. В. Руднев. — Харків : Пролетар, 1928. — 72 с.
13. Голованов В. Я. Тачанки с юга / В. Я. Голованов. — Москва : Март; Запорожье : Дикое поле, 1997. — 356 с.
14. Руденко В. Г. Правда о Несторе Махно / В. Г. Руденко // Выбор. — 1998. — 29 января.
15. Чоп В. Н. Нестор Иванович Махно / В. Н. Чоп. — Запорожье, 1998. — 84 с.

Чоп В. Н.

**Вооруженный конфликт махновских повстанцев
с немецкими колонистами Юга Украины (1918 – 1919 гг.)**

В статье исследуется история военного конфликта между махновскими повстанцами и немцами-колонистами Юга Украины в 1918 – 1919 годах. Описываются причины противостояния, его ход и сопутствующие репрессии обеих сторон против мирного населения. Рассказывается о многочисленных примерах злоупотребления насилием и о попытках его обуздания со стороны повстанческих командиров.

Chop V. N.

***An armed conflict between rebels from the Makhno movement
and German colonists from the south of Ukraine (1918 – 1919)***

The article explores the history of a military conflict between rebels from the Makhno movement and German colonists from the south of Ukraine in 1918 – 1919. It describes causes of the confrontation, its course and following mutual repressions against civilians by both parties. The article tells about numerous examples of violence abuse and attempts of rebels' leaders to restrain it.

Кравчук П. П.

**ШЕСТОЙ ПОСЕЛОК В ЗАПОРОЖЬЕ
И ПРОБЛЕМА РАБОЧЕГО РАССЕЛЕНИЯ**

Понимание советской действительности, так или иначе, упирается в идею массового рабочего жилья. Сам феномен советского человека рождался в условиях мощной подпитки сюжетами о безвозмездном распределении квартирного фонда. Но советская власть была далеко не последовательна в этом вопросе. На разных исторических этапах она прибегала к непохожим методам и формам реализации жилищной политики. Задачи по рабочему расселению ставились в зависимости от текущих социально-политических установок, экономических предпосылок и только в последнюю очередь от потенциальных возможностей отечественной архитектуры. В тот редкий период, когда архитектурная общественность еще имела свой голос, на Днепрострое был дан пример комплексного решения жилищного вопроса, известный в литературе как Шестой капитальный поселок левого берега.

Ореол творческой свободы во многом определил дальнейшее положение Шестого поселка в истории советской архитектуры. И признание достоинств, и острая критика этого произведения в равной степени исходили из предполагаемой завершенности его авторского замысла. Со временем художественный аспект заметно превзойдет в своем освещении прочую проблематику поселкового строительства, задав общий тон рассуждений о «яркой эпохе запорожского конструктивизма». Ведущая роль в эстетизации вопроса о рабочем расселении на Днепрострое принадлежит историку архитектуры Татьяне Бажановой. Ее статья «Драма в двух действиях с прологом и эпилогом» [1], попав во всемирную сеть, на долгие годы станет наиболее доступным повествованием о рождении Шестого поселка. Доминирующий в статье художественный мотив не позволил автору выйти за рамки архитектурно-планировочных решений и осветить такие важные аспекты творчества зодчих-модернистов, как борьба концепций «нового быта», стандартизация в жилищном строительстве, зависимая роль архитектурного замысла в условиях реального строительства. Несколько шире история Шестого поселка представлена в систематическом труде Селима Хан-Магомедова «Архитектура советского авангарда», однако, ряд приведенных авторитетным ученым утверждений подлежит тщательной проверке и уточнению. Хан-Магомедов, в частности, уверенно заявляет о принадлежности Виктора Веснина и Ивана Малоземова к единому творческому коллективу разработчиков схемы планировки Большого Запорожья [2]. На данный момент творческий союз двух зодчих-конструктивистов источниками не подтвержден. Среди запорожских историков темы поселкового строительства на Днепрострое коснулся Виктор Ткаченко. В силу ограниченности привлеченной литературы ему, как и другим исследователям, не удалось зафиксировать различие градостроительных концепций Шестого поселка и Большого Запорожья [3].

Целью данной статьи является изучение обстоятельств появления проекта Шестого поселка и осуществления его первой очереди на строительной площадке Днепростроя. Реализация творческих установок проектной бригады Веснина рассматривается в контексте сближения художественной и хозяйственной проблематики, спаянных двуединым вопросом нового быта и рабочего расселения. Градостроительный замысел первой очереди Шестого поселка раскрывается на фоне дискуссии в архитектурной среде и поиска властью оптимальных методов развития селитебной базы для промышленного производства. Хронологические рамки статьи определяет четырехлетний период с 1929 по 1932 гг.

Активная деятельность советской власти на ниве общественных преобразований снискала в среде художественной интеллигенции и рьяных противников, и откровенных апологетов. Между этими крайними величинами расположился весь спектр возможных форм взаимодействия творца и власти. Ценностное отторжение новой социально-политической действительности вовсе не исключало поиск компромисса по отдельным вопросам. И если гений Булгаков с вожделением ожидал очередного звонка Сталина, то академик архитектуры Щусев, успевший создать более 30 проектов храмового зодчества, взялся за строительство Мавзолея. Художник-творец, стремящийся быть соавтором жизни, осознанно шел в соавторы к власти.

Молодежь несколько проще переживала мировоззренческую ломку. Формирование творческой индивидуальности в условиях интенсивных преобразований 1920-х гг. куда в меньшей степени зависело от традиционных институтов, ранее

определявших движение мысли и характер деятельности художника. Ценностный разрыв здесь касался не внутренних противоречий личности, а способов взаимопонимания разных творческих поколений, каждое из которых рассчитывало на эксклюзивность своего положения. Старики брали опытом, молодежь — дерзаниями. Студенты Харьковского технологического института, не таясь, бросали вызов своим учителям: «старые архитекторы — архитекторы консервативного пошиба удерживают молодое строительство в рамках иоников и сандриков, застраивая улицы Харькова и других городов домами, напоминающими об итальянском Возрождении на нижегородский лад» [4]. Новое поколение мыслило свое будущее вне академической традиции и жестких условий цеховой приверженности. Оно решительно становилось под знамена «вожаков», умеющих сочетать остросовременную проблематику и вкус к новациям — Николай Ладовский, Александр и Виктор Веснины, Илья Голосов и Константин Мельников, Моисей Гинзбург. На смену элитарному типу творческой организации, со своими «старшими зодчими» и «старшими мастерами», приходят проектные бригады, где профессиональный авторитет формировали не жернова идейно-художественной цензуры, а степень влияния найденных зодчим практических решений. Государственная власть не только принимала, но и шла навстречу такой перегруппировке архитектурно-художественных сил, имея в виду масштабные задачи по созданию социально новых типов жилища и форм расселения.

Степень свободы художника здесь вполне соответствовала неординарности замысла. Предполагалось учредить новый социалистический тип городов, решающий и проблему ломки старого быта, и острый жилищный кризис. От зодчего требовалось не столько внешнее оформление объекта строительства — часто комплексного, — сколько точный расчет его социального наполнения. Воронка пафоса социальной инженерии и бионики заглатывала все большее число профессионалов, желающих отойти от увражно-стилевых условностей и вовлечь окружающий мир в новую систему средового взаимодействия. Академические круги, пытаясь быть при деле, невольно отзывались на это искательство и предлагали свои альтернативы, однако часто лишь в порядке дискуссии, нетерпеливо держа на запасном пути отечественной архитектуры «бронепоезд» с установками на келейность и классические традиции. В 1932 г. власть воспользуется этой изрядно проржавевшей машиной, но до наступления «коренного перелома» в советской архитектуре внимание всей профессиональной общественности будет приковано к оголенным структурам городской повседневности. И только модернистское крыло зодчих сможет поднять уровень дискуссий вокруг нового города и нового быта на уровень программных заявлений и рабочих гипотез. В зависимости от взглядов на пути становления социалистического города тут начнут формироваться отдельные теоретические группировки. Они постараются дать свой ответ на ключевую для дальнейших преобразований проблему — обобществленного быта.

Эта проблема была далеко не нова и на протяжении многих веков неоднократно поднималась в сочинениях видных философов-утопистов. Сейчас же ей предстояло выйти за рамки мысленного эксперимента и развернуться как прикладная задача. Содействие власти при этом изрядно стимулировало творческий поиск. Живя в предчувствии большого социального заказа, архитекторы-модернисты с фанатичной настойчивостью кинулись в омут проблем коммунального общежития. Иллюзию назревающей революции новых форм расселения питала сама

атмосфера 1920-х — начала 30-х годов. «Новый быт наступает», — начинает свой рассказ «Неувязка» Михаил Зощенко. Виктор Шкловский, как бы продолжая литературную эстафету, иронично провозглашает «добросовестный поиск нового быта» единственно правильным способом мировоззрения для творца [5, с. 84]. Дух эксперимента с живой тканью общества захватил и европейские культурные круги, для которых Советский Союз стал зрелищным социальным аттракционом. Обобществленный быт в данном случае играл немаловажную роль индикатора «революционности» проведенных преобразований. Присматриваясь к грядущему обществу равенства и справедливости, левая европейская публика не уставала раздавать воодушевленные эпитеты из словаря Мора, Сен-Симона, Фурье. Побывавший в 1934 г. на Днепрострое венгр Дьюла Ййеш прямо называет Шестой поселок фаланстером нового времени. Заимствованный у Фурье емкий образ коммунального общежития ловко ухватывает суть запорожского поселка, давшего выразительный пример возможной формы социалистического расселения.

Вопрос о рабочем расселении настиг Запорожье как часть более широкого комплекса проблем, связанных с индустриализацией бывшего уездного города и прилегающей округи. Определяя заводы-потребители Днепровской ГЭС, возводимой на северо-западе от старой городской черты, органы хозяйственного планирования одновременно решали вопрос и о трудовых ресурсах для будущих предприятий. К 1926 г. население Запорожья не превышало 50 тыс. чел. [6]. Т. е. даже в десятилетней перспективе город был не в силах обеспечить промышленную площадку дополнительным количеством рабочих, исчисляемым в 25 тыс. чел. [7]. Этот трудовой ресурс еще предстояло привлечь и разместить. Дальнейший ход Днепровского строительства показал, что реальный дефицит кадров не ослабевал и постепенно переходил в хроническую фазу. Так было и по стране в целом. «Недостаток рабочей силы в промышленности и др. секторах народного хозяйства уже в этом году превратился в «узкое место», тормозящее осуществление быстрых темпов социалистического строительства», — отмечалось в решении политбюро ЦК ВКП(б) от 20 октября 1930 г. [8, д. 801, л. 27]. Проблема трудовых ресурсов существенно повлияла на вопрос о рабочем расселении. Архитектурно-планировочные решения все больше отходили на задний план, уступая место прикладной эстетике принуждения, подчиненной задачам привлечения и удержания рабочей силы возле промышленной площадки. Российский историк М. Меерович справедливо заметил: «между конкурсными проектами и конкретными планировочными разработками генпланов соцгородов, пролегла пропасть жизненных реалий и команд руководящих органов, каждодневно осуществлявших государственную градостроительную и жилищную политику» [9, с. 376]. Эту тенденцию следует иметь в виду для понимания реальной подоплеки вопроса о рабочем жилище. Если изначально он ставился в плоскости идеальных типов, то под воздействием политики экспроприации рабочей силы смысл реализованных проектов выхолащивался до предела.

Незначительный период «идеальных типов», а по сути совпадения творческих планов зодчих-новаторов и поисков государством образцовой модели рабочего расселения, ознаменовался появлением в Запорожье проектной бригады Московского представительства Днепростроя. Здесь под руководством Виктора Веснина в разное время работали Н. Д. Колли, Г. М. Орлов, С. Г. Андриевский, В. В. Корчинский, С. А. Маслих, М. А. Ильин, Ф. Н. Дерябин, И. П. Домшлак, К. Ф. Князев, В. В. Летавин, О. А. Яфа, Э. З. Чериковер и др. [10, с. 267]. Костяк творческого

коллектива составили выпускники ВХУТЕМАСа (Н. Колли, 1922), МИГИ-МВТУ (О. Яфа, 1925), фабрично-заводского отделения МВТУ (С. Маслих, 1925; Г. Орлов, 1926; С. Андриевский, 1927) [11, сс. 378 – 390]. Для действующих студентов МВТУ К. Князева, В. Летавина и Э. Чериковер (выпуск 1930 г.) Днепрострой стал путевкой в профессию.

Бригада приступила к завершению проектных работ по Шестому капитальному поселку летом 1928 г. Георгий Орлов с нескрываемой ностальгией вспоминал те времена: «Теплая летняя ночь. В открытые окна слышны звуки паровоза и лязг экскаваторов. Строительство первенца первой пятилетки – Днепрогэса в полном разгаре. В одном из домиков старого поселка Кичкас, ставшего вскоре дном колоссального озера у гигантской плотины, Виктор Александрович Веснин совместно с молодыми архитекторами заканчивает последние чертежи жилых домов для строительных рабочих гидроэлектростанции ... Предложенные им проекты малометражных квартир и общежитий комнатной системы вместо домов барачного типа с большим удовлетворением были приняты строителями» [12, с. 7].

В преддверии градостроительной дискуссии 1929 – 1930 гг. архитекторы Днепростроя представили сдержанную, далекую от повальной коллективизации быта, поселковую структуру расселения при крупном промышленном предприятии. Однако, давая оригинальные решения проблем индивидуального жилища, жилищного комбината и обобществления быта во внеконкурсном, читай, закрытом порядке, днепростроевцы не смогли продемонстрировать важную для дальнейших теоретических баталий смысловую выразительность, что в конечном итоге определило скромное место Шестого поселка в историографии вопроса о социалистическом расселении, где основной фокус сошелся на планировочных схемах, конкурсных и встречных проектах Автостроя, Кузнецка, Магнитогорска, Сталинграда, Чарджоу и ряда других новых городов. Имея хороший задел реального проектирования, авторы градостроительной программы Шестого поселка по ряду причин, о чем ниже, воздержались от популяризации своих идей, которые, безусловно, попали бы под шквал критики таких теоретиков коллективизации быта, как Н. Милютин [13, сс. 104 – 105], но в то же время могли бы стимулировать поиск оптимальных стандартных решений для архитектуры нового жилища.

Этапный во многих отношениях проект гораздо больше использовался в пропаганде образов социалистического будущего, чем реально повлиял на положение дел в отечественном градостроительстве. Прорывы на фронте массового жилья власть предпочитала закрывать выставочными планшетами и опытными образцами [14]. Игра масштабов и умелое смещение акцентов некоторое время позволяли освещать достижения советской архитектуры как ультрасовременной *. На Западе, между тем, осуществлялся стремительный переход на индустриальные рельсы. В США популярность приобретали идеи фордизма, которые, не посягая на исторически сложившийся тип социально-трудовых отношений, обеспечивали рабочих стандартным индивидуальным жильем. В Германии Эрнст Май и Бруно Таут продвигали концепцию рационально организованного «минимального жилища», давшую жизнь десяткам рабочих поселков во Франкфурте-на-Майне и в Берлине. Страна «победившего

* Историк архитектуры Коккинаки И. В., давая оценку общему характеру участия советских зодчих в зарубежных выставках, разумно опустила тему задач государственной пропаганды в архитектуре, указав при случае на «резкую политическую направленность экспонатов» [14].

социализма» не собиралась молча взирать на эти и другие успехи западных демократий. Взамен громко предъявлялись немногие локальные достижения, в том числе, капитальный рабочий поселок в Запорожье. Его иконография в материалах советской пропаганды является отдельной темой для исследования, что, отнюдь, не избавляет от необходимости указать на дезориентирующее влияние данных материалов на ряд современных историков архитектуры. Восхищаясь смелостью «отмывочных» сюжетов Шестого поселка, они вслед за яркой картинкой уходят в сторону и не замечают напряженный ход мысли советского архитектора, идущего навстречу типизированным стандартным формам массового жилья. Такую увлеченность внешней красотой один из архитекторов-новаторов недружелюбно называл «синей птицей обывателя» [15, с. 56].

Заказчиком работ по Шестому поселку было Главное электротехническое управление ВСНХ (Главэлектрo). Увязывая свою деятельность с ведомственными интересами этого главка, проектанты составили ограниченную программу капитального жилищного строительства Днепростроя. Фактически речь шла об обеспечении качественным современным жильем только самих днепростроевцев, тогда как решение вопроса о размещении рабочей силы для будущих металлургических предприятий или планировалось за счет барачного строительства, или откладывалось на не вполне ясную перспективу формирования селитебной базы Большого Запорожья. Безусловно, такой разрыв хозяйственных интересов в рамках создания единого промышленного комплекса не мог не привести к череде конфликтов. Не в последнюю очередь, поэтому 20 января 1930 г. политбюро ЦК ВКП(б) по предложению Куйбышева создает специальное бюро по наблюдению за работой «Днепрозаводстроя» и по разрешению спорных вопросов, возникающих в процессе строительства. В состав бюро под председательством Косиора вошли, с одной стороны, начальник Главэлектрo Н. А. Кубяк, с другой, — представители металлургического крыла ВСНХ А. И. Юлин и Т. А. Генак [8, д. 773, лл. 9 — 10]. В сфере строительства и распределения жилого фонда деятельность бюро не имела заметного успеха и квартирный вопрос продолжал отравлять отношения между ведомствами. В июле 1932 г. печатный орган партийной организации газета «Червоне Запоріжжя» сообщала: «Якою мірою було задоволено потреби будованих заводів видно з того, що з житло-фонду спорудженого Дніпробудом за рахунок загально-комбінатських кредитів, за весь час «Запоріжсталь» одержала тільки 69 квартир у капітальних будинках. Це в той час, як «Запоріжсталь» є основним підприємством Дніпрокомбінату, а кількість робсили її заводів становитиме не менш 75 відс. цілого Дніпрокомбінату. Близько 300 квартир (9 квартал) побудовані на кошти, асигновані урядом для забезпечення житлом металургійного заводу, досі не передано «Запоріжсталі». Так само не виконано урядову директиву про відокремлення для «Запоріжсталі» 120 квартир і 100 кімнат» [16]. И хотя в дальнейшем газета указывает на повышение общей роли заводоуправлений в распределении жилфонда, от наблюдателя не должен укрыться твердый и очевидный факт: Шестой поселок и по своей пространственной организации (с безусловной ориентацией планировки на Днепровскую ГЭС), и по своему масштабу капитального жилищного строительства был поселком одного предприятия. Собственно, В. Веснин получил в 1934 г. орден Трудового Красного Знамени «за выдающиеся заслуги в деле архитектурного оформления гидростанции и проектирования города Днепрогэса им. В. И. Ленина» [17, с. 163]. Тяжба ведомств вокруг Шестого поселка подчеркивала его ограниченный характер, не рассчитанный

на комплексное решение жилищной проблемы. Это был не полномасштабный проект соцгорода, а лишь контуры, намечающие общее подступление к вопросу о социалистическом расселении в Запорожье. Но здесь бригада архитекторов Днепростроя уже не могла действовать самостоятельно.

14 августа 1929 г. республиканское руководство УССР в административном порядке выводит градостроительную проблематику из компетенции Днепровского строительства. Какие бы цели это решение не преследовало, но сам факт его утверждения в рамках Комитета содействия Днепрострою, имел изрядную долю иронии. Органам управления союзной стройки фактически отказывалось в праве определять основные направления развития селитебной базы будущих предприятий. Теперь эта функция возлагалась на Бюро по составлению плана гор. Запорожья, чей персональный состав формировал НКВД УССР, а утверждал глава республиканского правительства — по совместительству председатель Комитета содействия Днепрострою [18, д. 109, л. 51об].

В декабре 1929 г. Веснин получает от Бюро («Совета по проектированию г. Большое Запорожье») техническое задание на составление общего проекта планировки города. В сопроводительной записке за подписью Владимирова, зампреда «Совета», и Кострова, ученого секретаря «Совета» («бывшего Одесского вице-губернатора») [19, д. С-13523, т. 3, л. 245], содержалась просьба прислать «заключение с предложением Ваших формулировок по отдельным вопросам планировки». Сопровождающее техническое задание должно было состояться 3 января 1930 г. в Харькове [20]. Следует полагать, с момента получения материалов Веснин приступает к исполнению почетной и, вероятно, хорошо оплачиваемой роли главного консультанта Бюро, которая досталась ему как сатисфакция за отстранение от реального проектирования соцгорода. Однако, принятая архитектором синекура мало повлияла на характер его воззрений по главным вопросам рабочего расселения. Они остаются весомой альтернативой замыслам харьковского Бюро.

В своем докладе по проекту Большого Запорожья Веснин, полагаясь на авторитет союзных хозяйственных органов, отмечал: «Для массового же строительства рекомендуется строить дома, во-первых, с индивидуальными квартирами с полным коммунальным обслуживанием и, во-вторых, с квартирами-общежитиями с общественным питанием, полным обслуживанием детскими садами, яслями и прачечными» [21, с. 69].

Мнение зодчего, в общем, соответствовало и установкам партийного руководства УССР на избежание «левацких наскоков» в архитектуре. В апреле 1930 г. на всеукраинском совещании председателей городских советов глава Центральной контрольной комиссии ЦК КП(б)У Владимир Затонский предостерегал присутствующих от крайностей повального обобществления: «Я вважаю, що за соціалізму людина побажає посидіти на самоті з книжкою, чи просто посидіти, щоб ніхто голову не морочив. Я гадаю, що й за соціалізму окрема кімната потрібна. Нові форми суспільства будуть витворюватись зовсім іншим способом. Передусім виробництво, а відтак треба забезпечити проблеми людини, як споживача. Коли він матиме спільну їдальню, спільний клуб, спільний спортивний майданчик, коли дитина його буде в яслах і коли жінка не буде залежати економічно від чоловіка, тоді кожен менше сидітиме в своїй кімнаті, перестане замикатись у родинній ячійці, тоді наш побут піднесеться на вищий ступінь. Але не можна адміністративними методами забороняти родину» [22].

Несмотря на взвешенность и полезную конъюнктурность, концепция рабочего расселения архитекторов Днепростроя все же не была одобрена на республиканском уровне. Технический совет НКВД УССР, рассмотрев в апреле 1930 г. три варианта схемы генерального планирования Большого Запорожья — студентов Киевского художественного института под руководством профессора Б. В. Сакулина * (мастерская по планировке городов) [23], московских архитекторов и проектного бюро самого Наркомата, — одобрил последний вариант схемы [24]. Скажем прямо, здесь не было неожиданности. Во-первых, организация генерального планирования Большого Запорожья с конца 1928 г. всецело пребывала в руках республиканского НКВД (под руководством ученого секретаря Д. И. Кострова) [17, с. 170], а привлечение других организаций фактически преследовало только одну цель — создание видимости творческого состязания. Во-вторых, изначально чувствовались расхождения в позициях харьковских и московских градостроителей касательно расположения первой очереди строительства. Украинские товарищи увязывали ее с реконструкцией старой части города (бывшего Александровска), москвичи настаивали на соблюдении производственно-селитебной структуры и начале строительства в непосредственной близости от намеченной промышленной площадки (площадка «А»).

Вполне обоснованная позиция московских проектантов была поставлена под сомнение как узковедомственная, не учитывающая всего комплекса вопросов, подлежащих рассмотрению в ходе генерального планирования. Этот тезис продвигался украинскими товарищами задолго до решающего заседания технического совета. В «Общих соображениях к планировке города Большое Запорожье», опубликованных Гипромез в 1929 г., харьковское Бюро действовало на упреждение и отмечало, что в проектах, исходящих по линии союзных ведомств (никого при этом прямо не называя), недостаточное внимание уделено местным условиям: «узко ведомственное решение вопроса основной планировки ставит под угрозу выполнение директив украинского правительства в отношении построения нового, идеального советского города на основе новейших достижений техники и искусства» [25, с. 152]. Главным фактором успеха, как видно из текста, должно было стать «выполнение директив украинского правительства». Уловив нотки назревающего конфликта, Гипромез опубликовал «Общие соображения» в дискуссионном порядке. Межведомственные конфликты при строительстве рабочих поселков были в Союзе не редкостью. Чуть позже развернулась борьба НКВД РСФСР и ВСНХ СССР за право определять место расположения будущего Магнитогорска [26].

В ноябре 1929 г., когда жилищное строительство Днепростроя развернулось вблизи будущего промкомбината, в город прибыла комиссия хозяйственных органов НКВД УССР. Она, как бы не замечая начало большой стройки, пришла к нетривиальному выводу: «думки про те, ніби нове будівництво дійде аж до нових заводів Дніпрельстану, не виправдовується: будівництво розвиватимуть переважно на території старого міста» [27]. Это могло свидетельствовать лишь о крайней степени раздражения республиканских органов в отношении самостоятельности действий коллег из Днепростроя, что не могло не сказаться на дальнейшей судьбе предложений бригады В. Веснина по схеме планировки Большого Запорожья. Они были отклонены именно на основании недостаточной увязки с реконструкцией

---

* В некоторых статьях Б. В. Сакулин ошибочно указывается как профессор Киевской или Харьковской политехники [3, с. 222].

старой части города, тогда как республиканское Бюро настаивало: «центром внимания первоочередных планировочных работ должен явиться левый берег Днепра — район современного города и села Вознесенки» [25, с. 154]. Интересно, что осведомители ГПУ также придерживались мнения о целесообразности начала работ именно в этой части города, рассматривая сторонников производственно-селитебного принципа как вредителей: «будет вызвано финансовое напряжение, а само Строительство, ввиду своей разбросанности, будет тормозиться и повлечет в дальнейшем дополнительные расходы на благоустройство и увязку отдельных застроенных районов между собой» [17, с. 171].

С апреля 1930 г. две главные части Запорожья, новая (возле Днепрозавод-строя) и старая (в границах уездного Александровска), живут своей отдельной градостроительной жизнью. Сферы деятельности Днепростроя и НКВД УССР были окончательно разделены. Не последнюю роль в этом сыграли амбиции украинских архитекторов, желавших заполучить свой участок практической работы в рамках объявленной социалистической реконструкции городов. В мае 1930 г. прибывший в Харьков Эрнст Май давал консультации фактически по разным проектам жилищного строительства — «Большого Запорожья и Днепростроя» [28, с. 235]. Принципиальные расхождения в деятельности бригады Веснина и республиканского Бюро были зафиксированы специальным постановлением объединенного заседания Президиума Запорожского Окрисполкома и Горсовета. В данном документе открыто говорилось, «что жилищное строительство, проводимое в настоящее время Днепростроем, с Генеральной схемой Б. Запорожья не согласовано» [29, с. 4].

Встречающееся в специальной литературе положение об участии В. Веснина в разработке генерального плана Большого Запорожья верно ровно настолько, насколько Днепрострой ставил республиканское руководство перед фактом реализации своей жилищной программы. Наличие в фонде В. Веснина в РГАЛИ широкого перечня проектных материалов по Большому Запорожью свидетельствует лишь о добросовестном исполнении архитектором обязанностей консультанта Бюро (Гипрограда). Как уже было указано выше, общую схему бригады В. Веснина отклонили, но ее локальная реализация в рамках Шестого поселка не могла не быть учтена органами генерального планирования НКВД УССР.

Своеобразная творческая конкуренция харьковских и московских архитекторов, развернувшаяся вокруг генерального плана Большого Запорожья, коснулась людей, хорошо знающих друг друга, в некотором смысле исповедующих общие художественные принципы. Старший инженер харьковского проектного бюро НКВД Иван Малоземов состоял в Объединении современных архитекторов (ОСА) и даже выступал с докладом на первой конференции Объединения в Москве, проходившей в 1928 г. [30]. Касательно обобществления быта Малоземов позволял себе левацкие выходки. В ноябре 1929 г., когда вопрос о новом социалистическом городе начал переходить на Днепрострое в практическую плоскость, печатный орган украинских конструктивистов «Нова Генерація» опубликовал эссе Малоземова «Новый быт». Материал настойчиво обличал институт семьи как атавизм «эпохи буржуазии и капитала», от которого, естественно, настало время отказаться: «Новий побут зростає. Сім'я розпадається. Сім'я гальмо для закріплення нового побуту. З смертю кухні й пелюшок з житлових осередків вибуває і жінка — залежна від печі й ліжка. Дійсне розкріпачення і рівноправність жінки — в знищенні сім'ї. Замість сім'ї, що не має ніякої бази — ні економічної, ні соціальної, вільне

співжиття рівноправних одно одному істот, нова форма організації первісних осередків» [31, с. 62]. Ідеї Малоземова для многих были узнаваемы. Годом ранее в журнале «Современная архитектура» подобные суждения высказывал томский студент Николай Кузьмин [32]. Его статья «О рабочем жилищном строительстве» вызвала живую дискуссию и способствовала получению автором заказа от Кузбассугля на проектирование дома-коммуны [2]. Вероятно, Малоземов подобным образом хотел подогреть интерес и к своей персоне, заполучив, в конечном итоге, какие-то дивиденды. Одно можно сказать точно, ждать заказа из Днепроостроя Малоземову не приходилось. В. Веснин любил творческую молодежь, но практической работы было не так много и в первую очередь следовало устраивать своих учеников.

В самом главном вопросе — о степени обобществления быта — позиции В. Веснина и харьковского бюро не были взаимоисключающими. В условиях реального проектирования Малоземов был чужд социально-утопическим идеям. И Веснин, и коллеги из Харькова предполагали мягкие формы коллективизации, которые подразумевали централизацию отдельных услуг в рамках жилищного комбината. В совместной статье Александра и Виктора Весниных, вышедшей в декабре 1929 г., отмечалось: «Группы домов, нам кажется, должны составлять не разбросанные кварталы, а объединенный комбинат, куда входят, помимо жилых домов, здания общественного пользования, как клубы, фабрики-кухни, столовые, детские сады, школы и т. д. Такие комбинаты должны быть больше современного квартала, и артерии транспорта должны отделять друг от друга такие группы домов» [13, с. 70]. В несколько более обтекаемой форме аналогичное положение содержится и в «Общих соображениях к планировке города Большое Запорожье»: «Квартальная застройка представляет собой систему организации жилья на одном или нескольких кварталах, дающую возможность максимально удобного и экономически наиболее выгодного удовлетворения жилых потребностей трудящихся. Достигается это путем обобществления хозяйственных и социально-культурных функций быта на территории, находящейся в пользовании всего коллектива». Далее дается пояснение о размерах такого коллектива (от 1 до 6 тыс. чел.) и в качестве прогноза приводятся контрольные цифры обобществления по разным направлениям к 1938 г.: охват населения кухней — 50 %, обеденным залом — 25 %; охват детей яслями — 60 %, садами — 100 %; охват населения прачечными — 100 %, банно-ванными установками — 15 %. Характерно, что особо оговаривается наличие индивидуальных жилых ячеек, которые «в комплексах или отдельно обслуживаются всеми вспомогательными помещениями, как-то: кухнями, нишами, уборными, душами, ванными и т. п.» [25, сс. 155 — 156].

В дальнейшем отличие идей В. Веснина и харьковских архитекторов проявится в практическом понимании сути жилищного комбината как формы массового расселения. Для главного архитектора Днепроостроя тип жилищного комбината формировали функционально-пространственные связи, пронизывающие кварталы и каждое строение в них. Это были связи, организованные для удовлетворения повседневных потребностей жителей социалистического города и сегодня такой тип расселения, скорее бы, соответствовал микрорайону. В свою очередь, харьковские коллеги В. Веснина более чем буквально трактовали понятие жилкомбината, пытаясь воспроизвести социальные связи в строительных кубометрах. Принудительность закрытых пространств подобного типа расселения невольно возвращала к вопросу о доме-коммуне, к которому сами харьковские конструктивисты отно-

Рис. 1. Аксонометрия жилкомбината «Индустрия», газета «Червоне Запоріжжя» от 22.06.1930 г.

сились отрицательно — «відмовитися від будинків-комун з цілковитим усупільненням побуту» [24]. Не различая эти два разных способа понимания типологии жилищного комбината, легко обвинить В. Веснина в излишнем стремлении к коллективизации быта, что сделал Д. Хмельницкий [13, сс. 70, 75], а откровенную ошибку харьковских архитекторов признать какой-то принципиальной позицией. Последнее, впрочем, было результатом спекуляций самих представителей проектного бюро НКВД. Вырывая заказы в сфере реального строительства, они затевали дискуссии, в которых значение жилищного комбината как дома-коммуны подчас приобретало безальтернативный характер, придавая общей риторике украинских конструктивистов революционный запал. Это верным образом влияло на провинциальные советские и хозяйственные органы. Так, пленум запорожского горсовета отобрал проектные работы по новым 150 — 156 кварталам из ведения Укркооппайстроа и передал их «молодым советским архитекторам из планового бюро НКВД». Вышедшая вслед заметка в официальной периодике не смогла скрыть лукавства, с которым молодые харьковские модернисты буквально обрушились на конкурентов: «Яка різниця між цими проектами? Майже ніякої. І, з другої сторони, надто величезна! Як і за тим проектом, будинки мають бути 5-4 поверхові. Їх з'єднуюватимуть містками, і в них будуть загальні лазні, пральні, ясла, фізкультурзали, розподільники ЦРК тощо, і вони будуть, так би мовити, першим типом будинків-комун, вірніше, частиною так званого житло комбінату, але в них молоді радянські інженери передбачили ще одну подробицю, яка має величезне значення для заощадження наших коштів. Архітектори планового бюро НКВС вирішили будувати будинки не формою (неразборчиво — авт.), як це проектували укркооппайбудівці, а різними стрічками, паралельних одна одній і перпендикулярних до нового клубу Дроб'язка. Ця структура — рівноколіїність — дасть ту велику економію, яка так потрібна нам» [33].

Рис. 2. Ескизные проработки дворового пространства жилкомбината «Индустрия», газета «Червоне Запоріжжя» от 13.06.1930 г.

Проект комбината харьковских конструктивистов включал корпуса на 460 индивидуальных квартир (на одну, две и три комнаты) и холостяцкие общежития. Также были предусмотрены детский сад, ясли, клуб, физкультурные залы, столовая, продуктовые распределители, аптека, почтовая контора и другие объекты социально-культурной сферы [34]. Построенный в 1930-х годах силами жилищно-строительной кооперации комплекс получил название «Индустрия» — вероятно, в честь одноименного сквера, расположенного с противоположной стороны улицы К. Либнехта (пр. Соборный). Первоначальный циклопичный проект харьковского бюро (рис. 1, 2) реализован не был. На данный момент отдельные строения бывшего жилищного комбината еще можно увидеть в городских кварталах по периметру улиц Запорожской, Гоголя, Приходской и пр. Соборного (рис. 3).

Отправной точкой для дальнейшего изучения комбината «Индустрия» может стать известная установка Хан-Магомедова в отношении однотипного по своему решению жилого поселка Харьковского тракторного завода. Историк архитектуры дал определение этому поселку как «промежуточной ступени» в развитии жилищного комбината [2]. Имелось в виду движение проектной мысли (отметим — не всегда по прямой линии) от дома-коммуны к кварталу.

Шестой поселок выступает ярким контрастом забытому наследию украинских конструктивистов в Запорожье. Замысел последних, за редким счастливым исключением, не смог воплотиться в какой-либо узнаваемой художественной форме или стать ядром градостроительных преобразований в старом городе. Проект бригады В. Веснина, напротив, получил выразительное звучание в камне и стимулировал развитие пространственной структуры города в целом.

Но главным достижением архитекторов Днепростроя стало использование в массовом жилищном строительстве методов типового стандартного проектирования. Разработанные бригадой Веснина типы жилых одно-, двух-, трехкомнатных

Рис. 3. Один из жилых корпусов жилкомбината «Индустрия» (ул. Александровская, 114). Фото 17.08.2017 г.

ячеек не уступали лучшим архитектурно-планировочным решениям лидеров в производстве стандартного жилья — Цекомбанка и Московского городского совета. Это был завершённый индивидуальный тип жилья, имеющий изолированное пространство кухни. Сам Веснин несколько досадовал на сложности, возникающие в ходе стандартного проектирования: «Стандарт коснулся не только жилой нормы, типа ячейки, но охватил и целый ряд технических строительных вопросов, как окна, двери, лестницы, плоские перекрытия. За ВСНХ'ховские стандарты пришлось выслушать немало справедливых нареканий. Влияние стандартной ячейки на архитектуру колоссально. Директива — ни одного выступа, ни одного балкона — привела к обеднению форм и создала невыносимо трудные условия для архитектора-производственника» [21, с. 69]. Сейчас очевидно, что днепростроевцы преодолели эти трудности и создали тип секционного жилья, оптимально отвечающий потребностям индивидуального семейного быта и не впадающий в крайности обезличивания массового жилья. Если использовать классификацию жилых ячеек Р. Хигера, основанную на трансформировании обслуживаемых помещений, то большинство проектных решений бригады Днепростроя, главным образом для двух- и трехкомнатных квартир, следует отнести к реконструктивному периоду, когда развитие жилой ячейки пошло в сторону обогащения обслуживаемыми помещениями. Согласно Хигеру, двухкомнатная ячейка Днепростроя может быть обозначена индексом ДІА2, тогда как трехкомнатная — ТІА2, где первая буква указывает на количество комнат, идущая затем римская цифра I определяет планировочное решение (I — ячейки с непроходными комнатами, II — с проходной комнатой), последняя буква А указывает на наличие изолированной кухни (Б — кухни-ниши), вторая степень индекса — всего их девять — определяет дифференциацию помещений ванны (душа), уборной и кухни [35, сс. 31 — 38].

Предложенные авторским коллективом Шестого поселка решения пришлось не ко времени. И сам Виктор Веснин, и состоящий с ним в редколлегии журнала «Современная архитектура» Георгий Орлов понимали, что текущую повестку

дня определяет поиск новых типов жилища, стимулирующих переход к обобществленному быту. Дискуссия вокруг ячейки F Михаила Гинзбурга [36], очевидно, подтвердила опасения архитекторов Днепростроя, не желавших выглядеть теоретически бледно с таким сомнительным для многих коллег достижением, как изолированная кухня. Еще в 1927 г. видный представитель ОСА Александр Пастернак с негодованием предупреждал: «Те голоса рабочих, ратующих за индивидуальную квартиру («со своей отдельной кухней»), на чьи компетентные, очевидно, суждения ссылаются заказчики и послушные авторы проектов, для нас абсолютно не убедительны, как ложно построенные; с ними считаться почти не приходится. Но когда эти голоса приобретают силу движения, силу действия — тогда надо вооружаться и вступать в борьбу с ними» [37].

Днепростроевцы не горели желанием вступать в бой, осознавая уязвимость принятой модели рабочего расселения с точки зрения главных направлений архитектуры массового жилья. Здесь не было ни предпосылок для стремительного обобществления, ни заметных достижений в методах жилищного строительства. Веснин чувствовал горячую увлеченность большинства коллег «стопроцентной коммуной», но следовал осторожным установкам «высших руководящих органов» [21, с. 69]. Известные из опыта западных коллег новые методы сборочного, фактически индустриального, строительства не применялись, т. к. требовали качественно иной связи процесса проектирования и строительного производства. Шестой поселок преднамеренно был вынесен за скобки широкого творческого эксперимента в духе коммунального экстремизма, чтобы в итоге, полагаясь на ограниченные возможности реальной массовой стройки, дать оптимальный стандарт рабочего жилья. Обобществление быта понималось при этом как возможность минимизации суммарной площади подсобных помещений для отдельных категорий граждан, временно или на постоянной основе ведущих несемейный холостой образ жизни.

Уверенное продвижение в жизнь проектов бригады Днепростроя, как уже отмечалось, происходило благодаря чуткости главного архитектора к пожеланиям заказчика и высших хозяйственных органов. Обеспечив себе устойчивое положение в рамках ударной союзной стройки, Веснин был волен давать или не давать публичные пояснения коллегам из ОСА. Но, при общем обоюдном молчании, какая-то внутренняя дискуссия все же велась, иначе архитектор не вспомнил бы «справедливые нарекания» на примененные им стандарты.

Планы строительства, в том числе жилищного, согласовывались непосредственно ВСНХ, где личные позиции Веснина были сильны. В порядке взаимности будущий победитель конкурса на оформление машинного зала Днепровской ГЭС проявлял рациональную сдержанность и творческое благоразумие. Таким, по-хорошему расчетливым, Веснин запомнился и его ученице Ольге Яфе: «Острый, точный, аналитический ум, проявлявшийся не только в архитектуре, но и в общественной и государственной деятельности» [38, д. 6, л. 120].

В сентябре 1929 г. комиссия Главэлектро ВСНХ фактически задним числом, на фоне ведущейся стройки, одобрила предложенную Весниным концепцию рабочего расселения: «Комиссией было признано желательным возведение на левом берегу многоквартирных многоэтажных домов блочной системы с длиной отдельных корпусов в 5-6 секций» [39, с. 1]. Для трехкомнатных квартир предусматривались все удобства — кухня, уборная, ванная, — в проектах двухкомнатных квартир ванная заменялась душем.

Замысел творческой бригады Днепростроя осуществлялся сравнительно быстро. На второй год строительства были представлены опытные образцы таких типов массового жилища, как дома с малометражными квартирами (V, VIII кварталы) и рабочие общежития (II квартал). Построенный позже дом-коммуна не походил на принятое представление о каменных мешках-сотах, предназначенных для сна, и состоял из расположенных в пределах одного квартала общежитий, близких к гостиничному типу. Авторы Шестого поселка последовательно противопоставляли идее общего сомкнутого пространства идею совмещения отдельных коммунальных удобств.

Первые кварталы Днепростроя, наряду с предложениями советских архитекторов для Магнитогорска, Сталинграда, Кузнецка, Автостроя, Коминтерновска и т. д., стали открытым заявлением о готовности приступить к практической реализации массового жилищного строительства. Но партийно-советские органы не спешили останавливать свой выбор на конкретных путях решения сложного вопроса. В условиях хронического бюджетного дефицита поощрялся поиск более дешевых вариантов. Для советских архитектурных группировок настало благодатное время реальной творческой конкуренции. В то же время власть, как никогда, сверяется с опытом зарубежного градостроительства, видные представители которого приглашаются на работу в советские проектные организации.

Знавшие друг друга если не лично, то со страниц профессиональной печати [40, сс. 94 – 95], советские и западные архитекторы, по сути, оказались в условиях творческого агона-состязания, где высшей наградой было признание властью ключевых для той или иной стороны принципов производства новых городов и, соответственно, степень участия в градостроительной практике. Проекты советских зодчих, со слабой методикой проработки городской структуры (изначально насыщенной разными типами общественных пространств), отталкивали органы хозяйственного планирования заметной тенденцией к увеличению объема вложенных средств в расчете на условную единицу жилой площади, а в дальнейшем и затратами на коммунальное обслуживание огромных территорий, отводимых под новые жилые комплексы. В свою очередь, работавшие в условиях рыночной экономики немецкие коллеги, предлагая детализированные проекты [41, сс. 119 – 120], крайне сдержанно относились к расширению общественного сектора и использовали широкие возможности интенсивной застройки. Жилые корпуса, их комплексы, кварталы, мыслимые представителями ОСА как «социальные конденсаторы эпохи» (М. Гинзбург) [42], в проектах немецких архитекторов получали образцовый утилитарный характер, собственно, отвечающий задачам комфортного пространственного размещения рабочих и их семей, а также развитию оптимальной инфраструктуры для передвижения горожан и потребления ими коммунальных благ. Принципиальное различие культурных установок советских и немецких зодчих станет предпосылкой для дальнейшей критики западных специалистов, приглашенных в СССР. Оголтелая кампания вокруг творчества Э. Мая была вызвана не одной только сменой взглядов партийного руководства на проблемы градостроительства. Немаловажным фактором в развитии этого исторического сюжета стали очевидные разночтения западных и советских коллег в восприятии пространства и среды. Немецкие специалисты, разрабатывая понятную и простую систему рационального пространственного размещения, невольно затеняли противоречивые поиски отечественных архитекторов, стремящихся подчинить пространство как поле коммуникаций и моделиро-

Рис. 4. Застройка VIII-го квартала со стороны Аллеи
Энтузиастов (пр. Metallургов), 1933 г. Фото из личной коллекции В. А. Гущи

вания новых социальных отношений. Все бы ничего, но именно в первом случае экономическая эффективность вложения средств была очевидней.

Сдержанный до предела проект Шестого поселка все же относился к советской традиции социального экспериментирования. Веснин предполагал здесь отправную точку для дальнейшего снижения плотности застройки соцгорода: «Процент застройки площади колеблется от 20 до 25 %, вместо обычных городских (застроек) по старому 60 — 80 % в центре и 30 — 40 % на окраине. Средняя плотность на квартале 300 — 400 человек на гектар (при домах в 3 — 4 этажа). Но учитывая, что кварталы сами по себе также окружены зеленью — бульварами, парками, площадями, средняя общая плотность понижается до 250 ... При увеличении числа этажей до 6 — 8 будет возможно довести плотность застройки до 10 — 12 %, т. е. из площади квартала только десятую часть застраивать, а 0,9 оставлять для садов и внутренних спортивных площадок и для детских площадок» [21, с. 68]. Следуя принятой концепции соцгорода, его поквартального разрастания, главный архитектор Днепростроя обрисовал сложную картину усиления экстенсивной нагрузки на инфраструктуру Большого Запорожья, где расчетные затраты на обслуживание территории и инженерного оборудования стремительно возрастали. Предложенный Весниным тип планировки изначально вызвал недоумение в инженерно-строительных кругах Днепростроя. Уже первая очередь жилищного строительства, начатая на правом берегу, подверглась критике в агентурных донесениях местного ГПУ: «Распланировка всех поселков правого берега, произведенная арх. Весниным, вызвала целый ряд сомнений в своей целесообразности и довольно оживленные разговоры среди техперсонала Строительного Отдела, т. к. громадное протяжение канализации, водопровода, освещения и благоустройства по этой распланировке вызвали огромные расходы и не являлись безусловно необходимыми, т. к. легко можно было уменьшить все эти протяжения путем уменьшения до разумных пределов зеленой площади» [19, д. С-13523, т. 3, л. 405]. Равномерно разбросанная и разреженная площадь застройки противоречила и опыту западного градостроительства, где к этому времени уже сложилась рацио-

нальная система строительных зон с разными коэффициентами использования территории [43, сс. 63 — 66], позволяющими сбалансировать издержки по коммунальному и инженерно-техническому обеспечению жилых кварталов.

Экономический эффект строительства не мог не беспокоить творцов Днепро-строя. Но это был тот случай, когда общетеоретические установки брали верх над прикладными проблемами социалистического расселения. И здесь некуда было отступать. Веснин сам культивировал метод социальной схематизации («претворения социально утилитарной функции в архитектуру»), когда любому проектному решению следовало предпослать понимание стоящих за ним массовых процессов [12, с. 85]. В данном случае «размазанность» селитебных районов выражала идею равенства, при которой принципиально устранялся фактор «социального расслоения» по признаку проживания в малопrestiжных частях города. Возводя Шестой поселок и нацелившись на решение проблемы Большого Запорожья, архитекторы видели за зданиями и кварталами уклад новой жизни. Отчасти они вынужденно упускали передовой опыт западного градостроительства, что вовсе не означало пренебрежение эффективностью капитальных вложений. Просто еще более значимым критерием для днепростроевцев было устойчивое развитие новой городской среды и нового быта, которая давала возможность члену производственного коллектива в независимости от места проживания реальным образом, без депрессивного пресыщения стандартными формами и без «принудительной близости» коммуны, восстановить трудоспособность и поддерживать достаточный культурный уровень. Не вдаваясь в крайние левацкие загибы, бригада Веснина последовательно проводила эти установки на общедоступность стандартного набора городских благ. Несколько позже главный консультант проекта Большое Запорожье вернется к опыту западных коллег и предложит идею градостроительного регулятива — разумного сочетания экономических и социальных вопросов в процессе формирования районов нового промышленного центра.

Первый строительный сезон 1929 г. начался с возведения 14 трехэтажных домов с трехкомнатными квартирами и 2 магазинов на VIII квартале (рис. 4). В марте 1930 г. развернулось строительство 14 трехэтажных и одного четырехэтажного многоквартирных домов V квартала (рис. 5). В это же время закладываются школа-десятилетка (IV квартал), больничный городок (VI квартал) и объекты

Рис. 5. Застройка V-го квартала со стороны 8-й продольной улицы (пр. Соборный), 1933 г. Фото из личной коллекции В. А. Гущи

II квартала-коммуны (общежития, столовая, детские ясли и сад). В сентябре 1930 г. начинается строительство 13 четырехэтажных многоквартирных домов на IX квартале [44, сс. 112 – 114]. Основным материалом на стройке был кирпич. В порядке новации применялись фибролит (для переборок и утепления крыш), камышит (также для утепления крыш) и туфобетон (для кладки стен). Как гидравлическая добавка к известковому раствору при кирпичной кладке добавлялся трепел. Механизация работ ограничивалась раствором- и бетономешалками, подъемниками-укосинами и, реже, шахтными подъемниками [44, с. 117].

Как успешный пример сотрудничества бригады Днепростроя и Киевского отделения Гипрограда следует отметить больничный городок на VI квартале [45, с. 20]. Запроектированная Львом Юровским поликлиника органично вписалась в общий замысел Шестого поселка [46, рис. 67]. Ее стены, выполненные из розового туфа, подчеркивали творческий приоритет гения Веснина – современники не могли не заметить прямое заимствование из проекта машинного зала Днепровской ГЭС. Позже этот, по сути, тектонический прием Николай Колли воспроизведет при постройке знаменитого здания Центрсоюза в Москве.

Рис. 6. Внутриворотовое пространство между домом-блоком и общежитием на 90 комнат, 1933 г. Фото из личной коллекции В. А. Гуци

Компактно расположенные и объединенные функциями жилого комбината кварталы № II, IV, V, VI, VIII и IX стали ядром развития новой части Запорожья. Они давали отчетливое представление о возможных путях советского градостроительства в свете проблемы рабочего расселения. Это была обдуманная альтернатива строчной застройке индустриального типа, с которой советские архитекторы успели ознакомиться во второй половине 1920-х годов, главным образом, на опыте Веймарской Германии.

Строчная застройка не получила ни в одном из жилых кварталов Шестого поселка сколько-нибудь исключительного значения. «Эта система применена не в чистом виде» – уточнял Веснин [18, д. 113, лл. 28 – 29]. Развиваясь в параллельных рядах зданий, композиция кварталов во фронте главных магистралей завершалась периметральной застройкой или домами-вставками, закрывающими внутреннее пространство дворов. Решенная на контрасте композиция II квартала, развернутого курдонером парной группы общежитий в сторону Аллеи Энтузиастов (пр. Metallургов), подчеркивала исключительное значение этой коммуны для холостых и приезжих, ставшей островком обобществленного быта (рис. 6).

В целом же, чередование открытой перспективы и закрытых внутридворовых пространств помогло организовать эффективное средовое воздействие как ведущей функции жилой квартальной застройки соцгорода: с одной стороны, возможность рекреации (инсоляция, проветривание) с другой — активного, в том числе, физкультурного досуга. Наиболее ярким воплощением и первого, и второго является парковая зона, организованная в центральной части V квартала (проект С. Г. Андриевского). Насыщение зелеными зонами стало традиционным для советского градостроительства периода реконструкции [47].

Развитие самостоятельного градостроительного мышления советских архитекторов в определенном смысле поощрялось. Замысел Шестого поселка относительно благополучно прошел стадию проектирования и запуска первой очереди строительства. Но за жилищной проблематикой на ударной стройке союзный центр следил внимательно и в любой момент готов был внести свои коррективы, подразумевая общие перспективы развития жилищно-коммунального сектора. Вопрос о рабочем расселении на Днепрострое непосредственно затрагивается в постановлении ЦК ВКП(б) от 16 марта 1930 г. «О работе по перестройке быта», которое обязывало «принять все меры к максимальному удешевлению строительства». Вплоть до 1932 г. эта директива не выполнялась. В строительном обиходе Днепростроя остаются «несколько менее дешевые проекты» 1928 — 29 гг. По ряду причин делается вид, что начальственный окрик из Москвы касается наставлений на будущее и никак не относится к уже начатому строительству, тем более, имеющему значительные преимущества «в отношении капитальности и архитектурного оформления» [44, с. 112]. В какой-то момент интересы политической власти, заказчика и зодчих совпали. Партия и правительство нуждались в показательных оазисах достижений первой пятилетки, заказчик избегал путаницы на строительной площадке, проектанты протягивали свою творческую программу. В результате этого временного трехстороннего соглашения был задан оригинальный стандарт рабочего расселения, который определил дальнейшую судьбу крупного промышленного центра. А чтобы невыполнение директив партии сильно не бросалось в глаза, применялись особые методики расчета стоимости сооружений.

Лишь критическое накопление проблем заставило пересмотреть программу Шестого поселка. В августе 1930 г. из-за отсутствия кирпича на большинстве объектов прекратилась кладка стен, а уже осенью и без того малочисленная рабочая сила (в пределах 15 % от потребности) была передана на площадку строительства Металлургического комбината. В силу тех же причин план 1931 г. выполнялся преимущественно в части земляных работ и фундаментной кладки. Появление в начале года специального отдела капитального жилищного строительства Днепростроя («ЗЖ») положение вещей не меняло [44, с. 110]. По итогам 3-го квартала 1931 г. начальник отдела Водопьянов (заместитель Роттерта по строительству Госпрома [19, д. С-13523, т. 3, л. 202]) получает выговор. Ситуация, действительно, была плачевная: «ни школа, ни поликлиника, ни гостиница, ни дом военизированной охраны на правом берегу — не могут быть переданы в эксплуатацию даже 1-го октября, не смотря на то, что уже с июля месяца только эти объекты ежемесячно преподавались как программа работ» [48].

Строительная площадка Шестого поселка сама по себе является многообещающим сюжетом, позволяющим заглянуть за официальную парадную риторику вопроса о рабочем расселении. Ряд свидетельств о ходе строительства сохранилось в материалах агентурного дела «Оскомина» («Акционер»), заведенного

органами ГПУ УССР. Одним из осведомителей по этому делу о «контрреволюционной» организации на Днепровском Строительстве был Лев Эмильевич Гульбе, попавший на союзную стройку по протекции главы Совнаркома УССР Власа Чубаря. Как отмечено в деле, супруга Гульбе состояла в тесной дружбе с супругой знаменитого большевика, и в дальнейшем биографы Чубаря щедро воспользуются воспоминаниями нашего героя [49]. Но как важный «исторический источник» Гульбе проявил себя намного раньше. Донесения этого средней руки служащего под оперативным псевдонимом «Украинец» («Украинцев») отличает глубокое понимание сути вопросов. Во многих отношениях Гульбе руководило желание дать профессиональную оценку происходящим событиям с точки зрения грамотного инженера-строителя. Приводя обобщения, претендующие на пересмотр методов ведения ударной стройки, он, по всей видимости, пытался решить для себя проблему доносительства, прокладывая мостик деловитости через бездну стыдливого страха. Более приземленный бытописательный характер имеют донесения Владимира Яковлевича Шейнцфельда, агента «Яковлев», который детально и не без удовольствия останавливался на нравах руководства Днепростроя. Бывший зубной врач, к тому же служивший у белых, избежал массовой чистки аппарата Днепростроя в 1928 г., очевидно, не только благодаря свояку П. П. Роттерту, заместителю начальника Строительства. Чекисты крайне нуждались в таком агенте-внутреннике, имевшем «ближайший доступ в круг лиц руководящего техперсонала».

Шейнцфельд не мог не оправдать ожидания органов политического сыска. Желание выжить подталкивало к очередным «разоблачениям». В своих сообщениях он изо всех сил пытался поднять завесу над «самыми близкими и приятельскими отношениями» Роттерта с архитектором Весниным. «Часто слышал, доносил «Яковлев», как построенные дома по проекту Веснина критикуются в доме Роттерта как неудобные и неусовершенствованные, вместе с тем, Роттерт проекты Веснина везде поддерживает». Давая отчет о внешней стороне дружбы двух зодчих, агент-внутренник мало вникал в мотивы сближения столь разных людей — деликатного архитектора и напористого строителя. Пустые примитивные методы наблюдения Шейнцфельда не способствовали объективному освещению вопроса: «Приезжая в Кичкас, он (Веснин — авт.) часто останавливается в квартире Роттерта. Деловые разговоры ведут всегда при закрытых дверях в кабинете Роттерта. Неоднократно пытался войти в кабинет во время их разговора (хотя бы говорить по телефону). Чувствуется, что разговор прерван и говорят о пустяках» [19, д. С-13523, т. 3, л. 48]. Для понимания взаимного интереса Роттерта и Веснина вряд ли стоило прибегать к банальному подслушиванию. Здесь прежде следовало уяснить зависимость бригады Днепростроя, выполнявшей детализировку своих проектов в Москве, от надежного партнерского плеча на строительной площадке. Потребность в проводнике апробированных идей была колоссальна. Вот эту функцию «авторского надзора» и подхватил Роттерт. В свою очередь, Веснин помог талантливому и откровенно самолюбивому инженеру-строителю в поиске достойной перспективы приложения творческих сил. Имея обширные связи и деловую репутацию в ВСНХ и Моссовете, Веснин, вероятней всего, выступил в качестве поручителя Роттерта при выдвижении того на должность начальника Московского метростроя.

Также агент «Яковлев» собирал сведения об отношениях Роттерта и начальника Днепростроя Винтера. Соперничество двух «немцев» было на слуху у многих на

стройке. Инженерно-технический персонал, держа во внимании эту психологическую интригу, присматривался и делал выводы, кто из крупных руководителей в нервных условиях чисток и шпиономании способен постоять за подчиненных. «Вот хоть Винтер и сволочь, а своих не выдает», — такие простецкие фразы заключали высшую похвалу для начальства [19, д. С-13523, т. 3, л. 407]. В целом же, обсуждая отношения первых лиц Днепростроя, подчиненные давали оценку и силе стоящих за ними неформальных группировок. Но острая конкуренция здесь редко когда принимала открытые формы. Скорее, речь шла о взаимовыгодном симбиозе, позволяющем избегать политико-административные рогатки, усердно расставляемые советской властью. «Не смотря на внешнее якобы «враждующие» между собой отношения это не мешает Винтеру перед отъездом Роттерта в Москву предложить последнему заснаться вдвоем у него в кабинете. Это последнее Водошнянов объясняет следующим образом: Винтер был уверен, что его (Роттерта — авт.) кандидатура в Нач. Метрополитэна пройдет, поэтому он заранее хотел зафиксировать свое внимание к Роттерту путем фотографирования. Подобные отношения существуют между Винтером и Роттертом все время и это не мешало в 28 году сговориться о распределении между собой лиц, подлежащих чистке совпарата, причем Роттерту было поручено взять под защиту ставленников Винтера, а Винтеру — ставленников Роттерта» [19, д. С-13523, т. 3, л. 196].

Изобличая враждебность двух начальников к установкам советской власти, агент «Яковлев» и сам был далеко не «советским человеком», что развивало в нем опасливую тревожность. По протекции свояка Шейнцфельд возглавляет материальное снабжение отдела «ЗЖ». Это в штыки воспринимает заместитель начальника отдела Бейзер, имевший, как партийный выдвиженец, свое видение работы с кадрами. «Видимо, на эту должность хотел назначить кого-нибудь своего» — делает заключение Гульбе. Естественно, не зная о заслугах агента «Яковлев» перед органами ГПУ и желая избавиться от неудобного сотрудника, Бейзер инициирует проработку Шейнцфельда в печатном органе «Днепростроя». И хотя это мелкое хулиганство со стороны партийца не повлекло ощутимых результатов, и без того трусливый «Яковлев» начинает, со слов Гульбе, колебаться. На строительстве Шестого поселка это отразилось прямым образом: «тов. Шейнцвет (Шейнцфельд — авт.) указывал, что ему весьма трудно работать, т. к. установки Роттерта и Бейзера в части распределения материалов по объектам совершенно различны. Водошнянов, как сказал Шейнцвет, сидит между двух стульев, то он придерживается установки Роттерта, то Бейзера. Так, например, Роттерт дал твердую установку снабжения материалами IX и X квартала приостановить и гнать все на дом «Коммуна» и школу десятилетку, а тов. Бейзер против такой установки. Шейнцвет боится, что его могут обвинить в срыве постройки домов для Аллюминьстроя и Коксостроя» [19, д. С-13523, т. 3, л. 165]. У опасений Шейнцфельда имелись все основания. Его удобная для проработки биография могла навлечь беду в любой момент. Как выгодная мишень для самой злой критики, он пребывал в постоянном мучительном выборе, который в итоге с одинаковой вероятностью мог означать и правильно выдержанную линию партии, и явное вредительство. Кинуть ли все силы на жилой или на общественный сектор? — в июле 1931 г. ответ был не так очевиден, поэтому и начальник отдела «ЗЖ» сидел на растяжке («между двух стульев»), и подчиненные ему сотрудники, в том числе экономист Шейнцфельд, шарахались из стороны в сторону. Но, как бы там ни было, в желании показать результат главный строитель Шестого поселка, Павел Роттерт, все

же делал ставку на общественный сектор. Агент «Яковлев» докладывал в ГПУ: «Дал установку (Роттерт — авт.) форсировать снабжением дома книги и кинотеатр, а также школу 10-летки и дом коммуны за счет работ IX квартала. На мой вопрос не целесообразней ли будет закончить жилстроительство IX квартала, а дом книги и кинотеатр можно было бы и во вторую очередь строить. Он ответил: «заткнем им глотки зрелищами» [19, д. С-13523, т. 3, л. 167].

Роттерт хорошо знал, что напряжение и «прорывы» на многих участках Днепростроя было принято объяснять дефицитом рабочей силы. На строителей возлагались главные надежды в преодолении этого негативного фактора. Для привлечения и закрепления рабочих кадров предполагалось создать разветвленную сеть жилых поселков, формируемых на основе как временного барачного, так и капитального строительства. Собственно, «заткнуть глотки» должны были наблюдатели из числа партийцев, которые вряд ли бы удовлетворились жилищным капитальным строительством в рамках не самого большого квартала. Им не хватало массовости, которую Роттерт намеревался обеспечить активным барачным строительством, одновременно используя с пропагандистскими целями отдельные строения общественного сектора. Логика главного строителя Днепростроя была практична, но не безупречна. Дотошный помощник начальника работ отдела «ЗЖ» Гульбе вспоминал, что еще в 1928 г. Роттерт придерживался несколько иной позиции. В первую очередь он намеревался построить капитальные дома для технического персонала, тогда как «рабочих селить было некуда». Гульбе нарекал на упущенный шанс в наращивании темпов барачного строительства, что, по его мнению, во многом способствовало жилищному кризису. Не имея общего понимания стоящих перед Строительством задач, легко было проводить на бумаге «твердую» линию в жилищном вопросе. Роттерт же тонко балансировал между установками начальника Днепростроя, пожеланиями коллег из Московского представительства (Веснин), общими директивами союзного центра. И вполне естественно, что в 1931 г., когда замаячила реальная перспектива Днепрозаводстроя, Роттерт вынужден был кардинально пересмотреть тактику решения жилищного вопроса, перейдя к массовому производству временного жилья. В сменившейся ситуации агент «Украинец» мастерски развернул новую линию, изображая жилищный вопрос жертвой «метаний» главного строителя: «Роттерт был бы вполне прав, давая установку в замедлении темпа капитального строительства, если бы барачное строительство шло достаточно быстрыми темпами. То, что капитальное строительство дороже, медленнее и требует более квалифицированной рабочей силы — правильно, что за каждый капитальный дом, в котором может разместиться не более 30 — 40 семейств можно построить 50 бараков емкостью в 500 человек тоже правильно, никто отрицать не сможет, но Фадеков постройку бараков ведет слишком медленно. В этом отношении Роттерт своими колебаниями губит все работы. Рабочие, не имея жилищ, не имея минимальных удобств, бегут с постройки тех же заводов, на заводах прорыв из-за недостатка рабочей силы, а Роттерт на место того, чтобы взять твердую линию в окончании бараков как можно скорее и удовлетворении рабочих жильем, уступает различным требованиям и мечется между бараками и заводами. Совершенно ясно, что если бы зимой и весной Роттерт дал правильную установку к постройке бараков, такого бы кризиса с рабочей силой не было бы и работы по тем же заводам шли бы более удовлетворительно» [19, д. С-13523, т. 3, лл. 131 — 132].

Критика установок Роттерта в связи с отставанием темпов жилищного строительства была благодатной почвой для секретных агентов из состава отдела «ЗЖ». Перекладывая, в том числе, личную ответственность на первых лиц, они пытались заполучить своеобразное алиби, а в дальнейшем и прощение за явные срывы в работе. Гульбе не только не сгинул в лихолетье 1930-х годов, но и выдвинулся после II мировой войны в видные теоретики строительного дела, издав ряд практических пособий. Шейнцфельд, вероятней всего, продолжал предоставлять органам ГПУ-НКВД информацию о видном свояке, переехав с ним в Москву на строительство метрополитена. Каждый из них не с лучшими чувствами, а иначе и быть не могло, вспоминал вопрос о рабочем расселении на Днепрострое, изумляясь при этом счастливой звездой Роттерта, о котором они так много поведали оперативникам ГПУ. И если в общем плане эта информация часто однобока, то с точки зрения истории экономики перед нами открывается хрестоматийная картина советской стройки, где, например, плановое снабжение необходимо было подтверждать развернутым фронтом работ.

Побудить органы планирования к полноценному снабжению стройки относилось к особому роду управленческого искусства. Всяческими полунамеками создавалась видимость потенциальной угрозы, когда за отказом в снабжение уже заложенных объектов могло последовать подспудное заявление о понесенных строительством убытках. Из внутреннего аппаратного обращения такая информация рано или поздно могла вырваться наружу. Идти на такой риск, естественно, никто из ответственных сотрудников ВСНХ не хотел, а поэтому развернутый фронт стройки хоть и снабжался в усеченном виде, но все-таки не так сухо, если бы, скажем, дело касалось нескольких четко определенных объектов. Сосредоточиться на чем-либо одном означало сознательно снизить уровень поставок материалов. Роттерт не хотел этого и, безусловно, держал вопрос объемов строительства на жестком контроле, что подтверждают донесения агента «Яковлев». Последний, как всегда, был далек от понимания действующих пружин наблюдаемых событий и больше напирал на «вредительский» субъективный фактор. Со слов агента, возвратившийся из-за границы Винтер нашел фронт работ отдела «ЗЖ» в запущенном состоянии. На специальном по этому поводу совещании, «где присутствовали Водошнянов, Силенко, Роттерт и Михайлов», начальник Днепростроя «установил ряд объектов, каковые должны быть окончены за счет темпов остальных работ»: дом-блок к 05. 08. 1931 г., три общежития по 115 комнат к 15. 08. 1931 г., общежитие на 90 комнат к 25. 08. 1931 г. В дальнейшем агент «Яковлев» явно пытается выдать временную установку опытного Винтера (по форсированию работ на отдельных участках II-го квартала) как антитезу всей стратегии Роттерта по рабочему расселению. Прогнозируемый срыв принятых сроков «из-за отсутствия леса, песка, камня и подвод» становится главным аргументом и для самого агента, и для подводящих его к нужным заключениям чекистов: «Отсюда следует, что установка Роттерта, придерживающегося как можно больше расширить фронт работ, в ущерб жизненной потребности, сконцентрировать силы и средства и выпустить как можно больше единиц в эксплуатацию, проводится в жизнь, не смотря на распоряжения Винтера, которому также известны причины срыва сроков и не принимает никаких мер к точному их выполнению. Когда Роттерт узнал о настроении Винтера по поводу концентрации сил и материалов на отдельные объекты работ за счет консервации других объектов, он (Роттерт) выразился у себя дома в присутствии Водошнянова: «Я вышибу его оппортунистическое настроение» [19, д. С-13523, т. 3, л. 196].

Ключевым для завершения первой очереди Шестого поселка становится 1932 г. На осень этого года намечается пуск Днепровской ГЭС. Яркая картина технических достижений большевиков не могла обойтись без сюжетов из нового счастливого быта трудящихся СССР.

В первом полугодии 1932 г. дефицитный и часто некачественный кирпич (недопал с боем при транспортировке более 30 %) направляется на завершение объектов по проектам 1928 — 1929 гг. Для нового строительства со второго полугодия 1932 г. начинает применяться качественно иная организация работ, в меньшей степени зависящая от поставок дефицитных стройматериалов и массовости рабочей силы, средняя обеспеченность которой в течении 3-х лет составляла около 35 % (при 30 % текучести) [50, с. 5].

Советские архитекторы и строители вынужденно развернулись лицом к опыту стандартного жилищного строительства западных коллег. Еще осенью 1927 г. в ходе специально организованной экскурсии в Германию представители Главэлектро ВСНХ получили возможность ознакомиться с новыми методами индустриального строительства рабочих поселков [40, сс. 94 — 95]. Особое внимание было обращено на серийное производство дешевых и качественных стеновых материалов, позволявших максимально сокращать время производства работ. Продемонстрированная советским коллегам крупноблочная сборка существенно превосходила применяемый на отечественных стройках функционально-звеньевой метод кирпичной кладки. За 17 дней при наличии нескольких рабочих из пемзобетонных плит можно было вчерне собрать двухэтажный дом общей площадью 65 — 70 м. кв. Каждая плита имела габариты 3 x 1,1 x 0,2 м и вес 726 кг. При наличии 18 рабочих сроки монтажа снижались до полутора дней. Это строительство не нуждалось в дорогостоящей арматуре, а толщина плиты в 0,2 м по своим теплоизоляционным свойствам соответствовала кирпичной кладке в 0,46 м. Также для поточно-конвейерного производства жилых домов в Германии применялись шлакобетонные пустотелые блоки размером 0,22 x 0,25 x 0,5 м и дырчатые железобетонные балки [51, сс. 163 — 164]. Материалы экскурсии, посвященные немецким достижениям в области стандартного жилищного строительства, были изданы в 1929 г. отдельной книгой — «Современное строительство Германии: Первая заграничная экскурсия инженеров-строителей и архитекторов». Члены бригады В. Веснина, состоя в ведомстве Главэлектро, не могли не ориентироваться в вопросах крупноблочной сборки, однако спешить с ее внедрением в текущую практику проектирования они не стали. Здесь сказалось и общее положение отечественной строительной отрасли — инертной и слабой в своей технологической части.

Необходимость пересмотра методов ведения стройки, тем не менее, осознавалась. В начале 1931 г. Роттерт знакомится с крупноблочной сборкой в Украинском НИИ сооружений в Харькове. Но он явно медлит с распространением передового опыта у себя на стройке. Агент «Украинец», докладывая в июле 1931 г. о текущей ситуации, с недоумением пытается понять, почему опытный руководитель Роттерт не воспользовался таким очевидным шансом на быстрое наверстывание темпов капитального строительства: «С лесоматериалами и железом отделы обращались поистине варварски; никто ни разу не задумался о том, чем можно было бы заменить доски и железо, а возможностей к тому было сколько угодно, и возможностей совершенно реальных. Инж. Гульбе будучи в средних числах июня в Харькове выяснил, что еще ½ года тому назад тов. Роттерт был на докла-

де в Институте сооружений в Харькове и говорил с директором этого института т. Ваценко о вполне реальной возможности устройства шлакобетонных блоковых зданий (доклад инж. Гульбе передан Вам). При этой конструкции для перекрытий совершенно не нужно лесоматериалов и штукатурка производится без дранки, кроме всего вполне возможна реальная экономия. Роттерт ни единым звуком не обмолвился о возможности применения таких работ» [19, д. С-13523, т. 3, л. 162]. Главный строитель Днепростроя медлил по одной простой причине. Большинство незавершенных объектов 1931 г. проектировалось под кирпичную кладку. Резкий переход на новые методы строительства провоцировал производственный «прорыв», аврал для бригады Веснина, которой предстояло в таком случае заново запроектировать объекты II, IV, IX кварталов под крупноблочное строительство. Роттерт явно не хотел ставить коллегу в неприглядную ситуацию, а поэтому так и не стал переходить к новым методам производства, окончательно покинув Днепрострой в конце 1931 г. и продолжив сотрудничество с Весниным уже в Москве.

Лишь резкое удорожание кирпича в 1932 г., когда его партия в 500 штук стала стоить как кубометр арктического туфа с доставкой последнего из Армении, вынудило проектантов и строителей Шестого поселка сообща внедрять современные методы поточно-конвейерного сборного производства [50, сс. 3, 17]. Не исключено, что свою роль сыграли и сигналы органов ГПУ, обычно направляемые по партийной линии. Также предпринимался ряд запоздалых шагов по реальному выполнению постановления ЦК ВКП(б) от 16 марта 1930 г. «О работе по перестройке быта», которое предусматривало общее удешевление конструктивных элементов жилых зданий. На объектах IX и X кварталов дорогостоящие железобетонные межэтажные перекрытия заменялись деревянными, плоские крыши — легкими односкатными. В последнем случае строители утешали себя наличием парапета, который, по их мнению, помогал сохранить оригинальное архитектурное решение, скрывая кривизну новой крыши [50, с. 3].

Первое крупноблочное строительство развернулось на X квартале, где предстояло возвести 4 жилых корпуса, каждый — в четыре этажа. Нельзя не признать, отчет о ходе нового строительства повторял прописные истины, полученные советскими специалистами в Германии еще осенью 1927 г.: «Для изготовления блоков применяется котельный шлак, который в силу малой теплопроводности позволяет устройство стен тоньше кирпичных, что дает, соответственно, уменьшение веса стен. Здание, построенные из крупных шлакобетонных блоков, суше, так как сборка их не требует большого количества раствора, а, следовательно, и воды. Работа по изготовлению и кладке блоков настолько проста, что требует минимального количества квалифицированной рабочей силы. Замена при кладке стен физической силы механизмами дает экономию рабочей силы. Стройку можно вести круглый год, так что вопрос сезонности отпадает» [50, с. 11].

Для строителей Шестого поселка это был эксперимент, в ходе которого следовало уяснить оптимальные размеры блоков, характер их устойчивости и, собственно, окончательно определить пропорции состава шлакобетона. В таком режиме строились два первых четырехэтажных корпуса общим объемом 8600 м. куб и 7624 м. куб. Особое внимание было уделено требованиям к опалубке для изготовления блоков, которая позволяла организовать стандартное производство прямо на строительной площадке. Во-первых, она должна была легко собираться, разбираться и переноситься, во-вторых, иметь достаточную жесткость для предохранения блоков от деформации, в-третьих, надлежало предусмотреть много-

Рис. 7. Крупноблочное жилое строительство на Шестом поселке, 1932 г. Фото из личной коллекции В. А. Гущи

кратное использование ее конструктивных элементов и, в-четвертых, формы опалубки необходимо было подбирать с таким расчетом, чтобы монтаж здания мог производиться наименьшим числом блочных типов.

Всего было разработано 30 типов блоков и опалубки к ним. Основным материалом для их изготовления стал паровозный (котельный) шлак, пролежавший на открытом воздухе не менее 2 месяцев. Теплотехнические расчеты Украинского НИИ сооружений показали, что оптимальная толщина блоков не могла быть меньше 0,36 м (в реальном производстве приняли 0,4 м). Другие габаритные размеры зависели от типа блока. Шлакобетон производился с помощью двух бетономешалок системы «ИБАГ». За 8 часов каждая из них давала 125 замесов или 30 м. куб. шлакобетона. Набивка форм производилась на площадках по обе стороны возводимого корпуса. Через 1,5 – 2 часа происходила разборка форм. В дальнейшем блоки выдерживались на открытом воздухе 10 дней, при этом осуществлялся их обильный полив специальными шлангами. Для сборки четырехэтажного корпуса объемом 8600 м. куб. потребовалось 856 крупных блоков объемом 655 м. куб. Стоимость одного кубометра шлакобетона равнялась 4,06 р., что по сравнению с кирпичом удешевляло стеновой материал приблизительно в 8 – 10 раз. Механизация крупноблочного строительства осуществлялась с помощью 2 бетономешалок, парового крана «Индустриал», сортировочного барабана, ленточного транспортера и 8 вагонеток. Общее число занятых рабочих равнялось 16, из которых: 4 каменщика, 6 чернорабочих для приготовления и подноса раствора, 2 – для захвата блоков, 2 такелажника, 1 машинист и 1 кочегар. Первый четырехэтажный корпус, включая межэтажные перекрытия, был смонтирован за 13 двухсменных рабочих дней [50, сс. 11 – 16].

Технологичность и перспективность нового способа стройки, по всей видимости, были оценены по достоинству. Программа второй очереди Шестого капитального поселка большей частью отказывается от кирпичной кладки и переходит на крупноблочную сборку (рис. 7). Однако, для «экономики» Строительства это была не вполне убедительная победа.

Используемая на Шестом поселке методика оценки сводной стоимости жилищного строительства колебалась вместе с линией партии. И когда в марте 1930 г. вышло известное постановление «О работе по перестройке быта», все усилия бухгалтерии и прорабов были направлены на получение нужной цифры, свидетельствующей о достигнутой экономии на капитальных объектах. По свидетельству Гульбе, один из его начальников Василий Фадеков, будущий прораб площадки Дворца Советов, требовал максимального завышения стоимости временных сооружений поселка левого берега, возводимых, как правило, из старого леса. Исполнительный Гульбе списывал на них новые материалы, транспорт и «старался путем неправильного обмера увеличивать их кубатуру» [19, д. С-13523, т. 3, л. 344]. Таким образом, сверхлимитные расходы с капитальных сооружений переносились на временные, что создавало иллюзию достигнутой экономии по идущим в отчет основным объектам. «Было много случаев, когда одно и то же временное сооружение сдавалось по два раза разным комиссиям» [19, д. С-13523, т. 3, л. 350], — этим показаниям Гульбе можно доверять. На то время они достаточно легко проверялись, а для современной историографии хорошо укладываются в общую картину советской мобилизационной экономики. Органы хозяйственного планирования, безусловно, с глубоким удовлетворением принимали отчет, в котором наименьшие расходы на условную единицу относились к году выхода партийной директивы: в 1930 г. строительный кубометр для зданий VIII квартала оценивался в 19,96 р., в 1931 г. для зданий V квартала — 26,25 р., в 1932 г. для зданий X квартала — 37,83 р. [50, с. 18]. В итоге получалось, что если рассматривать в одном ряду и обычный способ стройки (VIII и V кварталы) и модернизированный (X квартал), то эффективность вложений была выше в первом случае. Но специалисты хорошо знали цену таким расчетам, поэтому крупноблочное строительство набирает обороты и становится значительной вехой в истории довоенной советской архитектуры.

В хронологическом порядке все это совпадает со сменой руководства архитектурной бригадой Днепростроя. Место Виктора Веснина занимает его ученик Георгий Орлов. Торжественный запуск Днепровской ГЭС в октябре 1932 г. фактически становится точкой отсчета для нового периода истории создания Шестого поселка. Данный период отмечен деятельностью яркого творческого тандема Георгия Орлова и Виталия Лаврова, сумевших в условиях зарождения единого государственного стиля произвести органичный переход от социально-утилитарных установок конструктивизма к парадным ансамблевым решениям. Именно таким переходным звеном для советской архитектуры становится III квартал Шестого поселка, схематично перенимающий классическую центрально-осевую композицию, но функционально зависимый от типологии стандартного жилищного строительства.

Программа первой очереди Шестого поселка завершалась Весниным вчерне. До обещанной победы над «однообразием и монотонностью стандарта» было еще далеко. Введение для отдельных зданий четвертого этажа, организация легких балконов не смогли сгладить общую атмосферу коробочного уныния, когда серость

не обработанных уличных фасадов буквально подавляла. Посетивший в октябре 1932 г. основные объекты Днепростроя Всеволод Мейерхольд с нескрываемым восторгом рассказывал своей труппе о заводах и гидростанции: «Это буквально, как будто бы я открыл Фламариона утопическую книгу и прочел ее главу» [52, д. 627, л. 6]. О жилстроительстве великий режиссер не обмолвился ни словом. Для него это было эстетическое потрясение, которое он публично выскажет лишь через четыре года: «вот я видел город, который вырос около Днепрогэса, там нельзя ходить по улицам, до такой степени эти коробки вас раздражают тем, что не имеют ничего общего с архитектурой» [53, с. 335]. Суждения Мейерхольда далеко не истина в последней инстанции и в самой малой степени годятся для полноценной художественной критики архитектуры Шестого поселка. Но они хорошо улавливают симптоматику недоведенного до логического конца авторского замысла. Веснин и сам говорил о «впечатлении некоторой обезличенности механической связи между отдельными корпусами, излишней однотипности» [18, д. 113, л. 28]. Во многом здесь сказались трудности авторского надзора. Утрата на строительной площадке такого верного и влиятельного союзника, как Роттерт, не могла не стимулировать Веснина к достаточно поспешной передаче дел Орлову.

Проблему полноценного осуществления замысла зодчих значительно усложнял и процесс заселения квартир, начавшийся осенью 1930 г. [54, с. 34]. Неприятельность рабочих позволила форсированными темпами, как принято на ударной стройке, вводить дома в эксплуатацию без водопровода, отопления, света и канализации [19, д. С-13523, т. 3, л. 49а]. В отдельных случаях качество самого строительства оставляло желать лучшего: крыши давали течь; входные проемы делались ниже уровня земли [19, д. С-13523, т. 3, л. 276]; штукатурные работы проводились вдогонку. Можно только представить как в холодную пору и без того серые контуры коробок зданий обволакивало темным дымом от печных агрегатов «новых горожан».

Относительно заверченный архитектурный вид первая очередь Шестого поселка приобретает только к 1934 г., когда гостей города начинают встречать дома, блистающие «белизной штукатурки» и окруженные непременными палисадниками. «Но в целом, — отмечает польский писатель Владислав Броневский, — до идеала градостроительства еще далеко. Как это бывает во всех быстро возникших городах, везде высятся груды кирпича, валяются бревна, лежат кучи раскопанной земли, трубы будущего водопровода, улицы — это пока еще не тронутая, твердая степная целина» [55, с. 135]. Характерно, что Броневский склонен сравнивать дома Шестого поселка с новым платьем без пуговиц, т. е. уделить внимание важным архитектурным деталям на фоне «широко задуманного плана» у строителей не получалось.

Состоянием на 1 января 1932 г., по данным отчета Днепрозаводстроя, на Шестом поселке в эксплуатацию было сдано 33 капитальных жилых дома на 809 квартир и 692 комнаты в общежитиях (полезной площадью 38 209 м. кв) [39, с. 1]. Удельный вес однокомнатных квартир примерно составлял 4,5 %, двухкомнатных — 56,5 %, трехкомнатных — 26 %, двухкомнатных квартир дома-коммуны — 13 % [50, сс. 7 — 9]. По информации газеты «Червоне Запоріжжя», к 1935 г., количество квартир возросло до 2,8 тыс., а общая жилая площадь достигла 88 тыс. кв. м. [56]. Если брать во внимание одну только численность персонала промышленной площадки «А», а это в пределах 25 тыс. человек, то выйдет, что на одного условного работника приходилось в капитальном доме не более

3,5 м. кв. жилой площади. И это без учета коэффициента семейности, который мог превышать 3 единицы. Фактически за шесть лет капитального строительства на Днепрострое (1929 – 1934 гг.) сформированный объем жилого фонда позволял осуществить поквартирное расселение не более, чем 15 % семей работников промышленной площадки. Такие темпы строительства предполагали решение квартирного вопроса лишь через 30 – 35 лет.

Остроту жилищной проблемы в Запорожье снимали привычными для всех крупных промышленных центров методами. Персонал предприятий вместе со своими семьями подлежал коммунальному и барачному расселению. Все это преподносилось как временные меры, тем не мене, ставшие родимым пятном всего советского периода.

Коммунальному расселению семей в пределах одной квартиры способствовала сама типология планировки стандартного жилья, принятая зодчими Днепростроя. Отсутствие проходных комнат, дифференциация помещений ванны (душа), уборной и кухни – все, что объединялось понятием комфорта – находчивые административно-хозяйственные органы предприятий (владельцев домов) использовали как средство для уплотнения. Места общего пользования, рассчитанные проектантами для удобства одной семьи, быстро становились очагами напряженности и конфликтов. И решить такие проблемы с помощью архитектуры уже не представлялось возможным. В 1932 г. декларируется курс на индивидуальное жилье. Стоящий в авангарде жилищной политики президиум Моссовета принимает принципиальное постановление: «Основным элементом внутренней планировки жилого дома должна являться квартира, рассчитанная на различный количественный состав семьи с тем, чтобы в квартире проживала, как правило, одна семья. Поэтому каждый жилой дом должен состоять из двух-, трех- и четырехкомнатных квартир» [35, с. 28]. По сути, речь шла о создании новых типов жилья повышенного комфорта. Получение квартиры становится одним из видов социальных поощрений. Это продолжает начатую в 1930 г. линию партии на заигрывание с рабочей силой: квартиры в первую очередь следовало предоставлять лучшим производственникам – «ударникам и участникам соцсоревнования» [8, д. 801, л. 29]. Для общей массы «неударников» особый вид капитального жилья не предусматривался. Волевым решением из архитектурной практики постепенно вытесняется вопрос проектирования капитальных домов коммунального типа, крайне необходимых на промышленной периферии. Государственная жилищная политика здесь особенно уязвима. Она осуществляется без учета реальных форм расселения рабочих и служащих, беря во внимания партийные установки и игнорируя реальное состояние дел в экономике. Проблема массового коллективного жилья, таким образом, загоняется в тень и, как выразился историк советской архитектуры Хлебников, продолжает существовать «подспудно» [57, с. 42]. Все знают и видят изъяны коммунального заселения индивидуальной квартиры, но поиск возможных альтернатив пресекается. Перспективные в данном случае блоки квартир с общей кухней и раздельным бытовым оборудованием не входят в практику типового стандартного проектирования, хотя, например, и рассматривались Гипроградом УССР как желательные [58, с. 57].

Тем временем, Шестой поселок быстро окружает обезличенное строительство левого берега (рис. 8). За первыми барачными 7 и 15 поселками в 1931 г. последовали поселки 10 и 14, развернулось строительство 11 и 8. Сборные стандартные бараки поставлялись Западно-Двинским комбинатом. Конструкция бараков

Рис. 8. Панорама 8-го поселка Днепростроя, 1932 г. Фото из личной коллекции В. А. Гуци

представляла собой каркас, обшитый с двух сторон и засыпанный шлаком. Для крыш в большинстве случаев использовался этернит, заменяющий дефицитный толь. Внутри стены штукатурились, снаружи — обмазывались глиной с примесью отсеянного шлака, затирались и белились известью. Только часть барачков была оборудована центральным отоплением. В остальных устанавливались голландские печи и «кухонные очаги». Для высококвалифицированных рабочих предусматривались бараки, которые можно было распланировать под общежитие на 140 — 150 человек или отдельные комнаты и квартиры. За один только 1931 г. барачное строительство Днепростроя дало прирост жилого фонда на 65,4 тыс. м. кв. [44, сс. 132 — 135]. С помощью откровенных манипуляций общими цифрами жилищного строительства, где преобладали бараки, создавалась иллюзия решения вопроса о рабочем расселении в СССР. И фасадом этого благополучия на Днепрострое суждено было стать Шестому капитальному поселку.

Подводя итоги, расставим акценты следующим образом. Концепция Шестого поселка формировалась с учетом ведомственных интересов Главэлектро ВСНХ. Попытка архитекторов Днепростроя выйти на более широкую модель социалистического города Большое Запорожье была пресечена правительством УССР. В 1929 г. вопрос рабочего расселения берется под республиканский контроль. Создается Бюро по составлению плана гор. Запорожья. Продолжая активную деятельность в рамках жилищной проблематики Днепростроя, проектная бригада Веснина фактически на конкурентных началах продемонстрировала возможные пути решения общей схемы планировки Большого Запорожья. Возникшая в связи с этим дискуссия с харьковским проектным Бюро создала условия для раскрытия творческого потенциала с обеих сторон. Проектные организации Днепростроя и НКВД УССР, разделенные на первом этапе принципом трудового тяготения селитебных зон, завершают дискуссию развернутыми концепциями квартала-ансамбля (Днепрострой) и линейной планировки города (Гипроград) [59, с. 159]. Два подхода к дальнейшему развитию Запорожья, разных по масштабу и предмету внимания, трудно уживались между собой. Представители Гипрограда укоряли коллег в ведомственной ограниченности и заимствовании схемы рабочих поселков у западных архитекторов * [60, с. 72]. В свою очередь, сотрудники Веснина,

* Представитель Гипрограда УССР Эйнгорн прямо не называет московских коллег, но из контекста становится понятно, что критике подвергаются проектные организации (ведомственные), на которые республиканские органы повлиять не в силах, очевидно, в т. ч. Днепрострой.

пользуясь слабой детализировкой эскизного проекта Гипрограда, проводили в общесоюзной профессиональной прессе идею тождества квартальной планировки Шестого поселка и проекта Большого Запорожья [61]. Жертвами этого малоизученного творческого состязания стали историки советской архитектуры, которые в силу закрытости дискуссии планировочных органов Днепростроя и НКВД УССР не смогли прийти к различению градостроительных концепций Шестого поселка и Большого Запорожья.

Ведущим мотивом творчества авторов капитального поселка Днепростроя стало сочетание типизированных форм массового жилья и выразительных средств современной архитектуры. Стандарт, позволявший организовать планомерную и слаженную работу на строительной площадке, во многом усреднял и сдерживал развитие художественного замысла проектной бригады. Во избежание единообразия серых угнетающих форм сотрудники Веснина прибегали к разным композиционным приемам, отвечавшим функциональному назначению каждого квартала. Архитектурно-планировочные решения дополнялись игрой объемов трех и четырехэтажных строений, сплошным остеклением фасадов торговой сети, легкими балконами с металлическим парапетом и, конечно же, тщательным озеленением всей территории поселка. Трудности в осуществлении авторского надзора и общая обстановка на строительстве не позволили Веснину в полной мере преодолеть издержки типизации, что абсолютно не умаляет значения Шестого поселка как показательного примера решения комплексной проблемы рабочего жилища. Принятая за основу модель поквартирного расселения, сознательно следуя в отрыве от популярных идей перехода к обобществлению, дала свой оптимальный стандарт производства массового жилья, ориентированного на индивидуально-семейный быт.

Библиография

1. Бажанова Т. Драма в двух действиях с прологом и эпилогом / Т. Бажанова // Архитектура СССР. — 1991. — № 3. — С. 84 — 95.
2. Хан-Магомедов С. О. Архитектура советского авангарда. Книга 2. Социальные проблемы / С. О. Хан-Магомедов. — М.: Стройиздат, 2001 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/khan_archi/khan_archi_2_043.html
3. Ткаченко В. Г. Будівництво «Великого Запоріжжя» в 20 — 30-ті роки ХХ століття / В. Г. Ткаченко // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — 2003. — Вип. XVI. — С. 221 — 225.
4. В правлении Объединения современных архитекторов // Современная архитектура. — 1928. — № 1. — С. 40.
5. Шкловский В. Третья фабрика / В. Шкловский. — М.: Артель писателей «Круг», — 139 с.
6. Запорожье в цифрах // Красное Запорожье. — 1926 г. — 11 июля.
7. «Велике Запоріжжя» — соціалістичне місто. Дніпровський комбінат буде найбільшим в С.Р.С.Р. // Червоне Запоріжжя. — 1929. — 18 жовтня.
8. РГАСПИ, ф. 17, оп. 3.
9. Меерович М. Г. От городов-садов к соцгородам: основные архитектурно-градостроительные концепции в СССР (1917 — первая половина 1930-х гг.): дис. ... доктора архитектуры: 05.23.20 / М. Г. Меерович. — М., 2015. — Т. 1. — 488 с.

10. Казусь И. А. Советская архитектура 1920-х годов: организация проектирования / И. А. Казусь. — М. : Прогресс-Традиция, 2009. — 464 с.
11. Хан-Магомедов С. О. Архитектура советского авангарда. Книга 1. Проблемы формообразования. Мастера и течения / С. О. Хан-Магомедов. — М. : Стройиздат, 1996. — 709 с.
12. Чиняков А. Г. Братья Веснины / А. Г. Чиняков. — М. : Стройиздат, 1970. — 180 с.
13. Хмельницкий Д. Архитектор Николай Милютин / Д. Хмельницкий, Е. Милютина. — М. : Новое литературное обозрение, 2013. — 502 с.
14. Коккинаки И. В. Советская архитектура на зарубежных выставках 20-х — начала 30-х годов / И. В. Коккинаки // Проблемы истории советской архитектуры (концепции, конкурсы, выставки): Сб. науч. тр. — М. : ЦНИИП градостроительства, 1983. — С. 56 — 67.
15. Пастернак А. Л. Пути к стандарту / А. Л. Пастернак // Современная архитектура. — 1927. — № 2. — С. 54 — 64.
16. Житловому, соціально-побутовому будівництву на Дніпрокомбінаті — більшовицькі темпи // Червоне Запоріжжя. — 1932. — 3 липня.
17. Кравчук П. П. «Наши враги выступают тонко, маскируясь за наши же лозунги». Дніпробуд у світлі агентурних зведень Державного політичного управління: попередній огляд / П. П. Кравчук // Музейний вісник. — 2016. — № 16. — С. 160 — 174.
18. РГАЛИ, ф. 2772, оп. 1.
19. ОГА СБУ, г. Запорожье, ф. 65.
20. ГНИМА им. А. В. Щусева. — ОФ-6137/19 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://goskatalog.ru/portal/#/collections?id=8035441>
21. Ильин М. А. Веснины / М. А. Ильин. — М. : Издательство АН СССР, 1960. — 192 с.
22. Дітище виробничої класи // Червоне Запоріжжя. — 1930. — 20 квітня.
23. Архитектурный факультет Киевского художественного института // Современная архитектура. — 1927. — № 3. — С. 110.
24. Яким повинно бути нове місто. Завтра пленум Міськради обміркує проекти // Червоне Запоріжжя. — 1930. — 20 квітня.
25. Общие соображения к планировке города Большое Запорожье // Днепровский комбинат (материалы к проекту). — Л. : ГИПРОМЕЗ, 1929. — С. 149 — 163.
26. Хмельницкий Д. С. Письмо Эрнста Мая Иосифу Сталину / Д. С. Хмельницкий // Современная Архитектура etc. — 2012. — № 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://archi.ru/lib/publication.html?id=1850569936&fl=5&sl=1>
27. Починаємо будувати Велике Запоріжжя // Червоне Запоріжжя. — 1929. — 17 листопада.
28. Коньшева Е. В. Эрнст Май в истории советской индустриализации / Е. В. Коньшева, М. Г. Меерович, Т. Б. Флирль // Вестник Иркутского государственного технического университета. — 2011. — № 7 (54). — С. 230 — 237.
29. Постановление Объединенного заседания Президиума Запорожского Окрисполкома и Горсовета по рассмотрению контрольных цифр капитального строительства «Большого Запорожья» на 1930/31 год // Контрольные цифры капитального строительства Большого Запорожья на 1930/31 год. — Запорожье. — 1930. — С. 3 — 4.

30. Первая конференция Общества современных архитекторов в Москве. Информационные доклады делегатов с мест. Доклад тов. Малоземова (Харьков) // Современная архитектура. — 1928. — № 4. — С. 118.
31. Малоземов И. Новый побут / И. Малоземов // Нова Генерація. — 1929. — № 11. — С. 59 — 62.
32. Кузьмин Н. О рабочем жилищном строительстве / Н. Кузьмин // Современная архитектура. — 1928. — № 3. — С. 82 — 83.
33. Перспективи майбутнього міста // Червоне Запоріжжя. — 1930. — 22 квітня.
34. Будуємо велетень Великого Запоріжжя — житловий комбінат // Червоне Запоріжжя. — 1930. — 22 червня.
35. Хигер Р. Я. Проектирование жилищ: 1917 — 1933 / Р. Я. Хигер. — М. : Главная редакция строительной литературы, 1935. — 88 с.
36. Гинзбург М. Я. Проблемы типизации жилья РСФСР / М. Я. Гинзбург // Современная архитектура. — 1929. — № 1. — С. 4 — 36.
37. Пастернак А. Л. Новые формы современного жилья / А. Л. Пастернак // Современная архитектура. — 1927. — № 4 — 5. — С. 125 — 129.
38. РГАЛИ, ф. 1337, оп. 5.
39. Музей металлургического комбината «Запорожсталь». — «Днепрозаводстрой». Металлургический комбинат: Технический отчет за 1-е полугодие 1932 года. Часть II-я.
40. Конышева Е. В. Восприятие европейского опыта в городском планировании и строительстве в Советской России 1920-х — 1930-х годов: этапы и формы / Е. В. Конышева // Вестник Пермского университета. Серия «История». — 2014. — Вып. 2. — С. 90 — 100.
41. Конышева Е. В. Практика градостроительного реформирования в Европе и США первой трети XX века и ее восприятие и оценка в СССР в 1920 — 1930-е годы / Е. В. Конышева // Фундаментальные, поисковые и прикладные исследования РААСН по научному обеспечению развития архитектуры, градостроительства и строительной отрасли Российской Федерации в 2016 году: Сб. науч. тр. РААСН. — М. : Издательство АСВ, 2017. — Т. 1. — С. 114 — 123.
42. Современная архитектура. — 1928. — № 1. — С. 41.
43. Бунин А. В. История градостроительного искусства / А. В. Бунин, Т. Ф. Саваренская. — М. : Стройиздат, 1979. — Т. 2. : Градостроительство XX века в странах капиталистического мира. — 411 с.
44. Музей металлургического комбината «Запорожсталь». — «Днепрозаводстрой»: Технический отчет за 1-е полугодие 1931 года. Часть II-я.
45. Ход подготовительных работ на строительстве Днепрокомбината в 1930 году // Хроника Днепростроя. — 1930. — № 9. — С. 15 — 24.
46. Нариси історії архітектури Української РСР (Радянський період). — К. : Держбудвидав УРСР, 1962. — 352 с.
47. Долганов В. И. Зеленые насаждения советского города / В. И. Долганов // Проблемы садово-парковой архитектуры: Сб. статей. — М. : Издательство Всесоюзной Академии Архитектуры, 1936. — С. 1 — 23.
48. Приказ по Объединенному Днепровскому Строительству от 30 сентября 1931 г. № 289 «О программе работ на октябрь месяц 1931 г.» // Хроника Днепростроя. — 1931. — № 19. — С. 3 — 6.
49. Дробижев В. В. Я. Чубарь. Биографический очерк / В. Дробижев, Н. Думова. — М. : Госполитиздат, 1963. — 72 с.

50. Музей металлургического комбината «Запорожсталь». — Государственное Объединенное Днепровское Строительство. Обще-Комбинатские работы: Технический отчет за 1932 год. Часть II-я.
51. Меерович М. Г. Эрнст Май и метод ускоренного поточно-конвейерного строительства массового рабочего жилища / М. Г. Меерович // Известия вузов. Инвестиции. Строительство. Недвижимость. — 2012. — № 1 (2). — С. 159 — 169.
52. РГАЛИ, ф. 998, оп.1.
53. Мейерхольд В. Э. Статьи. Письма. Речи. Беседы / В. Э. Мейерхольд. — М. : Искусство, 1968. — Ч. 2 (1917 — 1939). — 643 с.
54. Капитальное жилстроительство Днепровского Комбината // Хроника Днепроостроя. — 1931. — № 13. — С. 34 — 36.
55. Броневский В. На Днепрогэсе / В. Броневский // Иностранная литература. — 1967. — № 5. — С. 131 — 137.
56. Червоне Запоріжжя. — 1935. — 1 травня.
57. Хлебников И. Н. К проблеме массового коллективного жилища в советской архитектуре / И. Н. Хлебников // Проблемы истории советской архитектуры (концепции, конкурсы, выставки): Сб. науч. тр. — М. : ЦНИИП градостроительства, 1983. — С. 41 — 48.
58. Касьянов А. М. Жилой квартал и его реконструкция / А. М. Касьянов // Первая Всесоюзная конференция по планировке и строительству городов : Тезисы докладов на секциях. — М. : «Власть советов», 1933. — С. 53 — 59.
59. Малоземов И. И. Архитектура социалистических городов / И. И. Малоземов // Первая Всесоюзная конференция по планировке и строительству городов : Тезисы докладов на секциях. — М. : «Власть советов», 1933. — С. 157 — 163.
60. Эйнгорн А. Л. Анализ итогов планировки и перепланировки городов в УССР и задачи на второе пятилетие / А. Л. Эйнгорн // Первая Всесоюзная конференция по планировке и строительству городов : Тезисы докладов на секциях. — М. : «Власть советов», 1933. — С. 71 — 76.
61. Орлов Г. Большое Запорожье / Г. Орлов, В. Лавров // Архитектура СССР. — 1933. — № 3 — 4. — С. 33 — 37.

Кравчук П. П.

Шосте селище у Запоріжжі та проблема робітничого розселення

Метою даної статті є вивчення обставин народження проекту Шостого селища та реалізації його першої черги на будівельному майданчику Дніпробуду. Втілення творчих настанов проектної бригади Весніна розглядається у контексті наближення художньої та економічної проблематики, пов'язаних спільним питанням нового побуту та робітничого розселення. Містобудівний замисел першої черги Шостого селища розкривається на тлі дискусійного напруження в архітектурному середовищі та пошуку владою оптимальних шляхів розвитку сільбищної бази для промислового виробництва. Хронологічні рамки статті визначає чотирирічний період з 1929 по 1932 рр.

Kravchuk P. P.

The Sixth District in Zaporizhzhia and the working population issue

The paper explores the circumstances of the development of the «Sixth District» project and the implementation of its first stage within the Dneprostroy Dam building area. The author studies realization of the creative installations by Vesnin's project team in the framework of both artistic and economic

problems which are soldered together by the dual issue of working population and new living conditions. The urban planning concept of the first stage of the «Sixth District» is revealed against the background of the discussion tension in architecture field and the establishment's search for optimal methods for developing the residential base of industrial production. The chronological framework of the paper defines a four-year period from 1929 to 1932.

Горбовий О. А.

ПРОБЛЕМА ВЕЛИКОГО ДНІПРА У ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ Ф. П. МАКСИМЕНКА (1896 – 1983 рр.)

В Україні впродовж 1927 – 1976 рр. у рамках роботи над Проблемою Великого Дніпра створили каскад із 6 водосховищ загальною місткістю 43,8 км³ для накопичення та подальшого комплексного використання води у господарстві країни. Такий великий та складний проект потребував серйозного історіографічного опрацювання матеріалів, які були пов'язані із процесом теоретичної розробки та практичної реалізації ідеї Великого Дніпра. Український книгознавець Федір Пилипович Максименко приймав активну участь у цій роботі.

Проблема Великого Дніпра загалом та окремі її елементи вивчалися достатньо широко: Н. В. Горло [1], М. Д. Олійниченко [2], С. М. Ляшко [3] та багато інших праць. Так само історики та бібліографи приділяли велику увагу різним аспектам життя і творчості Ф. П. Максименка: С. Білокінь [4], Г. Домбровська [5, 6], М. Ільків-Свидницький [7] та багато інших. Однак, ці історіографічні напрямки не перехрещувалися між собою та не поєднувалися дослідниками для спеціального вивчення.

Під час підготовки статті використовувалися публікації Д. Ф. Чернявського [8], самого Федора Пилиповича [9, 10, 11], спогади про нього [12] та документи із архіву Інституту рукопису [13]. Мета статті дослідити бібліографічне забезпечення Проблеми Великого Дніпра крізь призму життєвого та творчого шляху Ф. П. Максименка.

Федір Пилипович Максименко народився 4 лютого (23 січня) 1896 року * в селі Біленькому Катеринославського повіту (нині – Запорізький район Запорізької області) у родині священника. Майбутній бібліограф отримав хорошу богословсько-гуманітарну освіту: закінчив Катеринославську духовну семінарію (1917 р.), історичний відділ факультету професійної освіти Київського інституту народної освіти (1925 р.), аспірантуру з бібліографії (1931 р.) при Всенародній бібліотеці України (нині – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). Щоправда дисертації з різних причин він так і не написав.

У 1919 – 1922 рр. дослідник працював у різних культурно-освітніх закладах Бахмутського повіту, опублікував у місцевій газеті список літератури для вивчення Донецького краю. У 1922 – 1933 рр. Ф. П. Максименко працював у Всенародній бібліотеці України (далі – ВБУ). Вважається, що у 1925 р. його могли залучити до роботи над матеріалом «Що читати про електрифікацію» [5, с. 185], де у короткому бібліографічному переліку з 29 позицій вже згадується книга І. Г. Александрова про електрифікацію Дніпра [11, с. 92].

* В літературі зустрічається дата 5 лютого 1897 р.

На той час значно більше уваги Федір Пилипович приділяв краєзнавству. У 1924 р. представники ВБУ виступали із доповідями на I Всеукраїнському з'їзді у справі вивчення продуктивних сил та народного господарства УСРР. На початку 1925 р. вони організували на його честь виставку що налічувала понад 3 тис. різноманітних краєзнавчих матеріалів. Труднощі із пошуком необхідної літератури при її підготовці надихнули Ф. П. Максименка написати покажчик другого ступеня з краєзнавчої бібліографії України, над яким він працював у 1926 – 1929 рр. [4, сс. 111 – 113].

Тим часом 3 грудня 1926 р. Рада праці і оборони схвалила проект Дніпрогесу, а 7 лютого 1927 р. була прийнята постанова РНК СРСР «Про організацію правління Дніпровського будівництва». Уже 15 березня 1927 р. розпочали спорудження великої греблі на Дніпрі. Паралельно розпочалися заходи по вивченню зони будівництва та затоплення Дніпрельстану. Зокрема, 31 січня 1927 р. Президія Укрнауки Наркомату освіти УСРР на своєму засіданні розглядала доповідну записку про дослідження дніпрельстанівської території. Присутні на засіданні серед іншого ухвалили:

«5) Доручити ВБУ та УНІК-ові (Український науковий інститут книгознавства – авт.) складання нової бібліографії Дніпрельстанівської території.

7) Утворити при [В]УАН (Українській Академії наук – авт., з 1921 р. ВУАН) Комісію по дослідженню Дніпрельстанівської території і доручити їй за 1 м[ісяць] розробити план дослідів на цій території протягом часу збудування Дніпрельстану» [13, спр. 14367, арк. 1].

Як наслідок, ВБУ уже у 1927 р. розпочала роботу над складанням списку літератури про велике будівництво на Дніпрі. Паралельно цією справою також займалися Херсонська та Дніпропетровська бібліотеки [10, сс. 81 – 82]. Однак, дана робота проводилася не лише в державних установах. Дніпропетровський краєзнавець Дмитро Чернявський в індивідуальному порядку також активно долучився до цієї справи. Вже у вересні 1927 р. він опублікував ґрунтовну статтю «Дніпрельстан та бібліографія про нього» [8]. Загалом вона містить 356 позицій, але деякі джерела повторюються по різних підрозділах (наприклад, 2 книги Моссаковського пп. 33 – 34 та пп. 148 – 149), а під окремими номерами перелічено кілька публікацій (наприклад, п. 20 – «Дневники путешествий в Южную Россию Гюльденштедта, Палиаса, Зуева, Демидова, Эриха Ласоты и др.» тощо). Тому загальна кількість наведеної літератури носить доволі приблизний характер. Не зважаючи на значну кількість описаних джерел, Д. Ф. Чернявський продовжував поповнювати їх список.

Тим часом, з 1928 р. у пресі починається кампанія з дискредитації працівників ВБУ. У 1930 р. під час чистки радянського апарату була здійснена перша спроба звільнити Ф. П. Максименка з місця роботи, але тоді вона не вдалася. Хоча Федір Пилипович був змушений виступити у 1931 р. із «самокритикою» своєї діяльності та роботи установи загалом [4, сс. 72 – 73].

Важливою особливістю покажчика Ф. П. Максименка були додатки про бібліографічні праці, які проектувалися або здійснювалися, але їх результати цілком не опублікували. Зокрема, до таких він відносив бібліографічні праці по Дніпрельстану, які склалися у ВБУ (п. 377), Херсонській (п. 376 а) та Дніпропетровській (пп. 304, 378) бібліотеках. Також зазначалося, що повна версія бібліографії Дніпрельстану Д. Ф. Чернявського (більша за п. 311) мала друкуватися у «Збірнику Комісії Дніпрельстану при Укр. Ак. Наук» (п. 379). Ці відомості Федір

Пилипович отримав під час особистого спілкування із бібліографами, в т. ч. із Дмитром Чернявським [10, сс. XVIII – XIX, 81 – 82].

Дніпропетровський дослідник впродовж 1927 – 1929 рр. створив рукопис «Матеріяли до бібліографії Дніпрельстану» (119 сторінок, написаних з одного боку, або 60 аркушів лінованого паперу) [13, од. зб. 14024, арк. 40, 40 зв.]. У 1930 р. Ф. П. Максименко зайнявся упорядкуванням цього рукопису (965 позицій). 30 липня 1930 р. він відзвітував про свою працю перед Комісією Дніпрельстану (див. додатки А [13, спр. 14024, арк. 40, 40 зв.] та Б [13, спр. 14025, арк. 41, 41 зв.]). Зокрема, бібліограф впродовж 75 робочих днів звірив написані джерела з оригіналами або їх описами у бібліографічних покажчиках, виправив помилки у поданих відомостях та уточнив опис літератури (позначено відсутні назви, номери, сторінки, місця видання тощо). Також він через різні причини відсіяв понад 200 позицій: не були пов'язані із Дніпрельстаном, вже були надруковані у першій бібліографії 1927 р. або ж їх не вдалося розшукати за наведеними даними. Крім того, бібліограф при поверхневому огляді каталогів ВБУ та київських крамниць знайшов і додав ще 260 нових позицій, уклав увесь матеріал в систематично-абетковому порядку згідно з децимальною системою Міжнародного бібліографічного інституту, зробив реєстр авторів та назв анонімних праць. Загалом звірений, упорядкований та доповнений покажчик станом на 1930 р. містив 1031 позицію, які не повторювали 365 позицій в журналі «Життя й революція» 1927 р. Але при цьому Федір Пилипович відмічав, що знайдені ним 260 додаткових позицій обмежені тим, що можна було зробити у короткий час. Він зовсім не ставив собі за мету розшукати новий матеріал [13, спр. 14025, арк. 41, 41 зв.].

За виконану роботу Федір Пилипович просив Комісію Дніпрельстану заплатити йому 150 карбованців та повернути 60 аркушів лінованого паперу. При цьому, відомо лише, що вона ніби задовольнила останнє прохання [13, спр. 14024, арк. 40, 40 зв.; спр. 14025, арк. 41, 41 зв.]. Комісія була утворена при Президії ВУАН у лютому 1927 р. за ухвалою засідання Президії Укрнауки від 31 січня 1927 р. Не дивлячись на відсутність постійного штату, нерівномірне та суттєво обмежене фінансування, вона стала одним із основних координаційних центрів з вивчення великого будівництва на Дніпрі. Результати її багатогранної діяльності мали висвітлюватися на сторінках спеціального збірника – «Студії по вивченню території Дніпрельстану», який повинен був друкуватися у видавництві ВУАН за його кошти.

Загалом відомо про плани на друк 4 томів цього видання [3, сс. 179 – 182]. Ще неопрацьований Федором Пилиповичем рукопис «Матеріяли до бібліографії Дніпрельстану» мали опублікувати у I томі [13, спр. 13944, арк. 36]. Його здали до друку ще у 1929 р., але вихід збірника постійно затримувався, що стало предметом обговорення різних наукових засідань (5 листопада 1929 р., 27 квітня 1931 р., 19 листопада 1931 р. та 27 січня 1932 р.). Головною причиною негараздів називалася подача рукописів «у недостатньо зредагованому вигляді» та довге «правлення корект», що вимагало додаткових витрат [3, с. 180]. Тим часом 10 жовтня 1932 р. було введено в експлуатацію перший гідроагрегат Дніпрогесу, що призвело до реорганізації науково-дослідницьких сил по вивченню Дніпра та Дніпрельстану. Згідно із незавіреною копією витягу протоколу ч. 20 засідання Президії ВУАН від 13 жовтня 1932 р. на ньому було ухвалено такі рішення:

«б) Призначити Конференцію Великого Дніпра на 23 листопада;

д) В зв'язку з розгортанням по установах ВУАН роботи по проблемі Великого Дніпра вважати за доцільне організувати при Президії ВУАН Комісію Великого Дніпра; Комісію Дніпрельстану ліквідувати, передавши всі справи її Комісії Великого Дніпра» [13, спр. 14397, арк. 4].

Насправді Конференція була проведена дещо пізніше — 4 — 9 березня 1933 р. За її результатами 27 березня 1933 р. відбулося засідання Комісії Великого Дніпра. Згідно із незавіреною копією протоколу цього зібрання секретар уже колишньої Комісії Дніпрельстану М. Ткаченко відзвітував: «Б. Комісія Дніпрельстану, що зараз ввійшла до складу Комісії Великого Дніпра переводила досить широку роботу. Деякі наслідки цієї роботи зараз друкуються в збірнику Дніпрельстану. Частина робіт ще не закінчена. Серед цих робіт треба визначити роботи Дніпропетрівської біологічної станції над руйнуванням Дніпровських споруд мікроорганізмами, вивчення Запоріжжя, роботи з електрифікації с. г. (Хортицька станція). Комісія також розпочала складати бібліографію Дніпра» [13, спр. 14413, арк. 30].

Натомість секретар Комісії Великого Дніпра Г. А. Кравченко серед іншого зауважив: «Комісія цього ж таки року повинна скласти бібліографію з проблеми реконструкції Дніпра. Цю роботу треба покласти на бібліографічне бюро ВУАН, яке має використати все що вже зроблено Д/О ЦНІВТСом та Комісією Дніпрельстану» [13, спр. 14413, арк. 30].

На жаль, уже 23 серпня 1933 р. Ф. П. Максименка було звільнено із ВБУ у рамках чергової чистки академічних співробітників. До Другої світової війни він нічого не друкував, але працював над продовженням метабібліографії краєзнавства України. У ній, по аналогії із попередницею (1930 р.), могла бути інформація і про р. Дніпро та Дніпрельстан за 1930 — 1940 рр. Але, на жаль, рукописи його праці згоріли під час пожежі у Київському університеті у 1943 р. [6, с. 7].

У 1946 — 1983 рр. Ф. П. Максименко працював у Науковій бібліотеці Львівського університету, де продовжував займатися бібліографічною справою та знову публікував свої роботи. Однак, вони напряму не стосуються Проблеми Великого Дніпра [5, сс. 187 — 193]. Натомість, дослідник друкує низку статей із джерелами про населені пункти УРСР для підготовки фундаментального краєзнавчого видання «Історія міст і сіл Української РСР». У окремому підрозділі там зазначені бібліографічні описи путівників по річках і морях включно із Дніпром [9, сс. 79 — 81].

Водночас, Федір Пилипович намагався знайти Д. Чернявського. У 1978 р. книгознавець просив допомогти у цій справі молодого дніпропетровського докторанта А. М. Поповського. Він з цього приводу писав: «Серед цих авторів Федір Пилипович чомусь часто згадував січеславського бібліографа Дмитра Чернявського, який проживав на вул. Свердловській, 46, і просив мене дізнатися про його долю. Проте пошуки лишилися безрезультатними» [12, сс. 37 — 38]. А вже 6 липня 1983 р. Федір Пилипович помер.

Ф. П. Максименко був професійним бібліографом. До його особистих бібліографічних інтересів входили моря та річки, включно із Дніпром, але не цілеспрямовано та детально, а швидше крізь призму краєзнавства (праці 1930 р. та 1963 — 1964 рр.). Також він брав участь у колективній роботі ВБУ над складанням бібліографій по запитам державних органів та наукових установ («Що читати про електрифікацію» 1925 р., про Дніпрельстан з 1927 р. та реконструкцію Дніпра

з 1933 р.). При підготовці краєзнавчої метабібліографії книгознавець особисто познайомився із бібліографом Дніпрельстану Д. Чернявським та його доробками у цьому напрямку. За підтримки Комісії Дніпрельстану у 1930 р. дослідник звірив, упорядкував та доповнив його рукописну працю «Матеріали до бібліографії Дніпрельстану». У результаті покажчик містив 1031 позицію, що не повторювали 356 джерел із статті 1927 р. та не обіймали вичерпливо всю літературу з даної теми. Схоже, що після звільнення із ВБУ у 1933 р. Федір Пилипович майже не займався бібліографією про Дніпро та Дніпрельстан. Однак, він намагався знайти Д. Чернявського, хоча й невдало. Загалом він опублікував кілька робіт, які стосувалися Проблеми Великого Дніпра: «Що читати про електрифікацію» 1925 р. (колективна робота), краєзнавча метабібліографія 1930 р., «Збірки історичних відомостей» 1963 – 1964 рр. Деякі його роботи з різних причин так і не були опубліковані. Рукопис краєзнавчої метабібліографія за 1930 – 1940-ві рр. згорів. Про долю упорядкованого Ф. П. Максименком великого покажчика Д. Ф. Чернявського 1930 р. та ініціатив з вивчення джерел по реконструкції Дніпра 1933 р. поки нічого не відомо.

Отже, Федір Пилипович Максименко в дуже складних умовах зміг зробити суттєвий внесок у бібліографічне опрацювання Проблеми Великого Дніпра. Однак, дослідження діяльності у цьому напрямку Ф. П. Максименка та Д. Ф. Чернявського, Комісій Дніпрельстану та Великого Дніпра ще не вичерпані.

Додаток А.

Х, 14024

До Комісії Дніпрельстану при ВУАН
Бібліотекаря ВБУ при ВУАН
Максименка Ф. П.

Заява

Прошу повернути мені 60 аркушів лінованого паперу, замість мого власного, що я витратив на переписування «Матеріалів до бібліографії Дніпрельстану» (119 сторінок, писаних з одного боку).

Ф. Максименко

30.VII.1930.

Позначений папер 60 аркушів

отримав Ф. Максименко

1.VIII.1930

До господарчої частини ВУАН

Комісія Дніпрельстану просить цю заяву т. Максименка Ф. П. задовольнити.

Секр. Ком. М. Ткаченко

1.VIII.1930 р.

Додаток Б.

До Комісії Дніпрельстану ВУАН
бібліотекаря ВБУ при ВУАН
Максименка Ф.П.

В пояснення до рахунку мого додаю, що по упорядкуванню й підготовці до друку зібраних Д.Ф. Чернявським «Матеріялів до бібліографії Дніпрельстану» мною пророблено таку роботу:

1. Переписано на робочі картки покажчик Д. Ф. Чернявського, в кількості 965 чисел.
2. Переписані карточки звірено з книжками й журналами de visu [з фр. — по баченому, тобто на власні очі — авт.], або з певними бібліографічними джерелами (Книжної летописью, Літописом Укр. друку то що) виправлено помилки (які траплялися навіть в прізвищах авторів) й уточнено опис (позначено назви і числа часописів, сторінки, місця видання то що).
3. В результаті звірки отсіяно понад 200 карток: частину через те, що вони вже були в першій частині покажчика Д.Ф. Чернявського (в Житті й Революції); частина не мала жодного відношення до Дніпрельстану чи навіть сумежних місцевостей (напр. ч. 443, що було позначено як «меловые обнажение Днепра» було мел. обнажениями Хопра; ч. 720 «Укр. культура хлопка» виявилося як культури «хмелю» на Волині); частину не пощастило розшукати в позначених часописах й знайти в бібліографічних джерелах а описано Чернявським їх було очевидно [арк. 41] // неправильно; частину з тих, що можна було звірити, довелося замінити цілком новими описами.
4. Доповнено матеріал Чернявського 260 новими числами-літературою, яку можна було виявити при побіжному перегляді каталогів ВБУ, Збірки Комісії Дніпрельстану та Київських крамниць (найновіша література). Я не ставив собі зовсім мети розшукувати цей новий додатковий матеріал по журналах та газетах взагалі присутні великі додатки до матеріалів Чернявського обмежившись тим, що можна було зробити в короткий час.
5. Весь матеріал упорядковано в систематично-абетковому порядку стосовно до децимальної системи Міжн. бібліогр. Інституту.
6. Переписано покажчика в кількості 1031 чч.
7. Складено додаткового реєстра авторів та назов анонімних праць.

На цю всю роботу витрачено 75 робочих днів. Гадаю, що 150 (сто п'ятдесят) карб., які я прошу заплатити за роботу по упорядкуванню «Матеріялів» Чернявського не є високою оцінкою затраченої праці.

30.VII.1930

Ф. Максименка

Київ, Златоустівська 53 пом. 8 [арк. 41 зв.] //

Бібліографія

1. Горло Н. В. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50 – 70-ті рр. ХХ ст.): дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Н. В. Горло. – Запоріжжя, 2007. – 281 с.
2. Олійниченко М. Д. КПРС – організатор будівництва Дніпровського каскаду гідроелектростанцій (1927 – 1970 рр.): дис... д-ра іст. наук / М. Д. Олійниченко. – К., 1971. – 571 с.
3. Ляшко С. М. Доля збірників «Студії по вивченню території Дніпрельстану» (за матеріалами Комісії для досліду території Дніпрельстану при Всеукраїнській академії наук 1927 – 1933) / С. М. Ляшко // Музейний вісник. – 2013. – № 13. – С. 177 – 184.
4. Білокінь С. Повсякденні турботи повоєнних книгознавців (за листуванням Федора Максименка) / С. Білокінь // Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка. – Львів, 2008. – С. 48 – 135.
5. Домбровська Г. Федір Максименко: Біобібліографічний покажчик / Г. Домбровська, Л. Панів // Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка. – Львів, 2008. – С. 179 – 359.
6. Домбровська Г. Федір Максименко – подвижник української бібліографії / Г. Домбровська // Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка. – Львів, 2008. – С. 5 – 12.
7. Інкунабули (першодруки) Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка: каталог [уклав Ф. П. Максименко; передмов. Ф. П. Максименко; упоряд. М. Ільків-Свидницький, В. Кметь; вступ. стаття М. Ільків-Свидницький, В. Кметь]. Вид. 2-ге розшир. та допов. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 122 с.
8. Чернявський Д. [Ф.] Дніпрельстан та бібліографія про нього / Д. [Ф.] Чернявський // Життя й революція. – 1927. – № 9. – Вересень. – С. 2 [3] 30 – 340.
9. Збірки історичних відомостей про окремі поселення Української РСР: Бібліогр. покажч. / Ф. П. Максименко. – Львів, 1964. – [100 с.]. – Відб. з «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР». – № 4 – 6 за 1963 р., № 1 – 5 за 1964 р.
10. Максименко Ф. П. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України 1847 – 1929 р.: список бібліогр. праць, що стосуються до окремих місцевостей УСРР, Бесарабії, Дону й Криму / Ф. П. Максименко // Всенарод. б-ка України при Всеукр. АН. – К., 1930. – XIX, 264 с.
11. Що читати про електрифікацію?: [Бібліогр. покажч.] / Виставочно-консультаційний від. Всенар. б-ки України // Життя й революція. – 1925. – № 4. – С. 91 – 92. – (Що читати). – Без підп.
12. Поповський А. Слово про патріарха української бібліографії (до 110-річчя від дня народження Федора Пилиповича Максименка) / А. Поповський // Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка. – Львів, 2008. – С. 34 – 42.
13. ІР НБУВ – ф. Х.

Горбовый А. А.

**Проблема Большого Днепра
в жизни и творчестве Ф. Ф. Максименко (1896 – 1983 гг.)**

В статье исследуется вклад Федора Филипповича Максименко в составление библиографии Проблемы Большого Днепра. Ученый занимался ею в контексте своих краеведческих поисков и коллективной работы с коллегами над запросами государственных и научных учреждений. Большую ценность имело сотрудничество с Д. Ф. Чернявским. Большинство его работ касались Днепрогэса и были написаны в 1925 – 1930 гг. Дальнейшая разработка вопроса носила спорадический характер.

Horbovyi O. A.

**The problem of the «Big Dnipro»
in the life and creative works of F. P. Maksymenko (1896 – 1983)**

In the article it is investigated the contribution of Fedir Maksymenko into composing of the bibliography called the problem of the «Big Dnipro». The scientist was working on it in the frames of his ethnographic searching and his collective work with the colleagues under the inquiries from the state and scientific institutions. His cooperation with D. F. Cherniavskiy was of a high value. Most of his works were about Dniprelstan and were made between 1925 – 1930. The further working on this issue was of a sporadic nature.

Лініков В. А.

**ЧИ ДІЙСНО РЕВОЛЮЦІЙНИЙ?
ДЕЯКІ ДУМКИ ПРО ПІДПІЛЬНУ ОРГАНІЗАЦІЮ РЕВКОМ**

Ревком. Революційний комітет. Саме таку назву мала підпільна організація, що діяла у 1942 – 1943 рр. на території міста Запоріжжя. Члени організації керували діями інших підпільників, визволяли в'язнів з табору військовополонених, проводили диверсії на заводах, антифашистську агітацію, розробили план збройного повстання та активно збирали для цього зброю. Наприкінці лютого 1943 р. здійснили напад на німецьку автоколонну, вбивши німецького офіцера та вартового. На початку березня підпільники вбили ще п'ятьох німців та їх союзників. 15 березня почались арешти і група свою діяльність припинила. Такий перебіг подій був поданий в звіті Запорізького обкому КП(б)У «Про діяльність підпільних партійних організацій та партизанських загонів, що діяли в період Великої Вітчизняної війни на території Запорізької області» [1, сс. 182 – 185.].

У 1960 р. на будинку, де засідали ревкомівці, встановили меморіальну дошку [2]. Почали з'являтися статті про підпільників як у центральних, так і місцевих виданнях [3; 4, сс. 232 – 241; 5]. Організація була приписана до Запорізького електровозоремонтного заводу, тому потрапила до історії підприємства [6, сс. 74 – 78]. Стислий варіант побачив світ в українському та російському виданнях історії міст та сіл УРСР [7, сс. 48, 93; 8, сс. 47 – 48, 97 – 98].

Згадки про Ревком в радянській літературі іноді різняться в подробицях, але, в принципі, одноманітні. Жодна публікація не виходить за рамки звіту Запорізького обкому. Єдиним виключенням є згадка у спеціалізованому виданні про

командирів Карпенка та Михальчука, які зі своїми загонами приймали участь у ліквідації запорізького плацдарму німецьких військ протягом 10 — 14 жовтня 1943 р. [9, сс. 40 — 41]. Справа у тому, що ініціали Карпенка у вказаній публікації не співпадають, а Михальчука дійсно звали Борис. Нагадаємо, що традиційно керівниками Ревкому вважаються Ачкасов Л. Л. (Л. Карпенко) та Миронов (Михальчук) Б. І., інші загони з такими командирами невідомі. У жовтні 1943 р. групи вже не існувало, а її лідери були, за наразі пануючою версією, розстріляні.

У 2005 р. були оприлюднені деякі документи про діяльність запорізьких підпільників, які створили підґрунтя для коригування розповсюджених раніше поглядів. Так, з'ясувалося, що начальник УНКДБ по Запорізькій області ще у березні 1945 р. сумнівався в реальній роботі з підготовки збройного повстання, систематичній антинімецькій агітації. Було заявлено про наявність вигаданих у ревкомівських звітах акцій та випадковості деяких реальних епізодів. Підкреслювалася матеріальна зацікавленість в проведенні деяких акцій. Тим не менш, офіцер, який перевіряв діяльність групи, погоджувався з проведенням підпільниками диверсій на заводах, допомогою військовополоненим під час втеч, захопленням автомашини з грошима та іншими речами [10, сс. 79 — 80].

Сьогодні історики торкаються цієї теми як в дослідженнях загальноукраїнського, так і місцевого рівнів. Серед публікацій є як такі, що в загальних рисах підтримують сформовані в радянські часи тези, так і такі, що ці тези спростовують. Грунтовна стаття М. А. Слободянюка про радянське підпілля на українських територіях має інформацію і про Запоріжжя. Автор вважає, що Ревком дійсно готував збройне повстання. Однак вперше з'явилася інформація про недовіру партійних органів до звітів підпільників [11, сс. 58 — 59]. Схожі тези бачимо й у О. Ф. Штейнле. Мова йде про затверджений ще за радянських часів набір дій ревкомівців, визнаних керівників і таке інше. Але знов наголошується на відвертих вигадках окремих членів організації під час звітування [12, с. 175]. Автори відповідного розділу книги «Запорізький рахунок Великій війні» активно говорять про фальсифікації звітів деяких членів групи, що іноді їхньою метою було «самозабезпечення, а не завдання шкоди окупантам». Тим не менш Ревком в цілому віднесений до радянської гілки спротиву, хоч і з застереженням, але лунає теза про підготовку збройного повстання, диверсії на підприємствах, допомогу військовополоненим [13, сс. 260 — 261]. Ми вперше засумнівалися в діяльності групи Ревком під час аналізу можливості проведення диверсій на Дніпрогір'ї та діяльності групи М. Г. Гончара, оскільки першоджерелом були саме ревкомівські звіти та спогади наближених до групи учасників [14, с. 260].

Внести ясність в проблему повинен огляд джерельної бази. Безумовно згаданий вже звіт Запорізького обкому є джерелом, однак ніхто з його авторів не був безпосереднім свідком. Автори спиралися на звіти про діяльність Ревкому. Нами виявлено 8 таких звітів. Перший датований 28 вересня 1943 р., останній — 30 березня 1945 р. Найактивніше звітував Є. І. Венгеренко, який називав себе заступником голови організації. З-під його пера вийшло три звіти. Автором двох був М. П. Сажченко, який називав себе начальником штабу. Стільки ж звітів зробив М. С. Рижаків, який називав себе першим головою організації. І останній за часом документ створений Сажченком та Венгеренком у співавторстві. Він, доречі, найбільший за обсягом і має аж 71 сторінку. Партійні документи мають посилання на ще один звіт, який нами не виявлено [14, с. 261]. Також не відома доля звітів П. Г. Тереника та П. В. Паламарчука. Про недовіру до звітів, яка виникла одразу

після їх створення вже йшлося. Дійсно, масштаби підпільної роботи за цими документами просто вражали: диверсії на залізниці, мінімум на трьох підприємствах, вбивство більше 500 солдатів та офіцерів супротивника, розмінування стратегічно важливих об'єктів і багато іншого. Недарма начальник УНКДБ по Запорізькій області ще у жовтні 1944 г. утаємничено доповідав першому секретареві обкому наступне: «Сажченко та Венгеренко потребують глибокої перевірки, оскільки під час складання звітів про діяльність Ревкому вони намагалися і намагаються приписати собі нездійснені подвиги та викривити дійсний стан Ревкому та проведену ним роботу» [15, спр. 24, арк. 9]. На цьому можна було б закінчити дослідження, якби усе було так просто. Начебто, звіти Рижаківа не викликали сумнівів, однак вони майже не дають підґрунтя для післявоєнної інтерпретації підпільної роботи в Запоріжжі.

Аналіз конкретної роботи розпочнемо з однієї операції, яка дійсно мала місце і багато у чому сприяла створенню канонічного міфу про Ревком. Радянський наступ зими 1943 р. спричинив евакуацію Слов'янська. До Запоріжжя прибула колона автівок, яка розташувалася на Чарівному хуторі. Саме на цю колону і напали ревкомівці. Джерела по різному датують цю подію. В довідці начальника УНКДБ мова йде про 6 лютого [10, с. 79]. Ця ж дата наводиться в одному зі звітів Ревкома [15, спр. 74, арк. 72 зв., 73, 87 зв.], хоча один із співавторів, Венгеренко, декілька разів називав інший день — 17 лютого [15, спр. 74, арк. 7, 20, 21, 128]. Рижаків звітував, що напад стався 13 або 14 лютого [15, спр. 74, арк. 55 зв.]. Практично усі ревкомівці повідомляли про вбивство декількох охоронців, в тому числі німецького офіцера. Газета Нове Запоріжжя повідомляла про вбивство німецького зондерфюрера у північно-східній частині старого міста приблизно о двадцять другій годині 17 лютого. У відповідь на це 20 лютого було розстріляно 10 комуністів, при цьому наголошувалося, що кожний подібний випадок у подальшому буде каратися кров'ю у зростаючих масштабах [16]. Географічна прив'язка газетної статті співпадає зі звітами всіх учасників, тому вважаємо, що подія відбулася все ж таки 17 лютого. При огляді машини, були знайдені мішки з радянськими та німецькими грошима. Не виключено, що німецькими нападники вважали карбованці Райхскомісаріату Україна. Саме гроші, а також цінні речі і були вилучені.

Частково гроші були розподілені між учасниками групи, частково зариті на городах. І хоча декларувалося, що готівка пішла на потреби підпілля [15, спр. 74, арк. 74 зв.], жоден з авторів звітів не пригадував куди саме вона була витрачена. А от запис про витрати на одяг для співмешканок зберігся [15, спр. 74, арк. 55 зв.]. Є вірогідність, що поява на руках значної суми готівкою призвела до внутрішнього конфлікту. Принаймні Сажченко твердив, що Рижаків неодноразово вимагав у нього додаткові суми і намагався нацькувати на нього «добровольців» (так в документі — авт.), які служили окупаційному режиму. Далі йшов натяк, що арешти почалися саме після розмов з Рижаківим. Сажченко з деякими товаришами вирішили розстріляти Рижаківа, і цей вирок навіть намагалися втілити у життя, однак останньому вдалося врятуватися [15, спр. 74, арк. 34 зв., 35, 42 — 43]. На наш погляд, саме замах колишніх колег змусив потерпілого 12 квітня 1943 р. втекти до Мелітополя, а не переслідування фашистів, про які він говорив пізніше [15, спр. 74, арк. 59]. Підтвердженням факту конфлікту вважаємо негативні висловлювання Рижаківа на адресу Тереника, який був одружений на рідній сестрі Сажченка [15, спр. 74, арк. 53 зв. — 54]. В деяких звітах говорилося, що групу видав дехто Соя І. П. [15, спр. 74, арк. 54, 58 зв.], так само називали прізвище Р. С. Зуєвої [15, спр. 74,

арк. 94 зв.]. Пізніше радянською владою були заарештовані та засуджені на терміни до 15 років Зуєва, Кондрат Г. Ф., Васильєв В. С., Кострикіна А. П. [15, спр. 72, арк. 33]. Як би там не було, а справа поліцейськими була швидко розкрита і вже 15 березня почалися перші арешти. Усього, за радянськими відомостями, заарештували близько 50 осіб, більшість з яких були розстріляні, однак ми вважаємо ці цифри дещо перебільшеними.

Випадок з викраденням грошей у подробицях аналізувався нами тому, що це єдиний епізод діяльності групи, який підтверджувався і підпільниками, і радянськими слідчими, і окупаційною пресою. На наш погляд, розглядати його як підпільну роботу не можна, а варто характеризувати як банальний грабунок. Вірогідно, саме так вважав і начальник Запорізького УНКДБ, коли говорив про матеріальну зацікавленість [10, с. 79]. Тим не менш, об'єктивно подібні акції підсилювали радянську сторону конфлікту і послаблювали німецьку.

14 жовтня 1943 р. Червона армія оволоділа лівобережною частиною Запоріжжя. На цей час учасники пограбування, які вижили, знаходилися за межами міста. Венгеренко, перейшовши лінію фронту, зустрівся з представниками штабу партизанського руху Південного фронту ще 20 вересня [15, спр. 74, арк. 23]. Після повернення додому він віддав представникам штабу 130 000 рублів, які були зариті на власному подвір'ї [15, спр. 72, арк. 14]. Його свідчення увійшли до довідок офіцерів відповідного відділу [15, спр. 74, арк. 114 – 121 зв.]. Наявність підпільної групи була офіційно зафіксована. 16 жовтня почалась перевірка діяльності Ревкому, 5 листопада причетних вже допитували смершівці [15, спр. 74, арк. 24; спр. 72, арк. 3 – 3 зв., 6 – 6 зв.].

Сажченко зустрівся з представниками армійської контррозвідки 3 листопада [15, спр. 74, арк. 49]. Нам не відомо які саме взаємовідносини були між ним та представниками Українського штабу партизанського руху, але співробітництво очевидно. В одному з документів він називав себе начальником штабу партизанського руху по Запорізькій області [15, спр. 81, арк. 116 зв.]. Він починає писати характеристики на різних людей, як на членів Ревкому, формує разом з однопдумцями списки підпільників, куди вносить більше 500 чоловік [15, спр. 72, арк. 33]. Пише найоб'ємніші звіти, де намагається довести, що ледь не весь підпільний та партизанський рух у Запоріжжі керувався ним особисто. Партизанські та підпільні групи, які начебто входили до Ревкому, оформлює миттєво. Для цього розпочинає прийом громадян у себе вдома. Так, одного разу до нього завітала К. М. Маточкіна. Свою партизанську характеристику вона отримала [15, спр. 75, арк. 49]. І, оскільки протягом окупації жила з М. Г. Гончаром, могла наштовхнути на ідею створення на папері підпільної групи прорадянського спрямування на Запоріжсталі. Така зустріч мала місце, вірогідно, на початку 1944 р., тому що відомі звіти за 1943 р. не містять жодної згадки про діяльність на металургійних заводах, а 2 лютого 1944 р. Сажченко вже стверджував, що керував підпіллям на Запоріжсталі, сім разів назвавши Гончара Гончаровим [15, спр. 81, арк. 116 – 116 зв.]. Мова про описку йти не може, вірогідно, він ще не запам'ятав нову інформацію. Не виключаємо, що саме Сажченко порекомендував Маточкіній звернутися до партійних органів, принаймні її пояснення Запорізькому обкому датовані 5 лютого [10, сс. 63 – 65].

Сажченко поступово набував популярності. Жителька міста Єпіфанова розповідала, що її чоловік, Єпіфанов В. А., 1913 року народження, був заарештований 25 червня 1943 р. і доля його не була відомою. Одного разу вона зустрілася з жінкою, чоловік якої був заарештований тоді ж, яка і порадила звернутися до

Сажченка, щоб про щось дізнатися. Єпіфанова ходила на прийом мінімум два рази. Сажченко відповідав, що знає її чоловіка як члена групи Гончара [15, спр. 72, арк. 4 зв. – 5]. Однак не будемо поспішати додавати до списків нового підпільника. В переліку знищених під час окупації фігурує людина, прізвище, ім'я та по-батькові, а також рік народження якої повністю збігаються. Тільки дата загибелі інша – 1942 р. [17, с. 59]. Якщо мова йде про ту саму людину, чому різняться дати смерті?

На наш погляд, проблема була значно глибшою. Радянська влада, яка повернулася до Запоріжжя, не дуже шанувала тих, хто залишився на деякий час без її опіки. Хтось просто відчував зверхнє ставлення до себе з боку червоноармійців, що повернулися [18], а хтось реально боявся за власне життя і робив усе можливе, щоб довести свою лояльність радянському режиму, або перетворити горе втрати рідних на індульгенцію, а може навіть і на преференцію. Боятися дійсно було чого, радянська влада лютувала [19, сс. 226 – 227]. Вважаємо, що саме тому багато людей вирішили постфактум податися у підпільники. Не виключаємо, що внесення до омріяного списку підпільників вартувало грошей. Принаймні достеменно відомо, що станом на жовтень 1944 р. Сажченко ніде не працював [15, спр. 24, арк. 5]. Звичайно ж, протягом року, а може і пізніше, його могли годувати залишки відбитих у інкасаторів грошей. На 12 січня 1946 р. заступнику начальника УНКДБ по Запорізькій області не було відомо місцезнаходження трьох мішків грошей з пограбованої машини, хоча і достеменних даних про переховування вказаних цінностей кимось з учасників нальоту також не було [15, спр. 24, арк. 14 зв.].

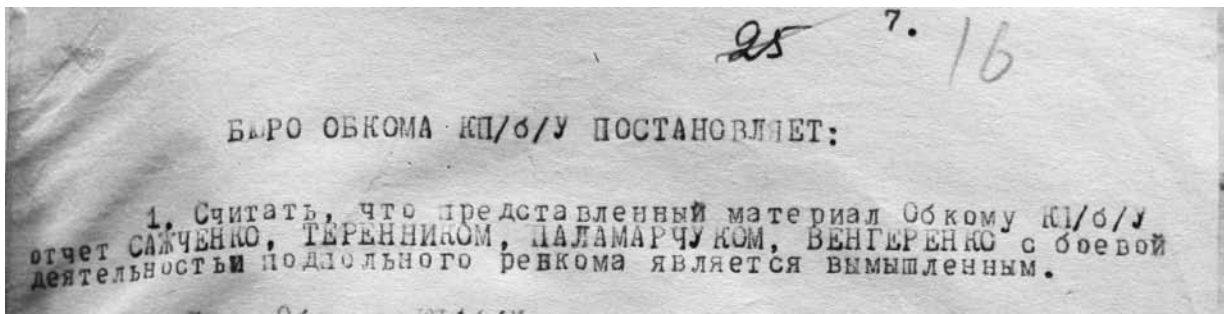
Настав час погортати сторінки біографій тих, хто був у цих рядах першими. Венгеренко Є. І. з 1933 р. працював на керівних посадах, у 1940 р. закінчив курси політкерів, у 1941 р. був старшим референтом одного з обласних управлінь НКВС, а потім членом винищувального і створеного на його базі партизанського загонів. Доречі, жодного бойового епізоду своєї партизанської діяльності у цьому загоні він так і не зміг пригадати [15, спр. 74, арк. 13 – 16]. Після повернення радянської влади був виключений з ВКП(б) [15, спр. 72, арк. 40]. Данильченко К. О., до війни викладач історії ВКП(б) одного з навчальних закладів м. Київ, називав себе комісаром Ревкому [15, спр. 75, арк. 49; спр. 74, арк. 90]. Він підписував звіти про діяльність організації та характеристики на її учасників. Вже після війни був виключений як зі списків організації, так і з членів партії. Він оскаржував ці виключення, однак ретельні перевірки довели неправдивість зазіхань на підпільну роботу і йому довелося визнати свою провину. Нас в цій історії найбільше цікавить те, що він намагався вивідати подробиці різних операцій, таких, наприклад, як викрадення автівки з грошима, у людей поінформованих [20, арк. 2 – 4].

І найцікавішою постаттю, безумовно, був Микола Петрович Сажченко. Свою кар'єру він розпочав на шахті маленького містечка тоді Сталінської області, вступив на юридичний факультет одного з харківських вишів. І хоч інститут він так і не закінчив, був призначений юрисконсультом у відділ робочого постачання однієї з шахт. Подальша праця була пов'язана з торгівлею. Влітку 1937 р. був заарештований і засуджений за статтею 97 КК УРСР і автоматично виключений з лав ВКП(б). Як казав сам фігурант справи мала місце недостача товарів. Звільнення відбулося у лютому 1939 р. Влітку того ж року переїхав до Запоріжжя і працював на заводі Комунар юрисконсультом [15, спр. 74, арк. 28, 38; спр. 24, арк. 4].

На наш погляд, саме Сажченко був головною фігурою в створенні міфологічного образу Ревкому. Він навіть називав себе «командир з'єднання Ревкому»

в документах, які адресував до УШПР [15, спр. 81, арк. 117]. Не маємо сумніву в сміливості та лідерських якостях цієї людини. Вже перед самим поверненням радянської влади, переховуючись у сільській місцевості, він організував невеличкий озброєний загін, діяльність якого невідома, однак факт існування підтверджений як свідченнями очевидців, допитаних співробітником СМЕРШу старшим лейтенантом Лук'яновим [15, спр. 72, арк. 8 – 9], так і вилученням зброї зі схованки тим самим офіцером [10, сс. 76 – 77]. Ми також схиляємося до думки, що групу, яку потім назвали Ревкомом, цілком міг організувати сам Сажченко без будь-якої допомоги з боку інших. Після повернення радянської влади він усе оформив. Його юридичний та кримінальний досвід цілком дозволяв організувати обмін інформацією між різними людьми та синхронізувати свідчення. Він, як і Данильченко, з'ясовував обставини будь якої непокори окупаційній владі, або просто загибелі різних людей, яких потім вписував до списків членів організації. Його пріоритет у створенні загальної фабули заперечити неможливо. Він чітко розумів, що до організації треба записати якомога більше людей, що загинули і подати їх смерть як результат роботи у підпіллі. Мова вже йшла про випадки з Гончаром та Єпіфановим. Для повноти картини згадаємо також про мешканця Запоріжжя Черненка, який загинув під час радянського бомбардування району Дніпрогесу у 1943 р., однак був записаний до звітів підпільників як вбитий під час вигаданого нападу на німецький штаб на правому березі міста [15, спр. 24, арк. 2]. Сажченко розумів, що для того, щоб усі повірили в правдивість його свідчень, треба спиратися на основні меседжі керівництва країни. У звітах фігурувала теза про створення підпільних груп у Запоріжжі, як відповідь на промову Сталіна від 3 липня [15, спр. 74, арк. 68 зв., 70, 72].

Тим не менш, недовіра до нього, а також до більшості авторів підпільних звітів з боку представників влади, що повернулася була беззаперечною. На стіл секретарю міськкому Комарову лягла доповідна, де окремим пунктом була винесена пропозиція заборонити Сажченку приймати людей вдома [15, спр. 72, арк. 13 зв.]. Вже восени 1944 р. представник УНКДБ по Запорізькій області констатував, що «Практична діяльність Ревкому була роздута шляхом огульного узагальнення діяльності усіх партизанських загонів, які існували в Запорізькій та Дніпропетровській областях, а також уміщування до звіту неперевірених даних, які надходили від випадкових осіб, особливо з числа колишніх військовополонених про їхню, начебто партизанську діяльність» [15, спр. 24, арк. 3]. Під час війни Сажченко намагався боротися за власну позицію з місцевими партійними органами апелюючи до УШПР. Іноді він міг дозволити собі навіть відмовлятися звітувати міськкому комітету партії [15, спр. 72, арк. 13 зв.]. Але ж довго так тривати не могло. У 1946 р. він писав доповідні записки з метою власного виправдання. Прикметною є цитата: «Вважаю, що стосовно звіту, не зовсім справедливо, вини моєї немає, оскільки не все було для мене відомо, вказане в звітах командирів та членів Ревкому і перевірити для мене та комісії (яка перевіряла діяльність підпільників – авт.) не було можливим» [15, спр. 74, арк. 97]. У цьому ж році наш герой був вдруге засуджений, як сказано в документі «за бандитизм та кримінальне вбивство» [15, спр. 75, арк. 40]. В списку членів Ревкому, затвердженому 5 вересня 1950 р., його прізвище не значиться [10, сс. 90 – 95]. Тим не менш, надзвичайна наполегливість дозволила йому відновити себе членом організації, що було закріплено постановою бюро Запорізького обкому КПУ від 25 жовтня 1957 р. [15, спр. 70, арк. 6]. У 1965 р. він вже фігурує в місцевій пресі як справжній герой [21].

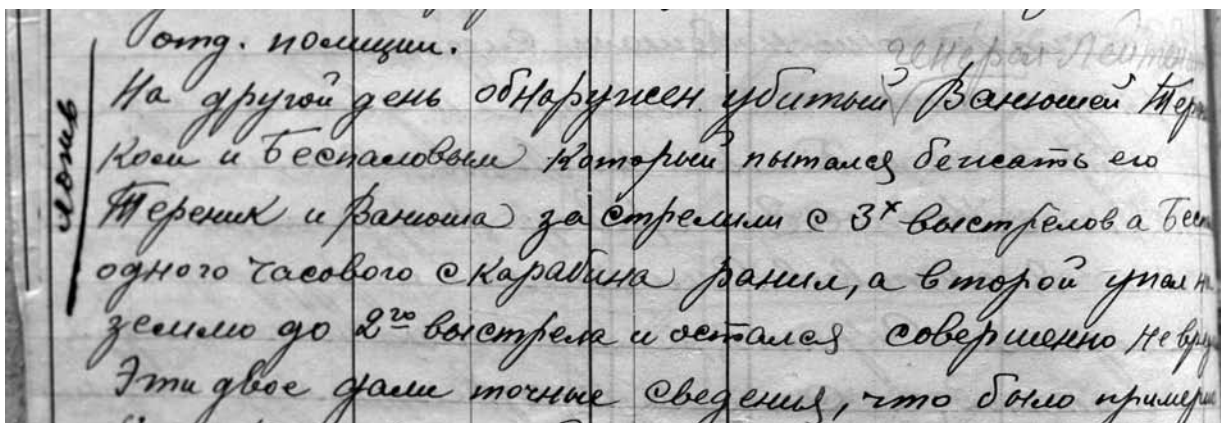

Фрагмент постанови бюро Запорізького обкому КП(б)У
№ Б-169/3, вересень 1945 р. [15, спр. 69, арк. 16]

Згідно зі звітами, Ревком також претендував на допомогу в організації втеч з таборів радянських військовополонених, і офіційними радянськими документами ця робота визнавалася. На нашу думку маємо справу з черговою неправдою. Вище вже була наведена цитата співробітника УНКДБ, яка характеризує ставлення до військовополонених та їхньої причетності до організації. Не думаємо, що декілька підпільників могли організувати втечу з об'єктів, що охоронялися. Скоріш за все мова йде про полонених, які були просто відпущені німцями. Є інформація, що полонені українці відпускалися на волю протягом 25 липня — 13 листопада 1941 р. Загалом у цьому році з неволі вийшли 270 000 червоноармійців [22, с. 14]. Автори звітів бачили процес відпускання полонених на власні очі і одного разу обмовилися про це [15, спр. 74, арк. 61 зв.]. Після повернення радянської влади полонені потребували легітимізації свого перебування на волі. На наш погляд це призвело до співпраці останніх з авторами вигаданих звітів. Звітували про більше ніж 150 звільнених. Максимальна цифра доходила до 800 [15, спр. 74, арк. 71, 89 зв.].

Антифашистська агітація серед населення так само неодноразово декларувалася у звітах групи [15, спр. 74, арк. 21, 53 — 53 зв., 82 — 83] і була визнана партійними органами такою, що мала місце. Мова йде про розповсюдження листівок. Ревкомівці претендували на керівництво групою на Запоріжсталі, а діяльність цієї групи вже була дослідженою. Зроблені висновки про те, що немає жодної людини, яка бачила б справжні листівки, створені членами групи Гончара. Було доведено, що єдиний екземпляр, який зберігся, був підроблений пізніше [14, сс. 270 — 271]. Тим не менш, за останній час вийшли друком спогади Р. Костікова, в яких він стверджує, що дитиною двічі бачив листівки. Один раз зимою 1942 — 1943 рр. на стінах будинків у людних місцях, і написані вони були від руки. Другий раз, навесні 1943 р., він бачив листівки, які прилетіли з неба. Їхню появу автор пояснює розповсюдженням за допомогою тяги у вцілілих трубах Запоріжсталі [23, сс. 64, 66]. На той момент Р. Костікову було трохи більше восьми років, між подіями і написанням мемуарів пройшло майже 70 років. Якщо нічого не було переплутано, перший епізод, скоріш за все, треба вважати реальним. Єдине питання — чи був до цього причетний Ревком? Стосовно другого випадку вважаємо, що мова йде про листівки, які скидали радянські пілоти. Такі листівки бачив Венгеренко, який повідомляв, що 2 лютого 1943 р. ревкомівським активістам на паровозоремонтному заводі принесли листівки надруковані в типографії газети «Правда», і скинуті вони були з літака [15, спр. 74, арк. 128]. Відомо, що з 16 січня 1943 р. над окупованою територією України почалося масове розкидання листівок та газет спеціально виділеними літаками. Після 19 січня таке розкидання провадилося і

Фрагмент автобіографії М. П. Сажченка, датованої 15 листопада 1943 р.
з позначками відповідальних за прочитання осіб [15, спр. 74, арк. 33 зв.]

над територією Запорізької області [24, с. 96]. Костіков говорить як про зиму, так і про весну. У Венгеренка та у вказаній літературі мова йде лише про зиму. Чи то Костіков через багато років помилився, чи були весняні операції зі скидання листівок — поки що не зрозуміло. Тим не менш, оскільки Венгеренко не говорить навіть про подальшу долю листівки, яка потрапила до ревкомівців, вважаємо що група не тільки не займалася виготовленням власної друкованої або рукописної агітації, а навіть не розповсюджувала те, що «падало з неба».

Автори звітів нерідко говорили про такий вид роботи, як запобігання вивезенню молоді на примусові роботи до Німеччини. Потенційних претендентів знімали з обліку на біржі праці, готували їм фіктивні документи і таке інше, начебто було врятовано більше ніж 1000 осіб [15, спр. 74, арк. 57 зв., 66 — 66 зв., 71]. Ця діяльність не була визнана партійними органами. На нашу думку подібна діяльність мала місце, однак називати її підпільною навряд чи правомірно. Хоча б тому, що така діяльність не шкодила окупаційній владі, врятовані щасливчики усе одно замінювалися іншими нещасними і постачання робочої сили до Німеччини не припинялося. З'явилися дослідження, які наводять факти звільнення людей від відправки до Рейху працівниками відповідних окупаційних органів, які мали здійснювати цю відправку. І головним мотивом таких людей було отримання певної винагороди від потенційних оstarбайтерів. Мова йде про банальний відкуп і постановку подібного заробітку на потік [25, сс. 183 — 184]. На наш погляд, саме корупційна складова була головною у діяльності тих, хто видавав молодим людям фіктивні довідки і підробляв документи. Можливо саме тому Запорізький обком КП(б)У не зарахував таку роботу до діяльності Ревкому. Більше того, зазначену в звіті лікаря Р. М. Базавлук (Базовлук), яка видавала фіктивні довідки про стан здоров'я, міськкомівські працівники викреслили зі списків підпільників [15, спр. 74, арк. 84; спр. 81, арк. 117]. Згодом вона була затверджена членом групи Гончара [10, сс. 76 — 77]. По іншому склалася доля лікаря Старюка, який начебто врятував за одними даними 50, за іншими 500 юнаків та дівчат. Радянською владою він був засуджений як німецький посібник [15, спр. 69, арк. 15 зв., 19].

Укладачі ревкомівських звітів претендували на керівництво усіма існуючими та неіснуючими підпільними організаціями Запоріжжя. До таких організацій, серед інших, можна віднести і групу, яку очолювала М. І. Самсика. У доробку цієї групи були неодноразові розведення рейок, що призводило до аварій на залізниці. Дізнавшись, вже після окупації, про організатора катастроф автори

звітів намагалися приписати зазначену роботу собі. Не дивлячись на молоді літа, Майя Іванівна вистояла перед напором більш досвідченого Сажченка і відстояла незалежність своєї організації від Ревкому [15, спр. 24, арк. 3; спр. 69, арк. 15 зв.]. Доречі, деякі дослідники комуністичного підпільного руху, говорячи про диверсії на залізничному транспорті у межах Запорізької області, визнавали лише діяльність організації М. Самсики [26, с. 59].

Вже неодноразово мова йшла про недовіру представників радянської влади до звітів Ревкому. Не дивлячись на це, у звіті Запорізького обкому КП(б)У від 4 жовтня 1946 р., який підсумовував діяльність комуністичного підпілля на території області, основні тези про вказану групу походять саме з документів, яким не довіряли. Витяги з партійного звіту оприлюднювалися двічі, однак повний текст могли побачити лише дослідники. Справа у тому, що увесь документ з грифом «Цілком таємно» не повинна була бачити більшість. Перша частина цього звіту констатувала вкрай погане виконання програмної промови Сталіна від 3 липня. Підпільний обком у складі Сотникова, Скиби та Пивоварова у 1941 р. не виконав покладених на нього завдань. Другий склад вже у 1942 р. під проводом Мосієвича так само не впорався з завданням. Ба більше, останній так само подав власним керівникам неправдивий звіт, в якому приписував собі організацію неіснуючих груп на підприємствах. Така поведінка була названа членами бюро обкому мерзенною та зрадницькою [15, спр. 11, арк. 5, 22 – 24, 28 – 29]. Виходячи з цього можна констатувати повний провал організованого зверху комуністичного підпілля. Дехто діяв самотужки, однак розрізнені і нечисельні борці проти окупаційного ладу не могли задовольнити тепер вже складачів обкомівського звіту. От чому неправда від самозваних підпільників отримала державну підтримку.

Підсумовуючи написане вище можна зробити наступні висновки. По-перше, група, яка потім отримала назву Ревком, дійсно існувала, однак, більше нагадувала організоване злочинне угруповання, ніж прокомуністичну підпільну організацію. По-друге, усі дані про діяльність цієї групи походять з джерел вкрай ненадійних, тому впевнено можна говорити лише про епізод з пограбуванням інкасаторської автівки. По-третє, повернення частини награбованих грошей структурам Червоної армії, як доказу бойової роботи гарантувало всебічну підтримку з боку цих структур. По-четверте, репресивна політика радянської влади, яка повернулася, спонукала місцеве населення різних верств легітимізувати своє перебування під німецькими окупантами, в тому числі і вигадуванням фактів підпільної роботи. Зрештою, по-п'яте, подібні вигадання були вигідними і представникам влади, яка повернулася, головне, щоб вони не протирічили здоровому, на погляд тієї влади, глузду.

Бібліографія

1. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). Сборник документов. – Запорожье : Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – 364 с.
2. Трусевич Т. На пам'ять про партизанів Запоріжжя / Т. Трусевич // Запорізька правда. – 1960. – № 143. – 17 червня. – С. 4.
3. Чебаненко П. В тылу врага / П. Чебаненко // Индустриальное Запорожье. – 1965. – № 89. – 8 мая. – С. 3.
4. Кривчик П. Т. Запорожское подполье / П. Т. Кривчик // Герои подполья. О подпольной работе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захват-

- чиков в годы Великой Отечественной войны. Выпуск второй. — М. : Политиздат, 1968. — С. 218 — 256.
5. Кривчик П. Запорізькі месники / П. Кривчик // Запорізька Правда. — 1970. — 28 квітня.
6. Сатановский Б. Запорожский электровозоремонтный. Очерк истории завода / Б. Сатановский, Л. Кириллова. — Днепропетровск : Промінь, 1965. — 140 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К. : Головна редакція УРЕ, 1970. — 768 с.
8. История городов и сел Украинской ССР. Запорожская область. — К. : Главная редакция УСЭ, 1981. — 728 с.
9. Доманк А. Взаимодействие украинских партизан с советскими войсками в битве за Днепр / А. Доманк // ВИЖ. — 1983. — № 9. — С. 37 — 41.
10. Народна війна 1941 — 1944 [упоряд. В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова]. — Запоріжжя, 2005. — 560 с.
11. Слободянюк М. А. Радянські підпільники у боротьбі з нацистськими окупантами на території України / М. А. Слободянюк // УІЖ. — 2010. — № 3. — С. 46 — 63.
12. Штейнле О. Ф. Радянський рух опору на Запоріжжі (1941 — 1944 рр.) / О. Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. — 2011 р. — Вип. XXXI. — С. 170 — 178.
13. Запорізький рахунок Великій війні. 1939 — 1945. — Запоріжжя : Просвіта, 2013. — 416 с.
14. Лініков В. А. Критичний аналіз деяких епізодів підпільного руху у м. Запоріжжі (1942 — 1943 рр.) / В. А. Лініков // Музейний вісник. — 2014. — № 14. — С. 259 — 274.
15. ДАЗО, ф. п-102, оп. 30 а.
16. Нове Запоріжжя. — 1943. — 24 лютого.
17. Книга скорботи України. Запорізька область. — Запоріжжя : Книга пам'яті України, 2000. — 504 с.
18. Шилин Д. 740 дней. Оккупированное немцами Запорожье как частица жизни / Д. Шилин // Индустриальное Запорожье. — 2001. — № 231. — 20 октября. — С. 5.
19. Спудка І. М. «Радість» звільнення, чи нова порція випробувань (настрої населення запорізького краю на завершальному етапі Другої світової війни)? / І. М. Спудка, Л. В. Турчина // Музейний вісник. — Запоріжжя. — 2015. — № 15/2. — С. 225 — 231.
20. НА ЗОКМ, спр. 2062.
21. Козловский Ф. Семеро смелых / Ф. Козловский // Индустриальное Запорожье. — 1965. — № 102. — 26 мая. — С. 4.
22. Лушніков І. М. Радянські військовополонені, в'язні концтаборів та гетто у роки Другої світової війни / І. М. Лушніков, Т. В. Пастушенко // Як тяжко пережити цю війну... — К. : ТОВ «ВПД«Формат», 2011. — С. 12 — 25.
23. Костиков Р. Во имя отца. Биографические записки сына / Р. Костиков. — Запорожье : Интер-М, 2015. — 160 с.
24. Лозицький В. С. Партійно-радянська преса України — важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога / В. С. Лозицький // УІЖ. — 1980. — № 5. — С. 87 — 98.

25. Гінда В. Корупція в Райхскомісаріаті «Україна»: Маловивчена сторінка окупаційної дійсності / В. Гінда, І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України. — К., 2011. — Вип. 14. — С. 175 — 186.

26. Кучер В. І. Бойові дії комуністичного підпілля України на залізничному транспорті / В. І. Кучер // УІЖ. — 1980. — № 6. — С. 66 — 73.

Лиников В. А.

Действительно ли революционный?

Некоторые мысли о подпольной организации Ревком

Статья посвящена анализу деятельности подпольной организации Ревком. Рассмотрены проблемы источников, сообщающих о деятельности организации. Предпринята попытка связать данные этих источников с действительностью. Проведен анализ отношения к организации и ее участникам представителей тогдашней власти. В результате сделаны выводы о неправдивости большинства фактов, изложенных в отчетах членов организации. Предложено объяснение причин возникновения этой неправды и того почему она была одобрена властными структурами.

Linikov V. A.

Is it really revolutionary?

Some thoughts about the underground organization of the Revcom

The article is devoted to the analysis of the activity of the underground organization Revcom (Revolutionary Committee). The problems of sources reporting on the activities of the organization are considered. An attempt has been made to link the data of these sources to reality. The analysis of the attitude to the organization and its participants representatives of the power existing at that time. As a result, conclusions were drawn about the untruthfulness of most of the facts stated in the reports of the members of the organization. The explanation of the reasons for the origin of this untruth and why it was approved by the power structures is offered.

Клімчук Ю. А.

ДЕЯКІ ШТРИХИ ДО УЧАСТІ ЗАПОРОЖЦІВ

У РУСІ ОПОРУ ФРАНЦІЇ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Увага до участі України в Другій світовій війні в останні роки, як правило, посилюється напередодні ювілейних дат. Нині, коли нашому народу доводиться відстоювати державну незалежність у розв'язаній Росією гібридній війні, суспільні запити «спонукають науковців полишати на певний час розмірений ритм повсякденної роботи і вдаватися до рефлексій з приводу проблем, що турбують громадськість, політикум, державу». Адже «...пам'ять про Другу світову, Велику Вітчизняну війну й Перемогу залишатиметься важливою складовою історичної свідомості й самоідентифікації українського народу» [1, сс. 4, 28].

У світі дуже мало країн, на долю яких Друга світова війна вплинула так радикально, як на долю України та її мешканців. Війна пройшла крізь життя кожної української родини і є складовою історичною пам'яті українського суспільства. На жаль, упродовж десятиліть історія війни була предметом політичних спекуляцій, піддавалася міфологізації та використовувалася з метою легітимізації домінуючих

у державі ідеологічних постулатів. Навіть сьогодні у масовій свідомості історія Другої світової війни в контексті історії України залишається сумішшю об'єктивних знань та історичних міфів.

Нині в історичній науці історія Другої світової війни є предметом особливого зацікавлення і прискіпливого дослідження. Накопичені роками нашарування історичних міфів, а часто і відвертої брехні, у висвітленні її історії часто змушують фахівців заново розпочати дослідження ключових проблем цього періоду. Результати такої роботи дають змогу сформувати цілком нове бачення загальної картини подій. Проте, міркування і висновки сучасних дослідників, на жаль, часто залишаються малодоступними для широкого загалу читачів. Зі строкатої мозаїки окремих фактів і оцінок українцеві буває доволі непросто скласти цілісну історичну картину подій в нашій країні в роки війни [2, сс. 6 – 7].

В осмисленні ролі українців, зокрема запоріжців, у здобутті Перемоги над гітлерівським нацизмом залишається чимало невідомих або маловідомих аспектів [3; 4]. Зокрема, це стосується участі наших співвітчизників у європейському Русі Опору. Лише в період державної незалежності України стало відомо про те, що понад 5 тисяч представників Українського Національного Союзу в Франції, який діяв з 1932 р., брали участь у боях з німецькими військами за Фландрію, під Седаном, над Сомою, Сеною, Марною, Лаурою в травні – червні 1940 р. і те, що у відповідь на гітлерівські репресії, тисячі українців взяли участь у французькому Русі Опору [5].

Варто зазначити, що на всіх окупованих Німеччиною і її союзниками, територіях у роки Другої світової війни розгорнулася визвольна, антифашистська боротьба – Рух Опору. На міжнародній конференції 1961 р. в Мілані, під терміном «Опір» було запропоновано розуміти «всі форми і всі засоби боротьби, від вираження протесту до партизанської боротьби». «Опір – це унікальний історичний досвід єдності різних соціальних і політичних сил, він висунув на перший план загальнолюдські цінності – свободу і рівність рас і націй, соціальну справедливість, демократію, цивільні права та гідність Людини» [6, с. 124].

У Франції в 1940 р. Рух Опору дістав назву – «Resistance». Саме цим словом вперше охарактеризували народну боротьбу з нацифашизмом французькі громадяни Анатолій Левицький (українець за походженням) і Борис Вільде. Це вони, молоді вчені, стали одними з фундаторів і активних учасників руху Опору в країні. У 1940 р. патріоти випустили нелегальну газету «Резістанс». Там були такі слова: «Чинити опір! Цей крик рветься з ваших сердець, з глибини відчаю, в яке занурив вас розгром Батьківщини. Це крик всіх непокірних, всіх, які прагнуть виконати свій обов'язок ... перш за все це діяти, робити щось, що виражається в позитивних справах, розумних і корисних вчинках. Всіх нас об'єднує зараз лише одне прагнення, одна пристрасть, одне бажання: відродити Францію чисту і вільну» [7].

Восени наступного року гестапівцям вдалося заарештувати підпільників. У лютому 1942 р. їх було страчено. Але введене ними слово залишалося живим і дало ім'я могутньому, небаченому ще в історії за своїми масштабами, національно-визвольному руху проти нацистських загарбників. У 1943 р. генерал Шарль де Голь посмертно нагородив Бориса Вільде та Анатолія Левицького Медалями Опору (Médaille de la Résistance).

Свій внесок у перемогу європейського Руху Опору в роки війни здійснили і українці з числа радянських військовополонених і примусово вивезених на роботи з окупованої нацистами України.

У науковому контексті проблема Руху Опору в роки Другої світової війни є значущою. До неї зверталися всі післявоєнні покоління істориків. Однак, вивченість теми як у нашій країні, так і за кордоном залишається поверхневою. Зокрема, однією з таких «білих плям» у вітчизняній історіографії є питання про кількість українців із радянських військовополонених і примусово вивезених на територію Франції та умови їх перебування в роки Другої світової війни. Воно поки що не отримало належного висвітлення та потребує кропіткої роботи з боку краєзнавців та істориків.

Варто зауважити, що в дослідженні цього питання зустрічаються великі труднощі. Умови окупаційного режиму змушували радянських громадян, учасників європейського Руху Опору, в цілях конспірації обходитися мінімумом документів у вигляді бойових донесень, відомостей та інформацій про виконану роботу. До того ж, багато з цих документів не збережено, адже органи НКВС під час репатріації колишніх радянських військовополонених насильно вилучали документи та нагороди за мужню боротьбу в рядах європейського Опору.

У цій розвідці нами робиться спроба висвітлити найбільш важливі сторони участі запоріжців у Русі Опору на території Франції в 1942 – 1945 рр.

Бойова співдружність радянських і французьких патріотів на території Франції почалася з липня 1942 р., коли гітлерівці стали завозити туди тисячі радянських військовополонених і цивільних мирних громадян з Радянського Союзу, так званих східних робітників.

У той час поблизу багатьох французьких міст, зокрема в районах Руана, Нансі, Бордо, а також у вугільному басейні Па-де-Кале, на південному і західному узбережжях Франції з'явилися гітлерівські трудові табори. В них і багатьох інших поселеннях каторжан, котрі виникли в зоні будівництва військових укріплень, містилися радянські громадяни, в т. ч. і українці. Крім того, в таборах на південному і західному узбережжі Франції була велика кількість радянських полонених, яких направили на будівництво німецьких укріплень [8]. Чимало невеликих таборів знаходилося в районі Парижа. Їх бранці обслуговували німецькі військові частини. Ці табори ділилися на два види, а саме: великі (чисельністю від 400 до 1000 осіб у кожному) та з розміщенням невеликих груп військовополонених (від 10 до 50 чоловік) [9].

За різними даними, в них налічувалося від 40 до 70 тисяч радянських громадян. Приблизно третину з них становили солдати і офіцери Червоної армії. Дослідники вказують, що до кінця 1943 – початку 1944 рр. у Франції налічувалося близько 50 таких таборів [10].

З другої половини 1943 р. боротьба радянських громадян проти нацистів у Франції активізувалася і набула більш організованого характеру. Це було результатом корінного перелому на Східному фронті та наближення відкриття Другого фронту в Європі. У всіх трудових і концентраційних таборах створювалися глибоко законспіровані антинацистські табірні, а потім і міжтабірні комітети.

У боротьбі з окупантами актив Руху Опору надавав великого значення збройним виступам радянських військовополонених, які пройшли бойовий вишкіл на фронті і в тилу ворога. Тому для більш успішної, а головне більш організованої, роботи табірних комітетів було прийнято рішення створити військово-політичний центр з керівництва збройною боротьбою радянських патріотів проти гітлерівців у північній окупованій зоні Франції [8]. Так, у грудні 1943 р. в Парижі був створений Центральний комітет радянських полонених (ЦК СП).

З самого початку він поставив перед собою три основні завдання:

1. Створити в усіх таборах бойову організацію військового типу, здатну забезпечити координацію боротьби радянських полонених.
2. Організувати нелегальну політичну пропаганду серед радянських людей.
3. Постійно керувати боротьбою радянських партизанів, а з початком народно-го повстання французьких громадян проти гітлерівських окупантів — спрямувати її в єдине русло [11, с. 168].

У всіх таборах радянських військовополонених були створені підпільні комітети і диверсійно-підривні групи. Останні завалювали штреки, проходи, виводили із ладу підйомні механізми й електричне обладнання на шахтах, знищували пневматичні молотки та інші цінні механізми. Наприкінці 1943 р. лише в департаментах Па-де-Кале і Норд нараховувалось 45 диверсійних груп. В результаті їхньої діяльності гітлерівці щоденно не доотримували десятки вагонів вугілля та руди.

Втечі радянських військовополонених із таборів стали поступово набирати масового характеру. Втікачі вступали в загони місцевих партизан — макі або створювали власні бойові підрозділи для боротьби з нацистами.

Одним із перших наших земляків, які взяли активну участь в боротьбі проти гітлерівців на французькій землі був Павло Євдокимович Лущик з с. Миколаївки, що на Бердянщині. Важкою була доля молодого запоріжця в роки Другої світової війни. Весною 1943 р. його було схоплено та вивезено на примусові роботи до Німеччини. З 6 травня по 6 червня 1943 р. П. Лущик був робітником на шахті в м. Вейенбург. Згодом Павла Євдокимовича ув'язнено у м. Галле. За втечу звідти 28 червня 1943 р. направлено в концтабір «Бухенвальд» (табірний номер — 13301) [12].

П. Є. Лущик

Побитого і знесиленого хлопця кинули на гору трупів, яких мали спалити у крематорії. Юнак лежав і чекав смерті. Потім Павла хтось поклав на носилки і відніс подалі від страшної печі. Вже в лазареті він дізнався, що його врятував чех Міряк Петшек, який працював у таборі лікарем. Він замінив Павлові особистий номер. Після одужання, з липня 1943 р., П. Лущик перебував у концтаборі м. Кольндойц, а вже 5 березня 1944 р. його було переведено в концтабір м. Дулан (Північна Франція). Ця цитадель була обнесена кам'яним муром і дротом, який перебував під високою напругою. Дві спроби втекти з цитаделі закінчилися невдачею [13, сс. 207 — 208].

18 червня 1944 р., коли команду смертників, яка витягувала з землі бомби та ракети — снаряди типу «Фау», везли автомашиною ввечері через ліс і накрапав дощ, охорона накрилась плащнаметом, Павло вирішив тікати. Коли машину кинуло на одній із вибоїн, він вистрибнув на землю і щосили

побіг вглиб лісу. Есесівці відкрили автоматну стрілянину по втікачві, проте дощ і ліс врятували його від ворожих куль. Незабаром безстрашний українець вийшов на французьке село, де його переховували французькі патріоти. Згодом йому вручили новий паспорт, на ім'я поляка Янека Стасевського, а потім і переправили у партизанський загін макі [14].

Як клятву запам'ятав Павло Лущик слова: «Якщо ти патріот своєї Батьківщини, доведи це боротьбою» з газети «Советский патриот», яку видавав Центральний комітет радянських військовополонених. Як і тисячі інших справжніх патріотів, він це довів. Поль, як називали макі Лущика, зі зброєю в руках мужньо боровся з нацизмом, пускав під укіс ешелони з технікою і живою силою, підривав мости тощо.

В бойовій характеристиці українського патріота зазначається: «Тов. Лущик П. Є. брав активну участь в французькому партизанському русі, здійснив ряд диверсійних актів проти німецької армії. Перебуваючи в партизанському батальйоні, показав себе дисциплінованим радянським партизаном». Характеристику підписав командир радянських партизанських загонів на півночі Франції полковник М. Слободинський родом із Вінниччини [15, сс. 59 – 60].

В Дулланській в'язниці перебував і Анатолій Павлович Бондалетов із Запоріжжя. За допомогою сталювого гаку, який був вирваний ним зі стіни, за тиждень в стіні карцеру був зроблений отвір, через який невдовзі українцями вдалося втекти. Спочатку він переховувався на фермі у француза Ернеста Аннедуша.

Одного дня до ферми підійшли двоє незнайомих. Вони виявилися посланцями підпільного штабу радянських партизанів. Принесли новий одяг та документи і рушили в дорогу. Через кілька днів в м. Біллі-Монтені на конспіративній квартирі А. Бондалетов зустрівся з керівником підпільного партизанського штабу в цьому районі [16].

З жовтня 1943 р. А. Бондалетов активно включився в партизанську боротьбу проти нацистів. Потім численні партизанські загони на півночі Франції почали об'єднуватись в окремих батальйонів радянських партизан, який складався переважно з людей, що вели боротьбу під керівництвом В. Порика — подолянина, пізніше національного героя Франції. Першою ротою цього батальйону командував А. Бондалетов. Разом з ним у тому підрозділі боровся і його земляк Макар Яблонський. В районі Бомона вони підбили ворожий танк, пошкодили лінію високовольтних передач, котрою подавалася електроенергія шахтам багатьох вугільних компаній, чинили численні напади на ворожий автотранспорт.

Варто сказати, що коли північна частина Франції була звільнена від гітлерівців, партизани батальйону А. Бондалетова разом із французькими учасниками Руху Опору розшукали з-поміж розстріляних 22 липня 1944 р. біля Арраської фортеці тіло Василя Порика. З воїнськими почесними поховали його товариші на міському кладовищі в м. Енен-Льетарі. Пролунав триразовий салют і приспустили до землі знамена [17].

Ще один район активних бойових дій радянських людей був поблизу франко-німецького кордону — Ельзас і Лотарингія. Тут ще восени 1943 р. виникли поодинокі бойові групи радянських партизанів. Вони тікали з нацистських таборів, які розташовувались поблизу Саарбрюккена, Форбаха та інших міст; включались у партизанську боротьбу в лісах Лотарингії та інших районах Франції.

Як зазначають у своїх спогадах учасники французького Руху Опору, важкою була справа втечі з нацистського табору [18, с. 39]. Не всім вдалося вирватися на волю, лише окремим групам та одинакам. Інші — або загинули від куль охоронців, або виловлювались нацистами, жорстоко карались і знову потрапляли за колючий дріт нацистських таборів.

У березні 1944 р. розрізнені групи, які боролись на прикордонних з Німеччиною територіях департаментів Мозель і Нижній Рейн, злилися в одну бойову одиницю — Перше об'єднання червоних партизанів (ПОЧП). У вересні 1944 р. в

ньому перебувало близько 100 бійців. Основу цього підрозділу становили вихідці з СРСР, переважно українці — офіцери і солдати, що втекли з полону, а також цивільні насильно вивезені на каторжні роботи в Німеччину. Всі вони пізнали жахіття нацистської неволі, відчували приниження, побої, голод та інші звірства окупантів. За рішенням штабу організації в липні 1944 р. були сформовані чотири ударно-диверсійні групи. 1-ою командував Василь Григорович Шило (кличка Гук), родом із Запорізької області. Згодом він став командиром ПОЧП [19, с. 76].

З метою конспірації всі групи мали свої умовні номери, наприклад 1-ша ударна — 606-а. Це робилось для того, щоб на випадок провалу ввести гітлерівців в оману, показати їм, що в Лотарингії діє більша кількість маленьких і великих партизанських загонів.

Штаб об'єднання також створив у навколишніх таборах підпільні комітети та 16 диверсійних груп. Було випущено 6 номерів рукописної газети «Радянський громадянин», де йшла мова про становище на фронтах і про бойові дії груп ПОЧП. Читали газету не лише бійці загонів. Вона передавалась у найближчі табори для військовополонених і трудові табори, де перебували наші співвітчизники.

На початку своєї діяльності бойові групи ПОЧП здійснювали невеликі диверсії: виводили з ладу сільськогосподарську техніку німецьких поміщиків і нацистських прислужників, організовували засади на дорогах і знищували гітлерівських солдатів і офіцерів, здобуваючи так собі зброю. Так, у червні 1944 р. група В. Шила, озброївшись кувалдами, розбила блоки моторів двох вантажних машин, двох тракторів і знищила снопов'язальну машину. Це була перша бойова операція групи. Озброївшись, групи ПОЧП, що діяли в районі селищ Гетлінген, Геслінген, Етлінген, Пушдорф, Ересдорф, Аншвіл, Моранж, Мюнстер та ін., нападали на гітлерівські патрулі, невеликі німецькі підрозділи. В серпні 1944 р. пустили під укіс військовий ешелон з живою силою на залізничній ділянці Іемінген — Сарральо, часто влаштовували диверсії на автострадах. Зокрема, у липні 1944 р. група В. Шила атакувала табір для військовополонених у селі Пушбах і визволила понад 200 в'язнів-сербів, що працювали на заготівлі деревини, яку відправляли в Німеччину і на будівництво мостів. Також було розбито бетономішалку, вилито з цистерн пальне, забрано технічну документацію та підпалено контору. Загалом за травень — грудень 1944 р. бійці ПОЧП знищили в сутичках понад тисячу гітлерівців [18, сс. 44 — 47].

Крім табірних комітетів Опору, Центральний комітет радянських полонених (ЦКРП), до складу якого входили вінничанин Марк Слободинський, одесит Василь Таскін та черкащанин Іван Скрипай, створювали міжтабірні координаційні комітети на півночі і сході Франції — в головних районах вугільної і залізничної промисловості, в центрах важливих комунікацій і розташування концентраційних таборів радянських військовополонених.

Підпільні табірні комітети зіграли велику роль в організації боротьби радянських людей. Наприклад, комітет Опору табору Бомон (департамент Па-де-Кале) — «Союз радянських патріотів», що був створений М. Слободинським у 1942 р. здійснював саботаж видобутку вугілля. Комітет створив 11 диверсійних груп, які виводили з ладу транспортні засоби та електрообладнання. Він друкував листівки та розповсюджував їх у всіх таборах департаментів Па-де-Кале і Нор. За допомогою місцевого населення на початку червня 1944 р. комітет організував втечу більш ніж 100 полонених, які поповнили лави партизан [11, сс. 166 — 167].

Навесні 1944 р., коли під натиском радянських військ гітлерівські війська відступали на захід, вони погнали з собою велику групу радянських поранених воїнів, з-поміж яких був і Григорій Радіонович Третяк з с. Надія Запорізького району. Привезли Г. Третяка в м. Маньяк-Лаваль (департамент Верхня Вьєнна). Гітлерівці розмістили невольників у таборі в кам'яних бараках, обгороджених бетонною стіною висотою близько трьох метрів. На самому верху стіни було розсипане бите скло [20].

Відразу ж після прибуття до табору Г. Третяк з іншими радянськими полоненими за допомогою місцевих мешканців, що працювали у таборі, встановили зв'язок з підпільниками Андре Ервом та Еварістом Ле-Карре і почали вести підготовку втечі до французьких партизанів.

Невдовзі після вдалої втечі Г. Третяк разом зі своїми побратимами повернулися до табору, разом із ними був німець, начальник табору. Партизани заарештували його на власній квартирі. За наказом патріотів гітлерівець дав розпорядження охороні табору не стріляти і впустити на територію табору партизанів. Так, 6 липня 1944 р. на трьох трофейних критих вантажних машинах із табору втекли ще 56 радянських полонених.

У партизанському таборі в лісі між містами Сен-Жуньє та Беллак незабаром зібралося з 159 радянських втікачів із нацистської неволі, з яких було сформовано три взводи, включені до складу батальйонів ФТП (французька організація фронтієрів і партизан) і батальйону «Амількар».

Бойове хрещення Г. Третяк зі своїми товаришами — макі одержали 13 липня 1944 р. у бою з гітлерівцями на шляху між містами Ліможем і Сен-Жуньє. У той час гітлерівці перекидали війська до Нормандії, де 6 червня висадилися англо-американські війська, відкривши «Другий фронт». Наступного дня розвідка повідомила, що гітлерівці, втративши більше десятка вантажівок, змушені були повернути назад, до Ліможа, везучи з собою близько ста вбитих і близько двохсот поранених. Партизани втрат не мали.

Але гітлерівці все ж таки вирішили розбити партизанів. 14 липня колони бронетанкової бригади Жессера вийшли із Ля-Куртін і почали наступ на патріотів, які перебували в районах Клераво, Відайя і Сен-Жоржля-Пуля. Але операція нацистів була провалена. Натомість, противник вирішив зігнати злобу на місцевих жителях, які не бажали видавати партизанів. Так, біля містечка Орадур-сюр-Глан німці зігнали до церкви жінок і дітей та спалили їх, чоловіків розстріляли, а місто зруйнували [21]. Партизани згодом помстилися ворогу — знищили близько 400 і взяли в полон 170 нацистів. Партизани рушили до Ліможа, зазнавши великих втрат (60 чоловік).

Свій бойовий шлях у Франції український патріот Г. Третяк завершив звільненням Ліможа — головного міста провінції Лімузен. 22 серпня 1944 р. патріотам вдалось взяти високі мури міста і зайняти важливі об'єкти (казарми, вокзали, банк, тютюнові склади). Разом із французами у перших рядах були і радянські люди на чолі з Г. Третяком, які показали яскраві приклади мужності, відваги і самовідданості. Гітлерівський гарнізон здався. Узяття Ліможа означало звільнення департаменту Верхня Вьєнна від окупантів.

За активну участь у звільненні Ліможа колишній командуючий силами ФФІ (Французькі Внутрішні Сили) і префект макі у Верхній Вьєнні підполковник Жорж Генгуен, який став мером Ліможа, нагородив Г. Третяка медаллю «Макі Лімузен», а також вручив прапор у вигляді триколіорового французького націо-

нального прапора з вишитою на ньому медаллю та словами «Колишні макі провінції Лімузен у знак братерства по зброї вручають прапор доблесним радянським партизанам, які брали активну участь у звільненні району Лімузен». У 1946 р. в Парижі був виданий альбом «Документи про макі в районі Лімузен», де зазначається і прізвище запорожця Г. Третяка [22].

Влітку 1944 р. основними районами бойової діяльності радянських партизанів були північ і схід Франції (департаменти Мез, Мерт і Мозель). Якщо в травні 1944 р. в північних департаментах діяло 8 радянських партизанських загонів, то впродовж літа їх кількість зросла до 18. На території цих департаментів проходили важливі стратегічні комунікації гітлерівців, тому партизани часто наносили їм відчутні удари [18, с. 168].

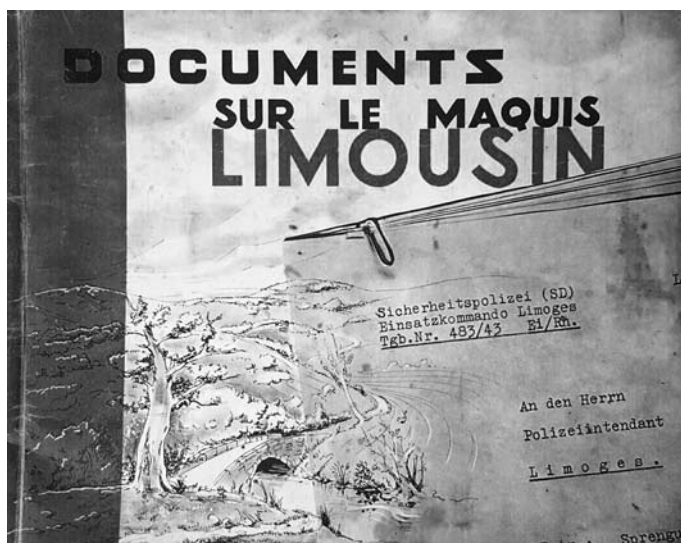
Одним з найбільш боєздатних партизанських загонів, що діяли в районі Нансі, був загін на чолі з Петром Трохимовичем Нікішиним, родом з м. Пологи. До Франції він потрапив з території Швейцарії, до якої він з товаришами втік з табору для військовополонених в Німеччині. На території Франції знайшов і приєднався до місцевих партизанів. А коли зібрався весь загін таких втікачів, став його командиром. Згодом, бажаючи вести активні бойові дії проти нацистів, партизани перейшли далі на південь Франції в район м. Бринйоль, де незабаром об'єдналися із загonom колишніх радянських військовополонених під керівництвом Анатолія Потапова. Створений загін, в якому перебувало більше 100 бійців, отримав назву «Кронштадт». Одним з його керівників був і П. Нікішин.

Коли відкрили другий фронт в Західній Європі і нацисти прагнули встигнути вивезти всі цінності з Франції, загін «Кронштадт» спільно з французькими партизанами активно перешкоджав цьому. На той час загін вже діяв біля м. Марсель. Після його визволення в серпні 1944 р. з'явилась можливість повернення на Батьківщину. Та шлях повернення був важким: більше 3-х місяців перебування в Італії, потім Єгипет, і лише 26 березня 1945 р. П. Нікішин вступив на рідну землю. Але й тут ще потрібно було пройти спеціальну перевірку на «довіру влади», яка тривала до грудня 1945 р. [23].

В книзі М. І. Семиряги «Советские люди в европейском Сопротивлении» є карта-схема «Райони дій партизанських загонів і груп, командирами і комісарами яких були радянські люди» (Франція). На ній багато умовних прапорців [11, с. 181]. Під № 47 (район міста Арраса) зазначається прізвище

Г. Р. Третяк

Альбом «Документи про макі в районі Лімузен» виданий у 1946 р. в Парижі

Олександра Івановича Нікітенка із с. Миколаївки, що на Бердянщині, який очолював на півночі Франції один із загонів.

В грудні 1942 р. в один із таборів для військовополонених у Франції потрапив і матрос О. Нікітенко. Це був невеликий табір Більї-Грене біля м. Ланс. О. Нікітенко працював у вугільній шахті, де до кожного француза, який працював, прикріпили новоприбулих військовополонених. Тут він знайшов спільну мову із французькими патріотами і вступив до складу підпільного табірної комітету, де головними завданнями були саботаж роботи на шахті, диверсії та поширення між полоненими інформації про становище на фронтах. А коли йому загрожував арешт, французькі друзі допомогли здійснити втечу, оформити паспорт на ім'я Росса Рене, і він знову брав активну участь в партизанській боротьбі проти ворога [24].

Облікова картка П. Т. Нікішина

В кінці березня 1943 р. була проведена одна із важливих операцій партизанів, де участь брав і О. Нікітенко. Було вирішено вивести з ладу електростанцію в містечку Носле, яка обслуговувала декілька сусідніх шахт. Охороняли її двоє німецьких чатових. Партизанів було семеро. Вони безшумно зняли чатових і заставили під опори підстанцій і трансформаторів тротиліві шашки. Командир загону протягнув шнур і запалив його. Партизани встигли відійти від місця диверсії. Відбулось чотири вибухи, які мали гарний результат. На шахтах припинилась відкачка води і подача повітря, зупинились підйомні механізми. Гітлерівцям так і не вдалось знайти партизан.

В першій половині квітня О. Нікітенко пішов на іншу операцію. На цей раз партизани здійснили диверсію на залізниці. Патріоти розібрали частину залізничного полотна і ешелон із вугіллям зійшов з рейок. Декілька днів нацисти розчищали шлях, саме це й зірвало графік відправок вугілля з шахт [18, с. 216].

В червні 1943 р. О. Нікітенка з двома бойовими побратимами відправили до міста Аррас, де він за допомогою французьких патріотів зустрівся з В. Пориком,

який керував партизанським з'єднанням, яке діяло в департаменті Па-де-Кале, та отримав від нього підтримку на створення нового партизанського загону [24].

Так, у липні 1943 р. в лісі біля м. Аденфер було вирішено створити партизанський загін на чолі з О. Нікітенком. Спочатку в групі було 3 чоловіки, а згодом вже 16. До загону приєднався загін кіровоградця Івана Шибанова, який діяв в сусідньому містечку. Вони добували зброю, здійснювали диверсії на залізниці та шосейних магістралях, знищували гітлерівців і все, що призначалося для відправки в Німеччину. У населених пунктах проводили мітинги, на яких закликали місцевих жителів піднятися до спільної боротьби проти нацистів. Так, з вересня 1943 р. вони почали регулярно здійснювати напади на залізниці. Одного разу в районі станції Буаслью їм вдалося здійснити значну диверсію — підірвати ешелон з боєприпасами. На всі операції вони ходили спільно з французькими побратимами.

Але не завжди операції патріотів були вдалимими. В кінці листопада 1943 р. група радянських і французьких партизанів вийшла на одну з операцій на залізниці за 8 — 10 кілометрів від Арраса. В момент, коли партизани розбирали колію, їх помітили гітлерівці. Зав'язався бій. Пару чоловік було вбито. Іншим вдалось відійти вглиб лісу [18, сс. 220 — 221].

7 квітня 1944 р. франко-радянська група під керівництвом О. Нікітенка вдало пустила під укіс ешелон з технікою і живою силою гітлерівців. На пошуки тих, хто здійснив цей зухвалий вчинок, гітлерівці кинули великі сили. Їм вдалося схопити О. Нікітенка та його побратимів. Партизани прорахувались, зупинившись на ночівлю в найближчому селищі, не знаючи напрямку переслідування німців. Так вони опинилися у в'язниці Сен-Нікез в м. Аррас. О. Нікітенко перебував в ув'язненні до квітня 1945 р., аж поки не був звільнений союзними військами [24].

Ще одним побратимом В. Порика у Франції був Іван Перевертун із Запоріжжя. Він потрапив у табір Бомон, коли В. Порик вже був старостою. І. Перевертуна перевели туди з табору для військовополонених. Брав активну участь у повстанні в Бомонському таборі [25].

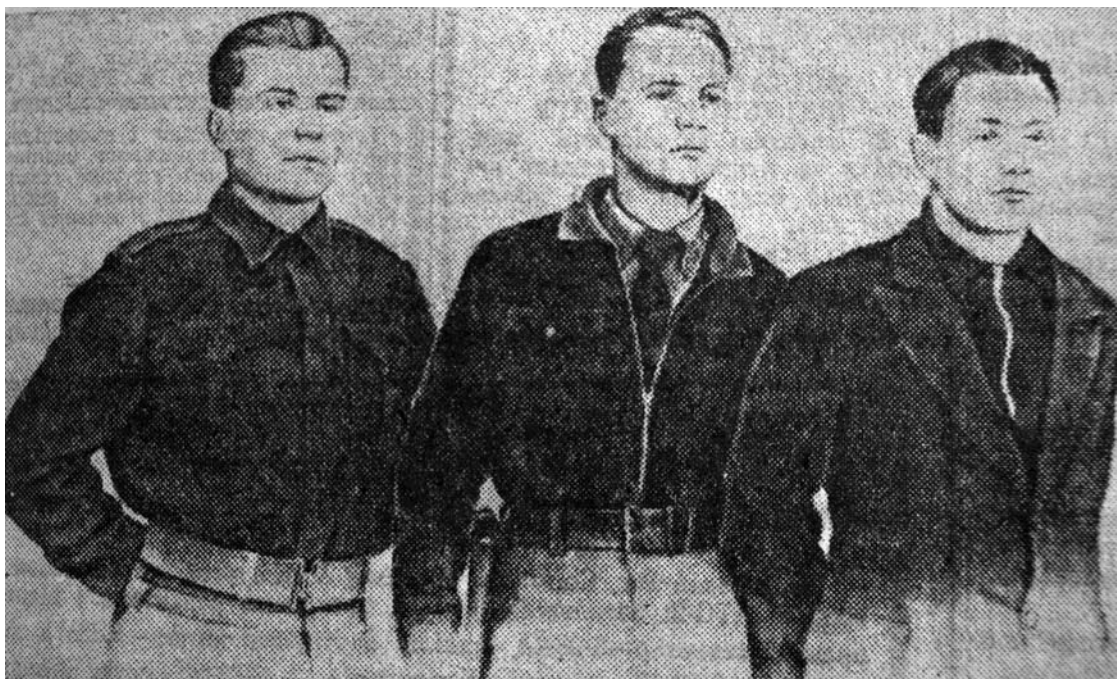

Фото зроблено у Франції в 1944 р. (зліва направо):
Павло Луцик, Анатолій Бондалетов, Іван Перевертун

Фото зроблено 1962 р. в Запоріжжі на квартирі А. Бондалетова (зліва направо):
Макар Яблонський, Анатолій Бондалетов, Іван Перевертун, Павло Луцик

Всього на французькій землі брали участь у боях до 17 тисяч радянських патріотів, в т. ч. і тисячі наших співвітчизників, об'єднаних приблизно в 55 радянських партизанських загонів і значно більшу кількість партизанських груп. Більшість з них очолювали українські патріоти. На останньому етапі національного збройного повстання французького народу, коли всі в'язні нацизму були випущені із концентраційних таборів, зі зброєю в руках боролись десятки тисяч радянських патріотів. За неповними даними, лише за лютий – серпень 1944 р. партизанами в шести департаментах (Па-де-Кале, Нор, Мез, Мозель, Кот-д'Ор) було знищено 3500 гітлерівців, взято в полон 450 нацистів, пущено під укіс 65 ешелонів з бойовою технікою і живою силою ворога, знищено або виведено із ладу 76 паровозів, більше 1000 вагонів, 50 автомашин зі зброєю, 9 електроліній високої напруги, 3 залізничних моста, 9 телеграфно-телефонних ліній зв'язку, здобуто такі трофеї: 2 важкі гармати, 50 кулеметів, 15 мінометів, 36 автоматів, 850 гвинтівок різних видів, більше 100 вантажних і легкових автомашин [26, с. 48].

Боротьба радянських людей у Франції отримала найвищу оцінку з боку ряду відповідальних керівників французького Руху Опору. Зокрема, колишній головнокомандуючий франтирерами і партизанами підкреслював: «Навчені і звиклі вести збройну боротьбу спільно з усім народом, радянські партизани, яким довелось брати участь в боях на нашій території, внесли доволі значний внесок у звільнення Франції».

Варто також зазначити, що боротьба радянських людей на території Франції не могла б отримати такого широкого розмаху, якби місцеві французькі патріоти не надавали їм різноманітну підтримку та допомогу. З цього приводу один із командирів радянських партизанів говорить: «Ми завжди відчували братську підтримку французького народу. Ми ніколи не забудемо цього і будемо вічно вдячні нашим французьким бойовим товаришам» [26, с. 50].

Сьогодні, коли так активно переписується історія до вподоби різним політичним силам, ми повинні пам'ятати, що сумління — це пам'ять суспільства, засвоєна окремою особою. І ми повинні пам'ятати про внесок кожного народу в загальну Перемогу над нацифашизмом. Масовий Опір французького народу, вирішальний внесок в організацію та діяльність якого внесли сини українського народу, з-поміж яких було багато вихідців із Запорізького краю, назавжди увійде в літопис історії, як приклад високого прояву патріотизму, мужності, стійкості, вірності союзницькому обов'язку. Подальші дослідження мають на меті розширити список запорожців, які брали активну участь у європейському Русі Опору, зокрема і в французькому.

Бібліографія

1. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. — К. : Лисенко М. М., 2010. — 590 с.
2. Веденєєв Д. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексів / Д. Веденєєв, О. Лисенко // УІЖ. — 2010. — № 3. — С. 4 — 29.
3. Лисенко О. Є. Українці у французькому Русі Опору в роки Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Діалог: Історія, політика, економіка: Наук. і політ. журнал. — К. : Ін-т політ. і нац. досліджень НАН України, 2002. — № 2. — С. 116 — 119.
4. Муковський І. Т. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко [за ред. В. Д. Конашевича]. — К. : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. — 586 с.
5. Федько А. В. Український Національний Союз у Франції: історія створення та громадсько-політична діяльність (1932 — 1949) / А. В. Федько, Ю. М. Федько, Ю. Ю. Каліберда [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Istoria/42845.doc.htm
6. Комолова Н. П. Движение Сопротивления в Западной Европе 1939 — 1945 / Н. П. Комолова. — М. : Наука, 1990. — 240 с.
7. Кожемякин М. Русские эмигранты у истоков французского Сопротивления / М. Кожемякин [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://grafskaya.com/?p=4044>
8. Кокорин М. А. О боевой деятельности советских патриотов на территории Франции в 1943 — 1944 гг. / М. А. Кокорин, А. А. Стручков // Вопросы истории. — 1960. — № 3. — С. 89.
9. Гладкий С. П. Русские патриоты в движении Сопротивления европейских стран (по материалам Франции, Италии, Польши) / С. П. Гладкий. — СПб. : Дума, 1997. — 179 с.
10. Європейські країни: антифашистська боротьба [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reports/world_history/32278/
11. Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении / М. И. Семиряга. — М. : Наука, 1970. — 357 с.
12. Журавляев А. Польша-маки из Гуляйполя / А. Журавляев // Индустриальное Запорожье. — 1970 — 10 января.
13. Кушніренко І. К. Люди Гуляйпільщини: Бібліографічно-довідкове видання / І. К. Кушніренко, В. І. Жилінський. — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. — 224 с.

14. Жилінський В. Маки з України / В. Жилінський // Зоря комунізму. — 1968. — 28 березня. — С. 11.
15. Кушніренко І. К. Гуляйпільщина у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 років: Героїчні сторінки історії / І. К. Кушніренко, В. І. Жилінський. — Запоріжжя : Дніпровський металург, 2006. — 252 с.
16. Бездольний Б. Соратник легендарного Базіля / Б. Бездольний // Комсомолец Запоріжжя. — 1969. — 28 вересня.
17. Колодний Б. М. Троянди на граніті. Історія одного пошуку / Б. М. Колодний. — К. : «Дніпро», 1970. — 198 с.
18. Паротькин И. В. Против общего врага: Советские люди во французском движении Сопротивления / И. В. Паротькин. — М. : Наука, 1972. — 395 с.
19. Клоков В. Далеко від Батьківщини: українці в антифашистській боротьбі народів Європи: (1941 — 1945) / В. Клоков, А. Кудрицький, І. Бречак. — К. : Політвидав України, 1968. — 159 с.
20. Третяк Григорий Радионович [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://polk.inter.ua/ru/polk/2434-tretiak-hryhoryi-rodyonovich>
21. Нечаев Г. Їх пам'ятає Франція / Г. Нечаев // Комсомолец Запоріжжя. — 1967. — 26 грудня.
22. Нечаев Г. «Маки» — означає «партизан» / Г. Нечаев // Комсомолец Запоріжжя. — 1986. — 21 липня.
23. Троцький С. Він із загону «Кронштадт» / С. Троцький // Запорізька правда. — 1989. — 28 вересня. — С. 3.
24. Марченко І. Россар Рене з Бердянщини / І. Марченко // Південна Зоря. — 1970. — 10 серпня.
25. Колодний Б. Зустріч з героями / Б. Колодний // Червоний гірник. — 1965. — 27 квітня. — С. 3 — 4.
26. Нечаев Г. Участие советских граждан в движении Сопротивления во Франции в годы Второй мировой войны / Г. Нечаев // Военно-исторический журнал. — 1965. — № 6. — С. 37 — 50.

Клімчук Ю. А.

**Некоторые штрихи к участию запорожцев
в Движении Сопротивления Франции в годы Второй мировой войны**

В статье говорится об участии запорожцев в партизанских формированиях на территории Франции во время Второй мировой войны в 1939 — 1945 гг. Собранные и осмысленные материалы проливают свет на малоизвестные военные биографии запорожцев, которые вместе с представителями других европейских народов внесли свой неоценимый вклад в борьбу против нацизма.

Klimchuk Y. A.

**Some strokes for the participation of the zaporizhians
in the support of France during the Second World War**

The article studies the participation of zaporizhians in guerrilla groups in France during the Second World War in 1939 — 1945. Collected and comprehended materials shed light on the little-known military biographies of zaporizhians, who, along with representatives of other European nations, made their invaluable contribution to the struggle against nazism.

ІНФОРМАЦІЇ

Водоп'ян В. В.

РІК У ЗАПОРІЗЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

2017 рік для Запорізького обласного краєзнавчого музею виявився багатим на виставки, музейні та масові заходи, майстер-класи тощо.

Протягом року музей співпрацював з представниками Запорізької обласної державної адміністрації, Запорізької обласної та міської рад, Обласним центром патріотичного виховання молоді, Обласним центром краєзнавства, Запорізьким обласним військовим комісаріатом, військовими частинами, меценатами, волонтерами, громадськими діячами, з методичними об'єднаннями, вчителями, громадськістю, музеями області та України. Проведено понад 30 заходів, 1200 екскурсій, до музею завітали 75 300 відвідувачів. Брала участь у конференціях, семінарах, круглих столах, фестивалях, ярмарках.

В рамках музейної ночі та міжнародного дня музеїв відкрили оновлену виставку «Дніпрогес: підкорення стихії», де по новому розкривається історія будівництва Дніпровської гідроелектростанції. Реекспонована виставка отримала новий дизайн з металоконструкцій та дерева, а також поповнилася новими експонатами та фактами будівництва Дніпровської ГЕС.

Співробітники музею брали активну участь у фестивалях, ярмарках, що проходили в м. Запоріжжі та в інших містах України: міні-виставки були представлені: на фестивалі консервації, де ми показували експонати, які використовувалися для консервування; на благодійному міському заході «Добрий базар» експонували лавочку, яка стояла в парку старого міста, а також фотографії з видами старого Олександрівська; на «Книжковій толоці» — представляли міні-експозицію присвячену 85-річчю Дніпрогеса. На базі Нікопольського краєзнавчого музею відбулося відкриття VI-го регіонального фестивалю «Україна — козацька держава». На фестивалі науковці відділу історії краю представили міні-виставку «Гармата запорозька з острова Хортиця XIV — XVIII ст.». Вона була знайдена близько 1840-го р. мешканцями о. Хортиці. Сьогодні ця рідкісна знахідка прикрашає експозицію «Край у XV — XVIII ст.» відкриту в 2002 р. Гармата входить до «золотого фонду» старожитностей запорозького козацтва України. Саме тому її зображено на ювілейній монеті, випущеній у 2009 р. Національним банком України з нагоди 70-річчя утворення Запорізької області поруч із її гербом і Дніпрогесом. Ця виставка була відзначена дипломом переможця. Побувала наша гармата і в Запорізькому академічному обласному українському музично-драматичному театрі ім. В. Магара на святі до Дня Незалежності України.

Міні-виставка ЗОКМ на VI-му регіональному фестивалі «Україна – козацька держава» (м. Нікополь)

В рамках «Туристичного бізнес форуму 2017» музей представив свої раритети — скіфське золото та срібного орла з Вознесенського святилища. Виставка справила справжній фурор, бо ці речі виставляються для широкого загалу дуже рідко. Присутні із задоволенням фотографувалися біля музейних вітрин.

Співробітники музею розробили декілька цікавих екскурсій з майстер-класами. Так, до масляного тижня підготували для дітей цікаву екскурсію по традиціям на масляну, після цього робили з ними ляльку-мотанку. Кульмінацією заходу стало чаювання, яке дуже сподобалося дітям.

На заході «Музейна дика ніч» для дітей провели гру під назвою «Я мисливець», де дітям запропонували бути печерними людьми. Вони вчилися розпалювати багаття, збирати корисні ягоди, полювати на звірів тощо.

Наукові співробітники відділу природи запросили відвідувачів музею на чудову виставку «У середині гарбуза горлянки можна виявити цілий Всесвіт», де були представлені різні види гарбузових, а також вироби з них, інформація про страви, які можна приготувати. В виставці приймали участь декілька експонентів. Найбільшу кількість речей надали запорізька художниця Г. Павлів із колекцією розписних ляльок, виготовлених на горлянках, та біолог-мандрівник В. Кеменов з орнаментованими виробами привезеними з різних куточків світу. Найбільшою популярністю виставка користувалась у дітей, бо проводилися не тільки цікаві екскурсії про дивовижний світ гарбузів. Маленькі відвідувачі робили з солоного різнокольорового тіста гарбузики і несли їх додому на згадку про цікаво проведений час.

На майстер-класі з ліплення янголят з солоного тіста

До новорічних свят відкрили виставку «Таємниці новорічних прикрас», де показали, якими були новорічні прикраси за різних часів. Крім виставки та екскурсії про «Таємниці новорічних прикрас», працювала новорічна пошта. Дітлахи залюбки писали листи Святому Миколаю, брали участь у майстер-класах по виготовленню новорічної прикраси із солоного тіста, біля ялинки розповідали вірші, співали пісні, розгадували загадки, фотографувалися та отримували подарунки.

Також до новорічних свят у музеї пройшов фестиваль-ярмарок народних майстрів, котрі представляли свої вироби та проводили майстер-класи.

Співробітники музею брали активну участь у інших заходах, які пройшли в музеї: «Ми пам'ятаємо героїв Крут», «Від Соборності до Незалежності», «До Дня українського добровольця», «До міжнародного дня захисту дітей», «Вулицями старого міста», «85-роковини Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні», «Вшанування пам'яті Петра Кононовича Конашевича (Сагайдачного)», «День Гідності та Свободи», «Свято Миколая» та інші.

Провели семінари та круглі столи: «Історія прапорів України – княжі, мілітарні та державний прапор», «Запоріжжя – тисячолітнє місто за порогами», «100-річчя утворення першого Уряду України – Генерального Секретаріату Центральної Ради та з нагоди Дня Конституції України», у травні відбувся щорічний семінар для директорів музеїв та заповідників.

Традиційно вже протягом 16 років музей презентує своє щорічне видання «Музейний вісник». Тож в номінації наукові видання VI-го регіонального фестивалю «Україна — козацька держава» в Нікопольському краєзнавчому музеї «Музейний вісник» № 16 був відзначений Дипломом переможця.

Завдяки меценатам музей поповнив свою колекцію рідкісними виданнями та експонатами. Відомий український меценат, пошуковець, медальєр Дмитро Піркл, подарував три офорти 1945 р. із серії «Відбудова Дніпрогесу» видатного українського графіка Олександра Пащенко. А в рамках літературно-мистецького фестивалю «Книжкова толока», музей отримав дарунки – сім раритетних американських видань, в яких йдеться про будівництво Дніпровської гідроелектростанції.

На базі музею були презентовані видання: співробітників НЗХ – «Історія на шпангоутах»; В. Шевченка – «Польський дворянин Фелікс Мовчановський: життя та діяльність»; Ф. Турченка, Т. Винарчук, В. Марчука – «Українська революція 1917 – 1921 рр.»; збірки, розробленої за матеріалами тренінгової програми «Культ чи культура: розвиток учасницьких практик в музеях».

Музей у своїх залах прийняв й різноманітні виставки: фотодокументальні – «Від Соборності до Незалежності», «Добровольчі батальйони України», «Слово, обірване у Биківні»; у рамках відзначення Дня Гідності та Свободи «УПА – історія нескорених» та «Народна війна». 500-річчю Реформації була присвячена виставка німецьких художників України – члена Національної спілки художників України Гаррі Вільгельмовича Руффа (м. Макіївка, Донецька область) та члена Спілки письменників України, художниці Галини Вікторівни Невінчаної (м. Біла Церква, Київська область). Під назвою «Янголи Світу» експонувалися живописні роботи 10-річного талановитого харківського художника Вадима Тульчевського.

От і дійшов до кінця черговий музейний рік. Завдяки плідній праці співробітників він був насичений новими екскурсіями і виставками, різноплановими подіями і цікавинками. Попереду реалізація нових ідей, інновацій, спрямованих на подальший розвиток музейної справи.

РЕЦЕНЗІЇ

Копитко А. Д.

Терський С. В. Археологія України (середньовічна доба): навч. посібник. – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. – 256 с.

Систематизований виклад методики та методології наукових досліджень в царині археології, ілюстрація вагомості її досягнень в нагромадженні джерельної бази для різних періодів історії світу та України є важливою передумовою теоретичної підготовки майбутніх фахівців в даній галузі зокрема та фахових істориків загалом. Водночас ознайомлення з фаховою презентацією роботи археологів може сприяти зростанню рівня знань та культури ставлення громадськості до матеріальних артефактів минулого – важливої умови наукового пізнання та популяризації надбань минулих поколінь. Не менш важливою вимогою є врахування регіональних особливостей побудови діяльності науковців-археологів, до того ж працюючих над вивченням окремих періодів історії, котрі мають свою специфіку (наприклад, періоду палеоліту, енеоліту, середньовіччя чи модерної історії). Саме рецензована праця і є в значній мірі прикладом побудови навчального посібника, успішно компенсуючого недоліки попередніх видань подібного роду, що з'явилися в Україні до цього.

У вступі дослідник справедливо наголошує на вагомості археологічних джерел в розкритті різноманітних аспектів матеріальної та духовної культури населення давньої та середньовічної України. Зокрема, археологічні джерела дають підставу говорити про економічне та соціальне зростання міст України періоду XIV – XV ст., тоді як в політичному відношенні спостерігається втрата державності на українських землях.

Автор, будучи фахівцем з середньовічної археології України, в рецензованому виданні розкриває більшість методологічних та методичних нюансів і завдань вітчизняної археології щодо вивчення зазначеного відтинку історії України, тим самим демонструючи наукові та навчально-пізнавальні можливості археології в розкритті не висвітлених або мало висвітлених писемними джерелами аспектів історії України та її окремих регіонів.

Треба відзначити чітку структурованість матеріалів навчального посібника в рамках дев'яти розділів, що відображають хронологічні межі відповідних періодів середньовічної історії України.

Перш ніж перейти до характеристики окремих періодів середньовічної історії та археології, автор виправдано зупинився на аналізі основних завдань археології, етапів і методів археологічних досліджень, типів археологічних пам'яток. Власне подальший виклад матеріалу є конкретизацією сформульованих принципів і завдань. Перед нами постає картина наукових пошуків археологами в різних

регіонах України артефактів, котрі розкривають суперечливі моменти історії та матеріальної культури населення середньовічної доби. Ґрунтовна характеристика досягнень археології ранньосередньовічної доби дозволяє краще осмислити багато моментів становлення державності в києворуський період та особливостей матеріальної й духовної культури населення.

В посібнику читач довідається про визначальні моменти археологічного вивчення пам'яток племен та інших етнічних груп населення (зокрема, неслов'янського походження) на території України, що проживали тут впродовж усього I тис. н. е. В роботі висвітлено основні результати археологічних досліджень матеріальної культури східнослов'янських племен напередодні появи великого їх державного утворення — Київської Русі.

Автор розкриває визначальні риси провідних типів пам'яток княжої доби (неукріплених поселень, городищ, кладовищ, міст). Пам'ятки матеріальної культури аналізуються в нерозривному зв'язку з соціально-економічним, політичним та духовним життям населення в цілому та окремих соціальних груп населення зокрема. Враховуються при цьому топографія, природні умови формування та розвитку, територіальна структура пам'яток. Автор уважно ставиться до характеру і частоти знахідок рухомих артефактів на площах досліджуваних об'єктів. Так, цікавим є його спостереження щодо сільських поселень, що дозволило зробити висновок про натуральний характер господарства та слабку соціальну диференціацію жителів. Читач довідається з праці про стан відкриття та вивчення культових об'єктів (рукотворних печер та печерних монастирів), основні критерії визначення культового призначення подібних пам'яток. Значне місце відводиться характеристиці стану археологічного вивчення міст, завдяки чому було реконструйовано історичну топографію багатьох з них, особливості будівельної справи, господарювання, побуту та матеріальної культури їх населення. Дослідник розкриває внесок археологічної науки у вивчення містобудівної та архітектурно-будівельної справи (релігійно-культової, оборонно-військової, господарської, палацової). Як показує матеріал книги, археологія дозволила дізнатись про сфери господарських занять населення міст (зокрема, ремесла, промисли та торгівлю), джерела сировини та їх локалізацію на конкретній території і шляхи поширення, їхні знаряддя праці, вирощувані сільськогосподарські культури, різновиди утримуваних міщанами в своєму господарстві тварин та птиці. Цікавим є, наприклад, висновок дослідника про розвиток золотарської справи в Галицькій Русі та формування золотарської школи в літописному Галичі в XIII — XIV ст., підкріплений конкретними артефактами, що спростовує уявлення про слабкий розвиток давньоруських міст в період після монгольського вторгнення першої половини-середини XIII ст. Завдяки зусиллям багатьох поколінь археологів, зокрема, і значного особистого внеску автора, є можливість реконструювати наукову картину різнопланових торговельних зв'язків міст Галицької та Волинської Русі, простежити їх витоки і механізми становлення. Новим словом у науці є розкриття завдяки археології невідомих раніше нюансів торговельних зв'язків з країнами Сходу, зокрема, Золотою Ордою, про яку у громадськості існує досить спрощене уявлення як про державу-агресора та примітивну в своїй матеріальній й духовній культурі. Археологія переконливо спростовує такий підхід, демонструючи високий рівень матеріальної й духовної культури її жителів, про що ми маємо можливість довідатись з рецензованої праці.

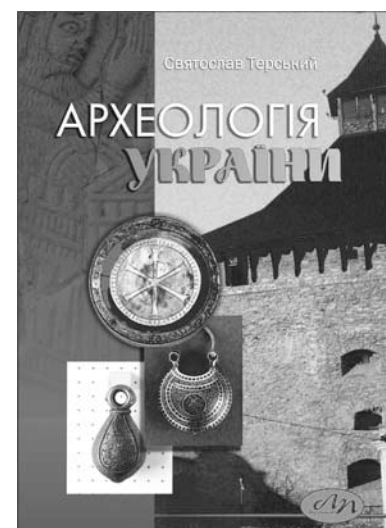
На основі опрацьованого джерельного матеріалу дослідник простежив еволюцію стилю, фактури та форм гончарного посуду в містах Галицької та Волинської Русі. Багаторічні дослідження археологів, зокрема, автора, дозволили суттєво розширити наші знання про інфраструктуру та комунікації середньовічних міст України. Органічним доповненням слугує інформація про маловідомі для більшості читачів сторони життя кочового та міського населення українських степів та міст Північного Причорномор'я XI – XVст., отримані завдяки зусиллям багатьох археологів.

Археологія є чи не монополістом у реконструкції не лише матеріальної, але й на основі речових артефактів духовної культури населення України (поховальні обряди, релігійні та міфологічні уявлення, домашні обряди, особисті обереги, стан та рівень освіти, медицини, музичної культури, тенденції моди). Автор відзначає помітний вплив соціальних і культурних факторів на погляди жителів щодо оздоблення одягу та прикрас, а також жител, долаючи таким чином вузькі племінні рамки, що є додатковим свідомством утвердження територіального принципу формування соціальних спільнот, котрий приходить на зміну племінно-родовому. Автор справедливо застерігає від швидкоплинних спроб окремих дослідників пов'язувати ті чи інші предмети матеріальної культури, що мають етнічний характер, з фактом наявності у містах Галицької та Волинської Русі іноземців, бо мав місце і вплив моди на окремі предмети – репрезентанти чужоземних культур серед місцевого (корінного) населення.

Археологія також суттєво розширила, як показує автор праці, наші уявлення про різні соціальні групи та стани, зокрема, у містах, фіксуючи присутність та значний вплив німців й вірмен. Археологічними дослідженнями розкрито суттєву роль бояр-дружинників у міському житті та забезпеченні належного рівня обороноздатності та військової справи державних утворень доби середньовіччя в Україні. Підкреслено значимість походження боярства як соціальної опори влади князів з різних гілок династії Рюриковичів (місцевого чи прийшого) в Галицькій та Волинській Русі, що накладало свій відбиток на соціальну і політичну історію цих земель загалом. В роботі аналізуються пам'ятки, котрі фіксують наявність прошарку боярства та дружинників (городища, мечі, піхви до мечів, кистені, булави, хрести, медальйони з зображеннями покровителів боярсько-дружинного стану), елементи їхнього діловодства (боярські воскові печатки, перстені-печатки).

Особливо цікавим видається розділ про стан і результати археологічного вивчення пам'яток пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби (XV – XVIII ст.), зокрема, міст, що слугує суттєвим та необхідним доповненням до даних писемних джерел. Саме археологія цього періоду дозволила переглянути багато стереотипів про життя і заняття населення на території поселенських структур Січей, з'ясувати визначальні риси та механізми їх фортифікацій, побудови культових й житлово-господарських споруд, а також особливості формування соціальної інфраструктури, уточнити повідомлення писемних джерел про важливі події вітчизняної історії XVI – XVIII ст.

Доцільно також відзначити наявність багатьох ілюстрацій у рецензованому виданні, що суттєво полегшує сприйняття текстового матеріалу. Водночас хоті-

лось би наголосити на потребі представити у виданні хоча б невеликий словник специфічних понять та термінів, використовуваних в археологічній та історичній науці, чого автор, на жаль, не зробив. Для таких видань, як посібник, це конче необхідна методична вимога. Сподіваємось, що в перевиданнях книги автор врахує цей момент.

Видання прислужиться не лише студентам — майбутнім фахівцям з вітчизняної давньої історії та археології, але й всім тим, хто робить перші кроки у пізнанні минулого своєї батьківщини чи краю, що сприятиме консолідації населення в міцну націю та усуненню негативних наслідків впливу стереотипів та міфів, продюкованих ворожими до української державності й культури соціально-політичними структурами як всередині, так і поза межами України. Відомо з досліджень із царини психології та соціології, що маніпулятивним впливам на свідомість підпадають передовсім ті категорії населення, котрі є вкрай погано поінформовані про ту чи іншу сферу дійсності (природну, антропологічну, соціальну чи духовну). Тому рецензована праця може стати певним чинником конституювання в свідомості як українських громадян, так і представників інших суспільств держав більш об'єктивного бачення витоків і механізмів формування українського етносу та української нації, де археологія однозначно є суттєвим помічником.

МРИЯ АЛЕКСАНДРОВНА КАСЯНЮК – ОДНА ИЗ УЧАСТНИЦ СОЗДАНИЯ ПРИРОДОВЕДЧЕСКИХ КОЛЛЕКЦИЙ ЗОКМ

Любой музей это огромный мир духовных, материальных и природных ценностей, которые собирают, хранят, изучают и воссоздают в экспозициях его сотрудники. Музейщики сродни его экспонатам. Кто-то ярко сияет, а чья-то деятельность скрыта патиной времени, одни оставили яркий след в воспоминаниях, другие в сборах и коллекциях, экспедициях, экспозициях. Об одних мы знаем все, а имена некоторых и по сей день окутаны тайной и неизвестностью. Почти что за 100 летнюю историю нашего музея сменилось не одно поколение сотрудников. Об одной из тех, чье имя всегда было связано с некой загадкой и пойдет речь в статье. Это Мрия Александровна Касянюк (1924 – 1980). О ней ходили легенды, как об аристократке, скрывавшей свое высокое дворянское происхождение и блестящее образование.

На момент подготовки статьи мы располагали о Мрии Касянюк крайне незначительными сведениями. Достоверно известно было только о собранных ею гербарных, палеонтологических и геологических образцах. От Перовской Софьи Глебовны знали, что с 1972 г. она работала в заповеднике «Каменные могилы». Перовская С. Г. – с 2 октября 1948 г. научный сотрудник отдела природы, а с 10 декабря 1965 г. по 11 октября 1974 г. – заведующая отделом природы ЗОКМ. Однако, Софья Глебовна ни разу не упомянула о том, что работала с Касянюк М. А. в отделе природы ЗОКМ с 1950 по 1954 гг.

Для поиска сведений о деятельности М. А. Касянюк использовались следующие источники – инвентарные книги краеведческого музея «Растительный мир», «Палеонтология», «Геология» и «систематическая картотека». На основании изучения экспедиционно-полевых исследований и гербарных сборов с уверенностью можно сказать, что в период с 1950 по 1954 гг. она вела систематические наблюдения и собирала материалы в Богатырском лесничестве Акимовского района, в окрестностях сел Кушугум, М. Екатериновка, в г. Каменке-Днепровской и г. Запорожье, с. Радионовке на побережье Молочного лимана.

В результате предпринятых поисков удалось установить, что до 1972 г. Мрия Александровна работала на опытной оросительной станции в г. Каменке-Днепровской. За помощью в восстановлении биографии Касянюк мы обратились к директору «Кам'янсько-Дніпровської дослідної станції інституту водних проблем і меліорації академії аграрних наук» Удовенко В. В. и, как оказалось, не напрасно. Нам предоставили ценный документ, который мы долго искали – это

Автобіографія.

74

Я, Касянюк Мрія Александрівна, народилась в 1924 р. в г. Мигирині Київської області. В сім'ї учительниці. Отця не пам'ятаю. Мати в 1931 р. була переведена в Запорізький р-н, с. М.-Єкатеринівка, де працювала до 1944 р. Я до 1941 р. навчалась в 9-й кл. М.-Єкатеринівської СШ, училась в 9-й кл. на воєнніх весняних екзаменах серйозно захворіла і отримала рішення прокинути ~~сразу~~ екзаменів осінь. Наблизився воєнний час перешла закончити школу. С 1941 по 1943 р. я ніде не навчалась і не працювала, ховалась від мобілізації в Бердичіві. Після звільнення, в грудні 1943 р. рішенням Запорізького Сельського РКЛКСМУ була направлена на роботу в с. піонервчитель М.-Єкатеринівської школи, а потім, разом з комсомольцями школи, на відновлення т. доріг і будівництво мостових переходів через р. Дніпро, де була районним агітатором. В 1944 р. переведена ст. піонервчитель Стенківської НСШ, Камішевахського р-на, інструктором РКЛКСМУ по ком-організації Натальєвського і Стенківського с/србств. В 1946 р. училась на курсі в с/р техникумі в с. Орехово. В 1947 р. в зв'язі з довгою тяжкою хворобою, а потім і смертю матері вимушена була залишити курси. В 1948 р. в маї м-ці поступила лаборантом-препаратором кафедри зоології Запорізького інститута. В 1950 р. в августі була звільнена в зв'язі з переведенням факультета біології в Мелітополь. Тоді ж поступила в Запорізький обласний краєвідгеский музей, з 1950 по червень 1951 р.

працювала емо шрифтист-лаборантом, а з червня 1951 по червень 1954 р. — секретарем-машинисткою, виконуючи обов'язки бібліотекаря і лаборанта-препаратора відділу природи музею.

14/VI. 1954 р.

Касянюк Мрія

биография, написанная ее рукой. Мы полностью публикуем автобиографию (это текст, написанный от руки на двух листах формата «А4»).

Только из автобиографии стало известно, что Мрия Александровна Касянюк была одним из первых смотрителей-лаборантов отдела природы Запорожского областного краеведческого музея. В биографии Мрии Александровны много удивительных и неясных фактов. Взять хотя бы ее имя – Мрия. В 1924 году, когда она родилась, появляется много новых имен, отражавших основные социальные изменения в стране. Это были громкие имена как призывы к подвигам и свершениям, а у нее тихое уютное имя, как надежда на благополучное будущее. Неизвестно кто были ее родители. Любящие романтики или люди пострадавшие от суровости нового режима? Можно допустить, что она скрывала свое происхождение, а формулировка «отца не помню» была стандартной в то время для детей репрессированных родителей. Возможно, поэтому во всех документах встречаются различные варианты в написании ее имени, фамилии, некоторых биографических данных. Тем, не менее, она возглавляла ответственные участки, работая старшей пионервожатой в школе и трудилась на строительстве мостов в г. Запорожье.

Непонятно, что вынудило ее поменять адрес и место работы в 1954 г., и уехать в отдаленный райцентр Каменку-Днепровскую.

О после музейном периоде жизни М. А. Касянюк почти ничего неизвестно. На основании данных, полученных при изучении инвентарных книг, можно с уверенностью сказать, что она поддерживала тесную связь с музеем, продолжала изучать природу края и вести наблюдения. Кроме сбора растений Мрия Александровна принимала участие в палеонтологических и геологических экспедициях музея. В 1959 г. — участвовала в «Раскопчной экспедиции Запорожского краеведческого музея» под руководством кандидата биологических наук, старшего научного сотрудника института зоологии Академии Наук СССР Гарутта В. Е. В 1964 г. Касянюк вновь возвращается в музей на 1 месяц и уезжает в экспедицию в заповедник «Хомутовская степь».

Важным, хотя и не очень полным источником, стали воспоминания директора Украинского степного природного заповедника НАН Украины «Каменные могилы» Виктора Александровича Сиренко, куда Касянюк М. А. (будучи уже тяжело больной) в 1972 г. была принята на должность техника ответственного за отделение. Последние годы жизни Мрии Александровны неразрывно связаны с этим заповедником. Проживала она на территории усадьбы потому, что своего жилья не имела. Смеем предположить, что работа в заповеднике составляла главную ценность ее жизни. Она в течение 8 лет регулярно патрулировала заповедные территории, исходила балки, обследовала берега реки Каратыш, гранитные скалы. Постоянное общение с природой давало ей не только физические силы, но позволяло ближе познакомиться с местной фауной и флорой. И везде, где бы она ни была – собирала гербарий, геологические и палеонтологические образцы. Кроме всего прочего, вела метеонаблюдения на местной метеостанции и многое делала для сохранения заповедной степи. Было бы несправедливо не вспомнить о верном спутнике, друге и надежном охраннике – шотландской овчарке, сопровождавшей ее повсюду. Предполагаем, что большое значение как в профессиональном так и в человеческом смысле для нее в эти годы имело сотрудничество и дружба с Лидией Семеновной Пановой и Софьей Глебовной Перовской. Панова Л. С. к. б. н. из Института ботаники им. Н. Г. Холодного

НАН України була куратором заповідника «Каменні могили». Можливо, їх участь допомогло восполнить Мрії Александровне недолік в природно-науковому освіті, а внаслідок цього сприяло набуттю знань про природно-заповідний фонд і в визначенні напрямку дослідницької роботи. З їх допомогою вона стала досвідченим спостерігачем і старанним дослідником. Про це свідчать зібрані нею зразки, які відрізняються акуратністю і ретельністю оформлення, грамотністю тексту і використанням професійної термінології.

К шкоді, скуді архівні дані не дозволяють повністю відтворити портрет Мрії Александровни. На сьогоднішній день не знайдено ні друзів, ні колег, ні фотографій, але іноді і косвенні дані достатньо, щоб зрозуміти, що перед нами особистість сильна і самобутня. Їй належала прекрасна бібліотека, що складалася з творів вітчизняних і зарубіжних класиків. Вирощені Мрією Александровною саджанці пиона узколистного і по сей день прикрашають туристичний шлях. Ці невеликі незначні штрихи є важливим доповненням до її портрету.

Мрія Александровна була натуралістом за покликанням — головною цінністю для неї було служіння природі краю. Життя в заповіднику дало їй унікальну можливість не тільки спостерігати за природою, але і зібрати різноманітний флористичний матеріал.

Багаторічний досвід спостережень і накоплені знання про природу краю допомогли їй виховати у односельчан поважливе ставлення до заповідних земель. Після її смерті не знайдено спадкоємців, тому бібліотека стала достоянням сільської ради, а собаку прийняв хтось з жалості.

Про Мрію Александровну пам'ятають в заповіднику «Каменні могили», хоча там уже не раз мінялися штати співробітників, за її могилою доглядають. Пам'ятають і в нашому музеї. В 2017 р. при безпосередній участі В. А. Сиренко було встановлено новий пам'ятник на її могилі.

Ця стаття дань пам'яті співробітника відділу природи Мрії Александровни Касянюк, діяльність якої пов'язана з початком формування ботаничних, геологічних і палеонтологічних колекцій Запорізького обласного краєведчого музею в період з 1950 по 1974 рр.

Автор висловлює вдячність за допомогу в пошуку автобіографії М. А. Касянюк директору «КДДС ІВПіМ НААН» В. В. Удовенко і головному бухгалтеру О. О. Ходоревській.

Список сокращень

АДУ	Археологічні дослідження в Україні
Акты Западной России	Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею
БДПУ	Бердянський державний педагогічний університет
ВИЖ	Военно-исторический журнал
ВСНХ	Высший совет народного хозяйства
ВХУТЕМАС	Высшие художественно-технические мастерские
Гипроград	Государственный институт по проектированию городов
Гипрометз	Государственный институт по проектированию металлургических заводов
ГПУ	Государственное политическое управление
ДАЗО/ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДВНЗ	Державний вищий навчальний заклад
ДП НДЦ ОАСУ	
ІА НАНУ	Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ
ЖМГИ	Журнал Министерства государственных имуществ
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
ЗНТУ	Запорізький національний технічний університет
ЗНУ	Запорізький національний університет
ЗО	Золотоордынское обозрение
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОКМ/ЗКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ІА НАНУ	Інститут археології НАН України
ІР НБУВ	Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського
ИТУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
ІМФЕ	Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Рильського
КПЛ	Киево-Печерська лавра
МВТУ	Московское высшее техническое училище
МІДМУ «КПУ»	Мелітопольський інститут державного та муніципального управління Класичного приватного університету
МИГИ	Московский институт гражданских инженеров
НБУВ	Національна бібліотека України ім. Вернадського
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ

НКПІКЗ	Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
НПІФЗНУ	Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету
НСТУ	Національна суспільна телерадіокомпанія України
ОГА СБУ	Отраслевой государственный архив Службы Безопасности Украины
ПНПУ	Південноукраїнський національний педагогічний університет
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей
РГАЛИ	Российский государственный архив литературы и искусства
РГАСПИ	Российский государственный архив социально-политической истории
СА	Советская археология
СГГД	Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел
СІД	Спеціальні історичні дисципліни
СИРІО	Сборник Императорского Русского исторического общества
УІЖ	Український історичний журнал
УНКДБ	Управління народного комісаріату державної безпеки
УШПР	Український штаб партизанського руху
ХДАДМ	Харківська державна академія дизайну і мистецтв
ХНУБА	Харківський національний університет будівництва та архітектури
ЧИОІДР	Чтения в Императорском Обществе истории и древностей Российских
ЦДАК	Центральний державний історичний архів, м. Київ
ЦК ВКП(б)	Центральный комитет Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)

Відомості про авторів

Антонов Андрій Леонідович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу фондів ЗОКМ

Атаманчук Інеса Валентинівна – (м. Запоріжжя) – член Союзу журналістів України, помічник відповідального секретаря ООО «Газета «МИГ»

Бровко Борис Аркадійович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства ЗНТУ

Водоп'ян Вікторія Вікторівна – (м. Запоріжжя) – завідувачка відділом науково-освітньої та методичної роботи ЗОКМ

Волков Анатолій Володимирович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток НЗХ

Горбовий Олександр Анатолійович – (м. Переяслав-Хмельницький) – лаборант навчально-наукового центру усної історії ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди»

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Дровосєкова Оксана Володимирівна – (м. Запоріжжя) – директор ДП «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України

Єльніков Михайло Васильович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ

Єрохіна Лариса Анатоліївна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Звілінський Сергій Олександрович – (м. Запоріжжя) – випускник аспірантури кафедри джерелознавства, історіографії та СІД історичного ф-ту ЗНУ

Клімчук Юрій Аркадійович – (м. Кам'янець-Подільський) – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

Козиряцька Світлана Ігорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Копитко Андрій Дмитрович – (м. Дубляни, Жовківського р-ну Львівської обл.) – к. і. н., доцент кафедри філософії та політології Львівського національного аграрного університету

Кравчук Павло Павлович – (м. Запоріжжя) – головний спеціаліст департаменту культури і туризму Запорізької міської ради

Лініков Володимир Анатолійович – (м. Запоріжжя) – завідувач відділом новітньої історії краю ЗОКМ

Пісцова Марія Петрівна – (м. Полтава) – завідувачка науково-дослідним експозиційним відділом етнографії Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – завідувачка відділом історії краю ЗОКМ

Самар Валерій Олександрович – (м. Запоріжжя) – археолог

Саричев В'ячеслав Дмитрович – (м. Запоріжжя) – краєзнавець, перший заступник виконавчого директора, філія ПАТ НАСТУ, Запорізька регіональна дирекція

Секерська Олена Петрівна – (м. Одеса) – к. і. н., доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки ПНПУ ім. К. Д. Ушинського

Травень Людмила Іванівна – (м. Запоріжжя) – мистецтвознавець, провідний науковий співробітник Запорізького обласного художнього музею

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Чоп Володимир Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри українознавства ЗНТУ

Шевцов Андрій Сергійович – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Вимоги до оформлення статей, що надаються для публікації у «Музейному віснику»

1. Матеріали приймаються українською та російською мовами в електронному (формат Word) та роздрукованому варіантах.

2. Весь текст друкується 12-м шрифтом Times New Roman, через один інтервал. Абзац — 1 см. Назва статті друкується заголовними літерами.

3. Нумерація посилань у тексті наводиться у квадратних дужках в порядку згадування. Наприклад: на архівний документ — [1, спр. 23, арк. 1], на друковане видання — [2, сс. 3 — 4]. Посилання на ілюстрації робиться в круглих дужках — (рис. 1).

4. В кінці тексту розміщується бібліографія.

а) Наприклад: ДАЗО, ф. 24, оп. 1. Якщо різні документи, що наводяться в тексті, взяті з одного і того ж фонду та опису, то в бібліографічному списку їм присвоюється один номер. Нумери справ і аркушів виносяться в квадратні дужки в тексті.

б) Кожне джерело в бібліографічному списку наводиться один раз. Його номер тут відповідає номеру згадки в тексті.

Наприклад:

• Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. — Львів : Слово, 1993. — 295 с.

• Кобалія Д. Р. «Запорозька чайка» історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов. — Запоріжжя : Дике поле, 2005. — 157 с.

• Ніколова А. В. Абсолютна хронологія ямної культури Північного Надчорномор'я у світлі дендродат // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 14 — 31.

• Словник української мови. У 11 томах / [упоряд. Білодід І. К. та ін.]. — К. : Наукова думка, 1975. — Т. 6. — 832 с.

в) Нумерація в бібліографічному списку проводиться без встановлення автоматичного режиму.

5. До тексту додаються:

1) ілюстрації;

2) список ілюстрацій;

3) підписи до ілюстрацій;

4) список скорочень;

5) відомості про авторів: прізвище, ім'я, по батькові — повністю, місце роботи та проживання, посада, вчений ступінь, мобільний телефон, адресу електронної пошти;

6) УДК;

7) до тексту українською мовою — резюме російською (обсяг не менше 500 знаків з пробілами) та англійською (обсяг не менше 1600 знаків з пробілами). До тексту російською мовою додається резюме українською та англійською (обсяги ті самі). До резюме обов'язково додається переклад назви статті, П.І.П. автора.

6. Ілюстрації надаються окремим файлом. Підписи набираються в кінці тексту статті з заголовком, що співпадає з назвою файлу ілюстрації.

Дотримання вимог є обов'язковим для включення статті до збірника.

Наукове видання

Музейний вісник

№ 17

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка,
С. І. Козиряцька, А. С. Шевцов

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: М. М. Мордовської

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 04.12.2017 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Троїцька, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.zokm.jimdo.com

Видавництво ПП «АА Тандем»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Лобановського, 27, оф. 69

Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців:

Серія ДК № 2899

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26